

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İSLAM FELSEFESİ BİLİM DALI

ALİYA İZZETBEGOVİÇ'TE

DİN-SİYASET İLİŞKİSİ

(YÜKSEK LİSANS)

Dzemil PAŞIÇ

BURSA - 2016

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İSLAM FELSEFESİ BİLİM DALI

ALİYA İZZETBEGOVİÇ'TE

DİN-SİYASET İLİŞKİSİ

(YÜKSEK LİSANS)

Dzemil PAŞIÇ

DANIŞMAN:

Doç. Dr. Mehmet BİRGÜL

BURSA – 2016

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Felsefesi Bilim Dalı'nda 701421035 numaralı Dzemil Paşiç'in hazırladığı "Aliya İzzetbegoviç'te Din-Siyaset İlişkisi" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 27/09/2016 günü 14:00 - 15:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının.....Başarılı (başarılı/başarısız) olduğunaOy birliği... (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Sınav Komisyonu Başkanı)

Akademik Unvanı, Adı Soyadı

Üniversitesi

Doç. Dr. Mehmet BİRÖL
Mehmet Biröl

Üye

Akademik Unvanı,

Adı Soyadı

Üniversitesi

Prof. Dr. Yaşar Aydınlı
Y. Aydınlı

Üye

Akademik Unvanı,

Adı Soyadı

Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Serap KORKUT
Serap Korkut

Üye (Tez Danışmanı)

Akademik Unvanı, Adı Soyadı

Üniversitesi

Üye

Akademik Unvanı,

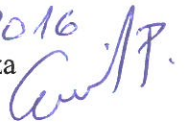
Adı Soyadı

Üniversitesi

27/09/2016

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans/Doktora tezi olarak sunduğum “Aliya İzetbeyazite Din-Siyaset İlişkisi” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

28.09.2016
Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Dzemil Paşig

Öğrenci No: 701921035

Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri / İslam Felsefesi

Programı: Yüksek Lisans / Tezli

Statüsü: Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Dzemil Paşıç

Üniversite: : Uludağ Üniversitesi

Enstitü: : Sosyal Bilimler

Anabilim Dalı: : Felsefe ve Din Bilimleri

Bilim Dalı: : İslam Felsefesi

Tezin Niteliği: : Yüksek Lisans

Sayfa Sayısı : XI + 131

Mezuniyet Tarihi :

Tez Danışman(lar)ı : Doç. Dr. Mehmet BİRGÜL

Aliya İzzetbegoviç'te

Din-Siyaset İlişkisi

Bu çalışmada XX. yüzyılda dünyaya gelen ve Balkanların siyasî sahnesinde silinmez izler bırakan Aliya İzzetbegoviç'in hayatı, yetiştiği coğrafya ile düşünce dünyasının oluşumu ve yapısı, siyaset, din tasavvuru konuları ele alınmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde XX. yüzyılda Bosna Hersek'teki siyasî hareketler ele alınmakta ve bununla beraber Aliya İzzetbegoviç'in gençlik çağından vefatına kadar ana hatlarıyla hayatına ve siyasî mücadelesine yer verilmektedir.

İkinci bölümde Aliya İzzetbegoviç'in düşünce dünyasının oluşumunu etkileyen faktörler ve yazdığı eserlerinden yola çıkarak varlık, insan, ahlâk gibi kavramlar hakkındaki görüşleri incelenmektedir.

Üçüncü bölümde semavi dinlerin, din-siyaset ilişkisine dair ortaya koydukları ve İzzetbegoviç'in din-siyaset ilişkisi ile ilgili düşünceleri değerlendirilmektedir.

Bahsedilen üç bölümden sonra bu çalışma, sonuçta genel bir değerlendirme ile bitmektedir.

Anahtar Sözcükler:

Aliya İzzetbegoviç, Varlık, İnsan, Ahlâk, Semavi Dinler, Din-Siyaset İlişkisi

ABSTRACT

Name and Surname : Dzemil Pasic
University : Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : Philosophy and Religious Studies
Branch : Islamic Philosophy
Degree Awarded : Master
Page Number : XI +131
Degree Date :
Supervisor (s) : Assoc. Dr. Mehmet BIRGUL

The bond between religion and politics through Alija Izetbegovic's thoughts

This master's thesis is considering life, exploring initial thoughts, the influence of environment on structural forms of these thoughts, and the way of understanding politics and religion of Alija Izetbegovic, born in the 20th century, in which he has left an unerasable and unforgettable trace on the political scene in the Balkans region.

In the first part of the master's thesis, amongst political movements in Bosnia and Herzegovina during the 20th century, there are also fragments reviewing Alija Izetbegović's life; since his youth till his death, including his political struggles.

Considering factors which influenced Alija Izetbegović's thoughts and his written works, the second part of the master's thesis, studies his thoughts about concepts like the sole purpose of existence, human itself and morals.

Starting from the understanding and interpretation of religion and politics, the third part of the master's thesis is reviewing the relation between religion and politics, which has a key role on Alija Izetbegovic's world of thoughts. Regarding the third part, it is majorly reviewing the role of monotheistic religions and their increasing attention to politics.

This master's thesis is summarized with a general conclusion.

Keywords:

**Alija Izetbegovic, Being, Human, Moral, Monotheistic Religions, Religion and
Politics relationship**

ÖNSÖZ

Bu konunun seçilmesinin sebeplerinden bir tanesi Aliya İzzetbegoviç'in yaşamı, eserleri ve fikirlerini daha iyi anlamak ve diğer insanlara tanıtmaktır.

Şüphesiz ki İzzetbegoviç, XX. yüzyılın sonlarında Balkanlar'da siyaset sahnesinde ortaya çıkan en önemli figürlerinden biri olarak kabul edilmektedir.

1990-2000 yılları arasında siyasî faaliyetleri nedeniyle şahsiyetinin siyasi tarafı ön plana çıkmış, dolayısıyla düşünür özelliği bir tür gölge içinde kalmıştır. Tam da bu nedenle, bu çalışmanın büyük bir kısmını onun düşünce dünyasına dair çalışmaya kendimizi adamaya karar verdik, ve bu şekilde İzzetbegoviç'in, dünya görüşleri başta olmak üzere; varlık, insanın ortaya çıkışı ve dünyadaki rolü, ahlâk, din, siyaset ve aralarındaki ilişkileri, semavi dinler ve dünyadaki rolleri hakkında ortaya koyduğu düşüncelerini keşfetmeye, anlamaya, karşılaştırmaya ve tahlil etmeye yönelik üç bölümden oluşan bir çalışmayı ortaya koymaya çalıştık.

Bu çalışmam esnasında bana sabır ve gayret veren âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamd ve senâ ettikten sonra, tez yazma süresince yönlendirici katkıları, yardım ve desteklerinden dolayı Danışman hocam Doç. Dr. Mehmet Birgül'e ve İslam Felsefesi bilim dalında bizim yetişmemizde emeği geçen tüm hocalarıma teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Tez düzeltme esnasında gösterdikleri ilgi ve sabırlarından dolayı Yasin Gökhan başta olmak üzere Asan Ristemov, Rabia Dörtkardeş ve diğer tüm arkadaşlarıma teşekkür etmekten mutluluk duyarım.

Ayrıca hayatım boyunca beni okumaya, öğrenmeye teşvik eden aileme teşekkürlerimi sunar ve Allah'tan kendilerine mükâfat dilerim. Yıllarca bir kardeş ülkede öğrenim tahsili tamamlamamız için bize her türlü imkanı sağlayan Türk milletine ve Türkiye Diyanet Vakfı'na kendim ve tüm arkadaşlarıma adına teşekkürlerimizi sunarım.

Dzemil Paşıç

Bursa 2016

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No.
TEZ ONAY SAYFASI.....	İİ
YEMİN METNİ.....	İİİ
ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	V
ÖNSÖZ.....	VI
İÇİNDEKİLER.....	VII
KISALTMALAR.....	X
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM:

BOSNA HERSEK VE ALİYA İZZETBEGOVIÇ

I. 20. YÜZYILDA BOSNA HERSEK’TE SİYASİ HAREKETLER.....	6
A. İKİ DÜNYA SAVAŞI ARASINDA BOSNA HERSEK.....	6
B. II. DÜNYA SAVAŞI VE SONRASINDA BOSNA HERSEK.....	10
C. YUGOSLAVYA’NIN DAĞILMASINDAN SONRA BOSNA HERSEK.....	13
II. ALİYA İZZETBEGOVIÇ’İN HAYATI.....	15
A. GENÇLİK DÖNEMİ VE İLK HAPSİ.....	15
B. SARAYBOSNA DAVASI VE İKİNCİ HAPSİ.....	19
III. ALİYA İZZETBEGOVIÇ’İN SİYASİ MÜCADELESİ.....	22
A. DEMOKRATİK EYLEM PARTİSİ’NİN KURULMASI.....	22
1. “Kırkların Açıklaması” ve Demokratik Eylem Partisi’nin Programı.....	25

2. Seçim Zaferi ve Referandum.....	28
B. BAĞIMSIZLIK SAVAŞI.....	31
1. Savaş Sonrası ve İzzetbegoviç'in Siyasetten Çekilmesi.....	33

İKİNCİ BÖLÜM:

ALİYA İZZETBEGOVIÇ'İN DÜŞÜNCE DÜNYASI

I. İZZETBEGOVIÇ'İN DÜŞÜNCE DÜNYASININ OLUŞUMU.....	36
A. İZZETBEGOVIÇ'İN DÜŞÜNCE DÜNYASINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER...	36
1. “Genç Müslümanlar Teşkilatı”nın İzzetbegoviç'e Etkisi.....	41
2. İzzetbegoviç'in Düşüncesini Etkileyen Yazar ve Eserler.....	45
II. İZZETBEGOVIÇ'İN DÜŞÜNCE DÜNYASININ YAPISI.....	48
A. VARLIK.....	48
B. İNSAN.....	52
1. İnsanın Menşei.....	52
2. İnsan ve Hayvan Arasındaki Farklılıklar.....	57
3. Hayat ve İnsan.....	60
4. Bir Mucize Olarak Hayat.....	69
C. AHLÂK.....	73
1. Zorla Alıştırma ve Terbiye.....	76
2. Ahlâk ve Din.....	79
3. Tanrısız Ahlâk.....	82

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

ALİYA İZZETBEGOVIÇ'TE DİN SİYASET İLİŞKİSİ

I. DİN.....	86
II. SİYASET.....	90
III. DİN SİYASET İLİŞKİSİ.....	96
A. CENNETİ YERYÜZÜNDE ARAYAN YAHUDİLİK.....	98
B. SAF DİN OLARAK HİRİSTİYANLIK.....	103
C. DİN VE SİYASET BİRLİĞİ OLARAK İSLAM.....	110
SONUÇ.....	123
KAYNAKÇA.....	126

KISALTMALAR

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Adı geçen eser	a.g.e.
Adı geçen makale	a.g.m.
Adı geçen tez	a.g.t.
Amerika Birleşik Devletleri	ABD
Avrupa Birliği	AB
Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı	AGİT
Aynı eser/yer	a.e
Bağımsız Hırvatistan Devleti	NDH
Bakınız	bkz. :
Basım tarihi yok	t.y.
Bosna Hersek Ulusal Kurtuluş Milli Anti-Faşist Konseyi	ZAVNOBiH
Çeviren	ç.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Demokratik Eylem Partisi	SDA
Editör / yayına hazırlayan	ed. veya haz.
Efendi	ef.
Hırvat Demokratik Birliği	HDZ
Hırvat Savunma Konseyi	HVO
Müslüman Boşnak Organizasyonu	MBO
Sayfa/Sayfalar	s.
Sırp Sanat ve Bilim Akademisi	SANU
Sırp Demokrat Partisi	SDS
Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği	SSSR
Yugoslavya Halk Ordusu	JNA
Yugoslavya Komünistler Birliği Merkez Komitesi	CK SKJ
Yugoslavya Komünist Partisi	JKP
Yugoslavya Milli Kurtuluş Antifaşist Konseyi	AVNOJ
Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti	SFRJ

Türkçe'de Bulunmayan Bazı Harflerin Okunuđu

Č-č : Ç

Ć-ć : Ç

Đ-đ : C

Dž-dž : C

J-j : Y

Lj-lj : Ly

Š-š : Ő

Ž-ž : J

GİRİŞ

XX. yüzyılın başında, Balkanlar’da, hayatı boyunca adalet, özgürlük ve hakikati arayanların safında yer alacak bir bilge adam doğmuştur. Onun adı Aliya İzzetbegoviç’tir.

İzzetbegoviç’in ilme olan iştiyakı erken yaşta başlamış ve birçok eser mütalaa etmiştir. Bunlar onun düşünce dünyasının şekillenmesinde ve daha sonra siyasî mücadelesinin mahiyetini belirlemede etkili rol oynamıştır. Müslüman bir ailede dünyaya gelen İzzetbegoviç, yaşadığı yüzyılın etkisiyle İslam’dan farklı ideolojileri merak etmiş, artık savunucusu kalmayarak geçerliliğini yitirmiş ya da hayatta kalabilmiş ideolojilerin neredeyse tüm metinlerini incelemiştir. Ancak bu metinlerde aklına ve ruhuna uygun bir dünya bulamadığı için, yeniden İslam’a dönmüş ve sınıksız sarılmıştır. Fakat pek çok kişiden farklı olarak İzzetbegoviç, o dönemde İslam’a dair mevcut görüşleri sorgulamaya da ihtiyaç duymuş ve eleştirmiştir. Diğer ifadeyle İzzetbegoviç, Müslüman anne babanın çocuğuna aktardığı taklitten ileri gitmeyen bir imanı yeterli bulmadığından, var olan dini inançları sorgulayarak evrendeki ilahî mesajı görmeyi yani tahkikî imanı gerekli bulmuştur.

Kendine göre tatminkâr tarzdaki İslam anlayışını, İzzetbegoviç, II. Dünya Savaşı başlamadan önce Bosna Hersek’te lise ve üniversite öğrencilerinden oluşturulmuş “*Genç Müslümanlar*” adlı teşkilatın İslam’a dair görüşlerinde bulmuştur. Bu sıkıntılı dönemde “*Genç Müslümanlar*”, Boşnakları dinî kimlik bunalımından kurtarmaya gayret göstermekle birlikte, o çağda yaşayan Müslümanların geri kalmışlığının nedenlerini araştırma ve İslam’ı doğru bir şekilde yorumlama yönünde çalışmışlardır. İzzetbegoviç, “*Genç Müslümanlar*”ın derslerine katılmış ve böylelikle İslam hakkında teşkilatın ortaya koyduğu geleneksel olmayan, aktif, dinamik, yenilikçi görüşleri kabul etmiştir.

II. Dünya Savaşı sırasında ise teşkilatın hedefi, Bosna Hersek’te zülme uğramış mülteci Müslümanlara yardım etme, hasar gören camileri onarma vs. olmuştur. İzzetbegoviç “*Genç Müslümanlar*”ın söz konusu faaliyetlerine katılmakla hayatının sonuna kadar yürüyeceği yolda ilk adımlarını da atmıştır. Zira II. Dünya Savaşı bitiminden hemen sonra, Tito’nun önderliğinde Yugoslavya’da komünist rejim başa gelmiştir ve bu yönetim kendine karşı durabilecek her unsurdan kurtulmak için çeşitli

faaliyetler yürütmüştür. “*Genç Müslümanlar*” teşkilatı üyeleri, komünistlerin hazırladığı tutuklama listesinde bulunduğu için, kısa bir süre sonra tevkif edilmişlerdir. Böylelikle “*Genç Müslümanlar*” teşkilatına üyeliğinden dolayı İzzetbegoviç de 1946-1949 yılları arasında hayatını hapisane parmaklıklarının arkasında geçirmiştir.

1949 yılında hapisten çıktıktan sonra İzzetbegoviç, kömünist rejim baskısı yüzünden faaliyetlerini yasal olarak yürütemese de, “*Genç Müslümanlar*” teşkilatının üyeleriyle gizli bir şekilde buluşmaya ve teşkilatın davaları üzerinde çalışmaya devam etmiştir. Bu arada Yugoslavya İstihbarat Servisi tarafından takip edilmesine rağmen İzzetbegoviç, Boşnak ve tüm diğer Müslümanları gaflet uykusundan kaldırmak amacıyla yazdığı makalelerini çeşitli gazete ve dergilerde yayınlamıştır. Ayrıca en önemli eseri olan *Doğu ile Batı Arasında İslam* adlı kitabı üzerinde de çalışmalarını sürdürmüştür. O dönemde yazdığı makalelerde İzzetbegoviç, insanları, yönetimdeki komünist rejime karşı açık bir şekilde karşı koymaya çağırmamıştır. Buna mukabil Müslümanların hayatın her alanında daha aktif rol almalarının önemi ve Müslüman çocuklarının özellikle de kız çocuklarının eğitim görmelerinin gereği gibi hususları vurgulamıştır. Ancak bu tür faaliyetleri Yugoslavya komünist rejimi tarafından farklı bir şekilde anlaşılmış ve bu durum, İzzetbegoviç’in 1983 yılında ikinci defa hapse atılmasına neden olmuştur.

XX. yüzyılın sonlarına doğru İzzetbegoviç, ikinci defa hapse girmiştir. 1980 yılında Tito’nun ölümü ile birlikte Yugoslavya’da siyasî ve ekonomik kriz meydana gelmiştir. Yugoslavya’nın durumu günden güne daha kötüye giderken, II. Dünya Savaşı sırasında mevcut olan faşist güçlerin Yugoslavya’da yeniden gündeme gelmesiyle, ülkenin sorunları zirveye ulaşmıştır. Tüm çabalara rağmen Yugoslavya, karşılaştığı bu meseleler ile başa çıkamamıştır. Ayrıca bu yüzyılın sonlarına doğru dünyada komünist rejimlerin çöküşünün başladığı unutulmamalıdır. Hapiste olmasına rağmen İzzetbegoviç’e göre, böyle bir durumla karşılaşması halinde, Müslümanların II. Dünya Savaşı sırasındaki gibi başsız kalmamaları için kendilerini bir çatı altında toplayacak, onları himaye altına alacak, çıkarlarını ve haklarını savunacak bir siyasi partinin kurulması gereklidir.

İzzetbegoviç’in ikinci hapis yıllarında, daha önce yazmış olduğu *Doğu ile Batı Arasında İslam* adlı eseri yayımlanmıştır. Bu eseri ile İzzetbegoviç entelektüel dünyanın

dikkatini üzerine çekmiş ve bu sayede serbest bırakılmıştır. Komünist ideolojiden kurtulmanın başlangıcı olarak değerlendirilen Berlin duvarının yıkılması ve 1990 yılında Bosna Hersek Komünist Partisi'nin dağılması ardından Yugoslavya da çökmüş, İzzetbegoviç de aynı idealleri paylaştığı arkadaşlarıyla Bosna Hersek'in bağımsızlık kazanmasında büyük role sahip olan Demokratik Eylem Partisi'ni kurmuş ve siyasî faaliyetlerine başlamıştır. İşte tam bu sırada hayatı boyunca savunduğu ilkeleri uygulama fırsatı da bulmuştur.

İzzetbegoviç'in sergilediği siyasî faaliyetler ve mücadelenin, onun düşünce dünyası çerçevesi içinde olduğu söylenebilir. Fakat “*Bosna Hersek Bağımsızlık Savaşı*” yılları sırasında ve savaşın bitiminin ardından Bosna Hersek Cumhurbaşkanı olarak yürüttüğü siyasî faaliyetlerinin, onun fikir adamı kimliğini gölgelediği de ileri sürülmektedir. Araştırmacıların üzerinde durduğu temel konu, İzzetbegoviç'in siyasî kimliği olmuştur. Bu çalışmanın büyük bir kısmında, mezkûr sebepten ötürü İzzetbegoviç'in düşünce dünyasında önemli bir yere sahip olduğu tespit edilen kavramlara odaklanılacaktır. Ancak, içinde yetiştiği coğrafya ve onun üzerinde bıraktığı etkiye değinilmediği takdirde, İzzetbegoviç'in düşünce dünyasının doğru ve isabetli bir şekilde anlaşılması bize mümkün gözükmemektedir. Bu yüzden onun fikriyatının oluşumunda etkili rol oynayan bu coğrafyanın incelenmesine ihtiyaç duyulmuş hatta zorunlu görülmüştür. Bu nedenle tezin birinci bölümünde elzem görülen bu husus ele alınacaktır.

Tezin ikinci bölümünde ise Aliya İzzetbegoviç'in düşünce dünyasının şekillenmesinde etkin rol oynayan “*Genç Müslümanlar*” adlı teşkilat ve üzerinde bıraktığı izler incelenecektir. Daha sonra İzzetbegoviç'in yazdığı eserlerden yola çıkarak onun bir fikir adamı olduğu savını destekleyen ‘varlık’ ve ‘dünya görüşü’ başta olmak üzere ‘insanın ortaya çıkışı’, ‘hayatın anlamı’, ‘insanı hayvanlardan ayıran özellikleri’, ‘ahlâkın kökeni’, ‘ahlâkın din ile bağlılığı’, ‘Tanrısız ahlâkın olamayışı’ gibi düşünce dünyasında önemli yere sahip konuların incelenmesi üzerine durulacaktır.

Üçüncü bölümde ise İzzetbegoviç'in din ve siyaset anlayışına odaklanılacak yani İzzetbegoviç'in düşünce dünyasında önemli yere sahip olan semavi dinler hakkındaki görüşlerine yer verilecektir. Ardından Hıristiyanlığın, Yahudiliğin ve İslam dininin dünya tarihindeki merkezi rolü üzerine durulacaktır.

İzzetbegoviç, ‘amaca ulaşmada her yolu mübah gören’ çıkara dayalı Makyavelist siyaset anlayışını en zor zamanlarda dahi uygun görmemiş aksine adalet ve ahlâkî esas alan ilkeli bir değer anlayışına göre hareket etmeyi tek çıkar yol olarak görmüştür. Asıl yenilgiyi, “düşmanlarımıza benzediğimiz gün” olarak tanımlamaktadır. İzzetbegoviç, kötülüğe sabretmenin kötülük yapmaktan daha iyi olduğuna inanmaktadır. O’na göre, realite teistiktir. Egoizm ise doğası gereği ateistiktir. İnsanlar, pragmatik ve faydacı sebeplerden dolayı bu ahlâkî gerçeği görememektedir. Her ne kadar irrasyonel görünüyor olsa da ahlâkîlikten başka rasyonel bir seçenek yoktur. Egoizm üzerine kurulu bir medeniyet, vahşi dişlerin kamufle edildiği kibar bir ormandan ibaret olmaktan başka bir şey değildir. İzzetbegoviç’e göre diktatörlük, günahı yasaklasa bile ahlâkî değildir. Demokrasi ise günaha izin verse dahi ahlâkidir. Çünkü ahlâkîlik özgürlükten ayrılamaz. Özgür bir irade ile tercih edilmedikçe hiçbir iyilik, iyilik değildir. Zorla yapılan iyilik, iyilik değildir. İşte bu nedenle insani olan her topluluğun fertleri özgür bireylerden oluşmalıdır. Ancak böyle bir toplumdan (iyi tohum) medeniyet (iyi ürün) doğabilir. İzzetbegoviç’in siyasi düşüncesi, çıkar ilişkisinden ziyade sorumluluk düşüncesine dayanmaktadır. Bireyin yaptığı nefis muhasebesi neticesinde gelişen sorumluluk hissiyatı, insanın ahlâkî bir varlık olduğunun göstergesidir. Sorumluluk, borçlu hissetmektir; her şeyimizi kendisine borçlu olduğumuza karşı. Ahlâkın faydalı olduğunu iddia etmek, ahlâkî inkâr demektir. Faydalı olan faydalı demektir, ahlâkî demek değildir. Ahlâk, hiç bir zaman neticeye (ürün) bakmaz, niyete (tohum) bakar. Ahlâk, iyi niyettir; fedakârlıktır. Fedakârlığın anlamı ise fayda değil, Allah’tır. Allah yoksa ahlâkın hiçbir anlamı yoktur. Siyasetin ahlâkî ve sorumluluk düşüncesi çerçevesinde yapılması ise siyasetin sadece bu dünya için yapılmadığını, aşkın bir ideale bağlı olması gereğini göstermektedir. Çünkü İzzetbegoviç’e göre medeniyet, maddileşmiş bilgi/idealden ibarettir.

BİRİNCİ BÖLÜM

BOSNA HERSEK VE ALİYA İZZETBEGOVIÇ

I. 20. YÜZYILDA BOSNA HERSEK’TE SİYASİ HAREKETLER

A. İKİ DÜNYA SAVAŞI ARASINDA BOSNA HERSEK

Yirminci yüzyılda, I. Dünya Savaşı (1914-1918) ve Versay Barış Antlaşması (1919) sonrasında Bosna Hersek, bu dönemde oluşturulmuş Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı’nın (1918-1929) bir parçası olmuştur. Yugoslavya Krallığı veya ilk dönem adıyla Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı, hukuken tek millet fikrini benimsemiş olsa da, gerçekte Sırp, Hırvat ve Sloven etnik uluslarına bölünmüştür. Bu devletin kralı Sırp olduğundan, diğer uluslara karşı Sırp hegemonyası güçlenmiş ve bu sebeple iç karışıklıklar ortaya çıkmıştır.¹

Birinci Dünya Savaşı’nda, Bosna Hersek doğrudan savaş alanında bulunduğu için muazzam derecede kayıp ve tahribata uğramıştır. Bu savaşta en çok Bosnalı Müslümanlar öldürülmüş, Yugoslavya’nın birleşmesinden sonraki yıllarda da katliamlar devam etmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında, Bosna Hersek’te kaç kişinin hayatını kaybettiğini hesaplamak elbette çok zordur. Araştırmacılara göre, savaş sırasında ve tifüs salgınından 300.000’den fazla insan hayatını kaybetmiştir. Bu rakam ise, söz konusu dönemde nüfusun neredeyse altıda biri oranındadır.

1918’de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun yıkılmasından sonra Bosna Hersek’te yönetim boşluğu meydana gelmiş, buna bağlı olarak köylü isyanları ve anarşi doğmuştur. Bosna Hersek’te, Müslüman olan büyük toprak sahiplerine karşı ağır suçlar işlenmeye başlanmıştır. Sırp askerleri, himayesiz Müslümanlara karşı üstünlük elde ederek, dört asır boyunca Osmanlı Devleti içerisinde himaye edilen ve hâkimiyet kuran Boşnak unsuruna karşı, bu dönemde; galibiyet fırsatı elde etmiştir.

1919 yılında, dönemin Din İşleri Başkanı C. Çauşeviç² (1870-1938) Fransız bir gazeteci ile yaptığı röportajda, Bosna Hersek’te, sırp askerlerin doğrudan veya dolaylı

¹ Muhammed Aruçi, “Yugoslavya”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C. XLIII, İstanbul, 2013, s. 574.

² Cemaluddin ef. Çauşeviç 27 Ekim 1913’te Bosna Hersek’te Diyanet İşleri Başkanlığı makamına tayin edilmiştir. Bunun ardından Çauşeviç’e şeyhülislam tarafından menşur gönderilmiştir. Konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz.: Muhammed Aruçi, “Reisülulema”, *T.D.V. Ansiklopedisi*, C. XXXIV, İstanbul, 2007, ss. 549-550.

katılımıyla 1.000 Müslüman öldürüldüğünü, 78 Müslüman kadın canlı olarak yakıldığını, 270 tane köyün yağmalanıp tahrip edildiğini, vurgulamıştır.³

Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'nda; Müslümanların tüm çabalarına rağmen yeni devletteki azınlık durumu değişmemiştir. Müslüman Boşnaklar için kabul edilemez bir durum olsa da, Bosnalı Ortodoks, Katolik ve Müslümanlara kendilerini sadece Sırp veya Hırvat olarak ifade etme zorunluluğu getirilmiştir. Böylece Krallıkta buldukları zor durumdan dolayı, Boşnak ve diğer Müslümanlar, dalgalar halinde Türkiye'ye göç etmeye başlamışlardır.⁴

Bosna Hersek'te iki dünya savaşı arasındaki çalkantılı yıllarda Müslümanların lideri ve önde gelen politikacısı Mehmed Spaho (1883-1939) olmuştur. 1919 yılında, Spaho'nun önderliğinde Saraybosna'da "*Yugoslavya Müslüman Teşkilatı*" kurulmuştur. Spaho'nun hedefi ve siyasi mücadelesi, birleşik Yugoslavya devletinde özerk bir birim olarak Bosna Hersek'in ve birleşik Yugoslavya'daki tüm Müslümanların kimliğinin korunması şeklinde değerlendirilebilir.⁵ Spaho'nun "*Yugoslavya Müslüman Teşkilatı*", 1920 yılındaki seçimlerde, neredeyse bütün Bosna Hersek Müslümanlarının oylarını kazanmış ve mecliste 24 koltuk kazanarak devlete Müslümanların varlığını hissettirmiştir.⁶

1919 yılında hükümet pek çok vatandaşın arazisine el koymuş, bundan dolayı birçok Müslüman aile yoksul duruma düşmüştür.⁷ Bu bağlamda, Spaho devletten vatandaşlara maddi tazminatı sağlamak için çok mücadele etmiş, Bosna Hersek bölge idare kimliğini korumakla, onun parçalanmasını da durdurabilmiştir. Çünkü 1921'de, "*Vidovdanski Ustav (Anayasası)*"a göre, Yugoslavya toprakları 33 bölgeye ayrılmış, olsa da, Bosna Hersek toprakları Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki sınırların içinde kalmıştır.⁸ Bu türbülanslı dönemde, her ne kadar Müslüman isminin dini temeli yavaş yavaş solmuş, daha ziyade siyasi nedenlerle birçok Müslüman kendini

³ Noel Malcolm, *Bosna: Kratka Povijest*, Sarajevo, Buybook, 2011, s. 291.

⁴ Aruçi, a.g.m., s. 575.

⁵ Malcolm, a.g.e., s. 293.

⁶ Malcolm, a.g.e., s. 294.

⁷ Emre Akif, "Bilge Kral Aliya İzzetbegoviç: Bosna Direnişi, İslam Dünyasının Dayanışma Ruhunun ve Dinamizminin Canlı Bir Örneğidir", *Umran*, S. 91, 2002, s. 80.

⁸ Malcolm, a.g.e., s. 295.

Sırp veya Hırvat olarak beyan etmiş olsa da, M. Spaho kendini hep Yugoslaven olarak tanımlamıştır.

1878 yılında Berlin Kongresi'nden sonra, Bosna Hersek'te laikleşme süreci başlamış ve günden güne artan bir sayıda Bosnalı Müslümanlar eğitim görmek için Viyana, Budapeşte ve diğer Avrupa şehirlerine gitmeye başlamışlardır.⁹ Mehmed Spaho da bunlardan biridir. 1902'de Saraybosna'da lise eğitimini tamamladıktan sonra Viyana yoluna düşmüş, 1906 yılında Viyana'da Hukuk fakültesini bitirmiş ve 1908 yılında kendisine resmen hukuk doktoru unvanı verilmiştir. Bu durumun bir başka örneği ise, İstanbul'da eğitim görmüş ve daha sonra modernist Müslüman olarak kabul edilmiş Cemaludin ef. Çauşeviç'tir. Modernist Müslüman olarak kabul edilmesinin birçok nedeni olsa da, Çauşeviç'in şu sözleri buna gösterilen en kuvvetli delil olmuştur: “*Gün boyu peçesiyle sokaklarda dolaşıp, akşam bir lokantada vaktini geçiren bir kızdansa, namusuyla kendi ekmeğini kazanan peçesiz bir Müslüman kızı görmeyi tercih ederim.*”¹⁰

Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'nda, Bosna Hersek her açıdan durgunluk içinde kalmıştır. 1929 yılında Kral Aleksandar farklı nedenlerden *Vidovdaski Ustav*'ı, yani anayasayı askıya almış ve tüm Yugoslavya toprakların tarihsel sınırlarını silerek yeni bölünmesini gerçekleştirmiştir. Kral Aleksandar Yugoslavya topraklarını toplam 9 Banovina'ya bölmüştür.¹¹ Ayrıca, “*tek millet, tek kral, tek ülke*” sloganı altında, “Yugoslavya Krallığı” olarak devlet daha basit bir isim almıştır.

Yeni Yugoslavya Krallığı'nda, Bosna Hersek toprakları Müslüman nüfusu azınlığa dönüştürecek biçimde toplam dört Banovinaya bölünmüştür. Böylece Müslüman nüfus, kendi geleceği ile ilgili kararlar alamaz hale getirilmiştir. Banovinalar şu şekilde idi: 1) Banovina Vrbanska; adını Vrbas nehrinden almış ve bu banovinaya bazı Hırvatistan toprakları da dâhil olmuş. 2) Banovina Drinska; bazı Sırbistan toprakları da içinde yer almıştır. 3) Banovina Zetska; topraklarının bir kısmını Karadağ'dan, 4) Banovina Primorska; ise topraklarının bir kısmını Hırvatistan'dan

⁹ Malcolm, a.g.e., s. 297.

¹⁰ Malcolm, a.g.e., s. 298.

¹¹ Banovina; Kral adına belli bir kişi tarafından yönetilen bölge.

almıştır.¹² Bu şekilde 400 yıl aradan sonra Bosna Hersek toprakları artık bir bütün olmaktan çıkmıştır.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu döneminde Müslümanların kazandıkları vakıf ve din eğitim kurumlarını özerk bir şekilde idare edebilmeleri, Yugoslavya Krallığı tarafından ellerinden alınmıştır.¹³ O döneme kadar Müslümanların iki *İslam Birliği Merkezi*¹⁴ vardı, ancak Kral Aleksandar'ın kararı ile Müslüman dini cemaatler reorganizasyona uğratılmıştır. 1930 yılında, Müslüman dini cemaatler *İslam Birliği* çatısı altında birleştirilmiş ve başına bir Diyanet İşleri Başkanı yani Reisu'l-Ulema getirilmiş, Reisu'l-Ulema seçiminde Kral'ın yetkisi ise en üst seviyeye çıkarılmıştır. Buna göre, yerel vakıf komitesi tarafından üç Reisu'l-Ulema adayı gösterilecek ve bunlardan bir tanesini Kral kendi isteğiyle Reisu'l-Ulema olarak tayin edecekti.¹⁵ Ayrıca Kralın kararıyla İslam Birliği Merkezi de Saraybosna'dan Belgrad'a taşınmıştır. O zamanki Reisu'l-Ulema Cemaludin ef. Çauşević buna karşı çıkmış ve bu karardan dolayı istifa etmiştir. Bu kararlar hükümet, İslam Birliği'nin çalışmalarını denetleme sürecine başlamış ve ardından, medrese eğitim sistemine Batılı müfredat konulmuştur.

1934 yılında Kral Aleksandar'a yapılan suikasttan sonra Yugoslavya topraklarındaki durum daha da kötüleşmiştir. Bosna Hersek toprakları üzerinde gizli hesaplarla, Banovina Savska ve Banovina Primorska'yı birleştirilmiş ve aslında ulusal Hırvat toprakları oluşturmak amacı güdülmüştür. Hırvat siyasi partilerin güçlenmesiyle birlikte, Sırp-Hırvat çatışmasını aşmak için, Bosna Hersek'in aleyhine olmuş olsa da, aralarında yeni sınırlar çizmek için bir anlaşmaya varılmıştır. Bu tarihi olay; Cvetkoviç-Maçek anlaşması olarak hatırlanacaktır.¹⁶

Bu müzakerelerin en kritik aşamasında 1939 yılında, Müslümanların lideri olan Dr. Mehmed Spaho, Belgrad'daki bir otelde, açıklanamayan bir nedenden ölü vaziyette bulunmuştur. Ağır milli oryantasyon bozukluğu yaşayan, genel kayıtsızlık ve entelektüel seçkin eksikliği bulunan Müslümanların durumu, bu süreçte daha da kötüleşmiştir. Bu dönemde Bosna Hersek'in çıkarlarını temsil edenlerin mücadelesi,

¹² Malcolm, a.g.e., s. 301.

¹³ Aruçi, a.g.m., s. 575.

¹⁴ Birincisi; Bosna Hersek'teki Müslümanları, ikincisi ise; Sırbistan, Makedonya, Kosova ve Karadağ'daki Müslümanları temsil etmekteydi.

¹⁵ Malcolm, a.g.e., s. 303.

¹⁶ Malcolm, a.g.e., s. 305.

özellikle Müslümanların, Sırp ve Hırvat milliyetçileri arasındaki siyasi manevralardan ibaret kalmıştır. Spaho'nun halefi Cafer Kulenoviç, özel "Banovina Bosna Hersek" in oluşturulması talebinde bulunmuşsa da dönemin hükümeti bu isteğe kulak vermemiştir.¹⁷

Sırp ve Hırvatlar arasındaki yeni sınırları belirleyen Cvetkoviç-Maçek anlaşması, özellikle Bosna Hersek'in özerkliğinin ilanı için çalışan Müslümanlar tarafından protestolarla karşılanmıştır. Bu arada özerk Bosna Hersek fikri, farklı uluslar tarafından da desteklenmiştir. Ancak 1940 yılında, kamuoyu tartışmaları sürerken Mihver Devletleri günden güne Yugoslavya Krallığı'nın topraklarına yaklaşmaktaydı.

B. II. DÜNYA SAVAŞI VE SONRASINDA BOSNA HERSEK

İkinci Dünya Savaşı sırasında Hitler, 6 Nisan 1941 tarihinde, Yugoslavya'nın işgalini emretmiştir.¹⁸ 11 gün süren savaştan sonra, Yugoslavya ordusu Almanya'ya teslim olmuştur.¹⁹ Bu savaş, Bosna Hersek'e daha da büyük acılar getirmiştir. Nisan 1941 yılında Almanya ve İtalya dışişleri bakanlarının anlaşmasına dayanarak Hırvatistan'da Ustaşa²⁰ örgütü, Bosna Hersek topraklarını da içine dâhil ederek Bağımsız Hırvatistan Devleti'ni (NDH) ilan etmiştir.²¹ NDH sınırları içerisinde, Bosna Hersek devleti ve Bosna Hersek Müslümanlarından söz edilmesi yasaklanmıştır. Aynı zamanda Müslümanlar resmen Hırvat olarak kabul edilmiştir. İlanından hemen sonra NDH, Bosna Hersek genelinde yalnız Müslümanlara değil, Yahudi, Sırp ve Romanlara karşı da korkunç zulümler uygulamıştır.²²

Ancak Ustaşa ideologların en büyük hedefi anti-semitizm değil de, NDH sınırlarını Sırp nüfusundan temizlenmesi olmuştur. NDH'nin iddia ettiği sınırlar içerisinde 6,3 milyon nüfusun 1,9 milyonu Sırlardan oluşmaktaydı.²³ Bununla beraber, Ustaşaların politikası ile hemfikir olmayan Müslüman ve Hırvatlar bile zulümden kurtulamamışlardır. Bu bağlamda, NDH'nin suçlarına bir tepki olarak, özellikle Hersek

¹⁷ Malcolm, a.g.e., s. 306.

¹⁸ Aruçi, a.g.m., s. 575.

¹⁹ Malcolm, a.g.e., s. 307.

²⁰ Hırvat milliyetçi faşist, Ustaşa örgütü, 7 Ocak 1929'da İtalya'da Ante Paveliç tarafından kurulmuştur. Örgütün amacı; Büyük Hırvatistan'ın kurulması.

²¹ Malcolm, a.g.e., s. 309.

²² Aruçi, a.g.m., s. 575.

²³ Malcolm, a.g.e., s. 311.

bölgesindeki Sırlar ayaklanma düzenlemiş ve Sırp olmayan, Hırvat ve Müslüman nüfusunu öldürmeye başlamışlardır. NDH ilanından ve Bosna Hersek topraklarında işlenen suçlardan sonra işgalcilere ve faşist güçlere karşı iki direniş hareketi ortaya çıkmıştır.²⁴ Bunlardan birincisi; Dragolyub (Draja) Mihailoviç²⁵ ve önderliğindeki “Çetnikler” direniş hareketidir.²⁶ İkincisi ise Yugoslav Komünist Partisi’nin Tito²⁷ liderliğinde kurulan “Partizanlar”²⁸ direniş hareketiydi.

Çetnik Hareketi’nin politikası; “toprakları Sırp olmayan unsurlardan temizlemek” olmuştur. Bundan dolayı Bosna Hersek’te, özellikle doğu ve batı Bosna, doğu Hersek ve Sancak bölgelerinde, 1941-1943 yılları arasında Müslümanlara karşı üç kez korkunç soykırım gerçekleştirilmiştir.²⁹

Yugoslav Komünist Partisi (JKP) ise “kardeşlik ve birlik” sloganı adı altında, faşist NDH ve Alman işgaline karşı silahlı mücadelede öncülük etmiştir. Ancak bu dönemde Müslümanların en meşhur tutumu, kendi birimlerini kurarak, kendilerini herkesten ve her şeyden müdafaa etmekle beraber hiç kimseye saldırmamak olmuştur. Bu birimlerin en önemlilerinden bir tanesi Cazin’de, Huska Milykoviç önderliğinde kurulmuştur. Ancak bu birim daha sonra partizanlara katılmıştır. Birimin partizanlarla birleşme sonucunda, Huska Milykoviç saflarına sızan Ustaşa askerleri tarafından öldürülmüştür.³⁰

Çetniklerin tersine Partizan komitacılar, emrindeki birliklerin Müslüman köylerine saldırmalarını engellemişlerdir. Partizanlar ile Çetnikler arasındaki bu ayrımı fark ettikten sonra Müslümanlar, Tito’nun ordusuna katılmaya başlamışlardır. Bu erken aşamada, önde gelen Müslüman politikacılardan sadece Nuriya Pozderac partizanlara katılmıştır. Çünkü imam ve müftüleri, halkın geleceği komünizm ve ateizmde olduğuna

²⁴ Malcolm, a.g.e., ss. 312-314.

²⁵ İkinci Dünya savaşı sonrasında Mihailoviç, savaş suçları ve işgal yetkilileri ile işbirliği yaptığı için 1946 yılında mahkûm edilerek idam edilmiştir.

²⁶ Çetnik Büyük-Sırbistan hedefli, güçlü bir milliyetçi şovenist Sırp askeri örgüt üyelerine denir. Çetnik; türkçedeki “çete” kelimesinden gelmekte.

²⁷ Josip Broz Tito (doğ. 1892-1980), direniş savaşından anti-faşist, tanınmış devlet adamı ve lider olarak çıkmıştır. Bu nedenle Tito, Sosyalist Federal Yugoslavya Cumhuriyeti’nin kurucusu ve 35 yıl boyunca onun tartışmasız lideri olmuştur.

²⁸ Günümüz sözlüklerine göre, Partizan kelimesi; Bir parti, grup, lider, ideolojinin tutkulu taraftarı ve direniş savaşçısı, gerilla, iki temel anlama sahiptir.

²⁹ Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, Preporod, 1997, ss. 538-539.

³⁰ Malcolm, a.g.e., ss. 332-333.

ikna etmek bir hayli zordu.³¹ Ancak, Yugoslav Komünist Partisi'nin, belirgin anti-milliyetçi ve anti-faşist özelliğinden dolayı Bosna Hersek vatandaşları arasında destekçileri artmıştır.

Savaşta Bosna Hersek'in önemi büyüktü. Nitekim Yugoslavya'nın kurtuluş savaşı sırasında savaş mağdurlarının yaklaşık % 50'si Bosna Hersek topraklarında yaşayanlar olmuştur. Boşnak ve Bosnalıların, Ulusal kurtuluş savaşında büyük katkıları ve anti-faşizme karşı gösterdikleri mücadele sebebiyle, 25 Kasım 1943 yılında Mrkonjić Grad (Mrkonyiç Grad)'ta ZAVNOBiH (Bosna Hersek Ulusal Kurtuluş Milli Anti-Faşist Konseyi)'in İlk oturumu ile Bosna Hersek devletinin devamlılığı teyit edilmiş ve Bosna Hersek devletinin temelleri yenilenmiştir.³² Aynı zamanda oturumda, Müslümanlar bir etnik grup ya da bir millet olarak tanınmışlardır.³³

Bosna Hersek halk temsilcileri, *Ulusal Kurtuluş Milli Anti-Faşist Konseyi* aracılığıyla, devletin, sadece Sırp veya Hırvat ya da Müslüman ülkesi olmayıp Sırp, Hırvat ve Müslümanlara ait olduğunu ifade etmişlerdir. Bu şekilde, her üç millete tam eşitlik garantisi verilmiştir.

Ancak 29 Kasım 1943 yılında, Jajce (Yayçe)'de sosyalist Yugoslavya'nın temellerini atan AVNOJ (Yugoslavya Milli Kurtuluş Antifaşist Konseyi)'un İkinci oturumunda, Bosna Hersek Müslümanlarına özerklik statüsü tanınmamıştır.

1944 yılında ise, Sana nehri kenarında Sanski Most'ta, ZAVNOBiH'in İkinci oturumunda, Bosna Hersek'in gelecek Yugoslavya devletinin federal bir birimi olmasına karar verilmiştir. Bu vesileyle, Bosnalıların, Ulusal kurtuluş savaşında büyük katkıları ve anti-faşizme karşı mücadeleleri sebebiyle Bosna Hersek vatandaş ve halklarının eşit haklara sahip olduklarına dair bir deklarasyon kabul edilmiştir.³⁴

1948 yılında, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Tito Yugoslavyası'nda (1945-1989) nüfus sayımında Müslümanlara üç seçenek sunulmuştur. Müslümanlar kendini; Sırp müslümanı, Hırvat müslümanı ya da "ulusal düzeyde kararsız" olarak beyan etme

³¹ Malcolm, a.g.e., s. 330.

³² Imamović, a.g.e., s. 542.

³³ 25 Kasım Bosna Hersek'in yakın tarihin en önemli günlerinden biri olup Bosna Hersek Milli Günü olarak kutlanmaktadır.

³⁴ Imamović, a.g.e., s. 543.

tercihleri verilmiştir. Bu nüfus sayımında, 72. 000 Müslüman kendini Hırvat, 25. 000 Müslüman kendini Sırp ve 778. 000 Müslüman kendini ‘ulusal düzeyde kararsız’ olarak ifade etmiştir. 1953’teki nüfus sayımında ise halk kendini ‘Müslüman’ olarak beyan edememiş olsa da, ‘Yugoslav’ olarak beyan edebilmiştir. Bosna Hersek’te kendini Yugoslav olarak beyan edenlerin sayısı 891. 800 olmuştur.³⁵

1961 yılında, Bosna Hersek’in bazı bölgelerinin ekonomik açıdan gelişmemiş olduğuna dair bildirimler yayınlanmıştır. Bu bağlamda, 50’li ve 60’lı yıllarda en çok da işsizlikten dolayı Sırp nüfus, büyük oranda Bosna Hersek’ten Sırbistan’a göç etmeye başlamıştır. Böylece 60’lı yıllarda Bosna Hersek’in en kalabalık milleti Müslümanlar olmuştur.³⁶ 70’li yılların başında Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti (SFRJ)’nde, Kosova hariç, kasabalarda yaşayan nüfusun en düşük oranına ve en az okuma yazma bilen nüfusa sahip yer ise Bosna Hersek’ti.

Müslümanlara özerklik statüsünün tanınması için siyasi mücadele 1961’den 1971’e kadar devam etmiştir. Nihayet, kimliksiz yaşayan Bosnalı Müslümanların milliyeti yıllar sonra tanınmıştır. 1971 yılındaki nüfus sayımında, Muhamed Filipoviç³⁷ gibi akademisyenlerin sayesinde, Müslümanlara bir etnik grup olarak kendilerini tanımlama hakkı verilmiştir. Bu nüfus sayımında Müslümanlar bir etnik grup olarak, kendini “Müslüman” olarak ifade edebilmişlerdir. Bu yeni duruma, Sırp milliyetçiler ve Makedonyalılar itiraz etmiştir.³⁸

C. YUGOSLAVYA’NIN DAĞILMASINDAN SONRA BOSNA HERSEK

1980 yılında Josip Broz Tito’nun ölümünden sonra, Yugoslavya’nın siyaset sahnesine yeniden Yugoslavya Krallığı dönemindeki milliyetçi tartışmalar geri dönmüştür.³⁹ Bunun yanında, yaşanan ekonomik kriz de siyasi ilişkilerin kötüye gitmesine sebep olmuştur. Bu dönemde, Yugoslavya’daki Müslümanlar daha açık bir şekilde komünist rejimini eleştirmeye başlarken, *Sırp Sanat ve Bilim Akademisi*

³⁵ Malcolm, a.g.e., s. 345.

³⁶ Malcolm, a.g.e., s. 351.

³⁷ Muhamed Filipoviç (doğ. Bosna Hersek, 1929-...), Yugoslavya Komünist Partisi’nin üyesi idi. Hâlbuki angajmanından dolayı JKP’den atılmıştır.

³⁸ Malcolm, a.g.e., ss. 346-348.

³⁹ Imamović, a.g.e., s. 568.

(SANU) Yugoslavya'nın durumunu analiz ettiği 1986 yılında, kendi memorandumunu açıklamıştır. Bu memorandum, belirgin bir milliyetçi karaktere sahipti. Memoranduma göre: “Tito'nun izlediği politika Sırların düşüşüne ve aleyhine olmuştur.” Sırp milliyetçi yazar D. Çosiç'in⁴⁰ de Memorandum'un yazılmasında etkili rol oynadığına inanılmaktadır.⁴¹

1991 yılında, Yugoslavya topluluğu dağılmak üzere iken Bosna Hersek, milliyetçi Slobodan Miloseviç liderliğindeki Sırbistan karşısında büyük bir tehditle karşı karşıya kalmıştır. Müzakere masasında herhangi bir çözüm bulunamamıştır. Slovenya heyeti, Belgrad'ta Yugoslavya Komünistler Birliği'nin 14. Olağanüstü Kongresi (CK SKJ)'ni terk ettiğinden, Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı (SFRJ) önemli bir toplantı düzenlemiştir. SFRJ Başkanlık toplantısında, Yugoslavya Halk Ordusu (JNA) tarafından, Slovenya'da askeri darbe yapılıp yapılmayacağına yönelik oylama yapılmıştır. Ancak, Bosna Hersek'in olumsuz oyu yüzünden, JNA Slovenya'da askeri darbe yapmak için aradığı desteği bulamamıştır.

Buna rağmen, 17 Haziran 1991 tarihinde, JNA Slovenya'da askerî müdahaleye başlamıştır. 25 Haziran 1991'de Milan Kučan önderliğinde Slovenya Cumhuriyeti resmen bağımsızlığını ilan etmiş ve Eylül 1991'de JNA birlikleri Slovenya'dan tamamen çekilmiştir. Franjo Tuđman liderliğindeki Hırvatistan, 25 Haziran 1991'de bağımsızlığını ilân etmiştir. Sırlar, Avrupa Birliği ve Birleşmiş Milletler tarafından tanınmış Hırvatistan'ı yok etmek amacıyla Hırvatistan'daki soydaşlarını ayaklandırarak JNA birliklerinin yardımıyla savaş başlatmışlardır.⁴²

Hırvatistan'da, Hırvatların “Vatanseverlik Savaşı” olarak adlandırılan savaş sırasında, Bosna Hersek Federal Cumhuriyeti Başkanı Aliya İzzetbegoviç: “Bu bizim savaşımız değildir”⁴³ diyerek, Bosna Hersekli acemi askerlerin JNA birimlerine katılmamaları için çağrıda bulunmuştur. Bu çağrı nedeniyle, 30.000 acemi asker JNA çağrısına yanıt vermemiş ve böylece Hırvatistan'a büyük bir yardım sağlanmıştır.

⁴⁰ Dobrica Çosiç (doğ. Sırbistan, 1921-2014), 1990 yılında Bosna Hersek'te kurulan Sırp Demokrat Parti'nin kurucularından biridir. Bu parti 1992-1995 yılları arasında Bosna Hersek Bağımsızlık Savaşı sırasında Bosna Hersek'in bağımsızlığı kazanmaması için önemli bir rol oynamıştır.

⁴¹ Malcolm, a.g.e., s. 359.

⁴² Aruçi, a.g.m., s. 577.

⁴³ Zehrudin İsakoviç, “Aliya İzzetbegoviç (1925-2003) Biyografisi”, *Hece*, S. 229, Yıl 20, Ankara, Hece Yayınları, 2016, s. 171.

Slovenya ve Hırvatistan'ın akabinde, Aliya İzzetbegović önderliğinde Bosna Hersek, 1992'de düzenlenen referandum sonrasında, Amerika Birleşik Devletleri ile Batılı devletler tarafından resmen tanınmış ve Birleşmiş Milletler üyeliğine kabul edilmiştir. Avrupa Birliğinin, Bosna Hersek'i 6 Nisan 1992 yılında tanınmasından bir gün önce, Sırp milis ve paramiliter güçleri, başkent Saraybosna'ya saldırılara başlamışlardır.⁴⁴ Böylece *Bosna Hersek Bağımsızlık Savaşı* 1992-1995 yılları arasında cereyan etmiş, 14 Aralık 1995 tarihinde imzalanan Dayton Barış Antlaşması ile sona ermiştir.⁴⁵

II. ALIYA İZZETBEGOVIÇ'İN HAYATI

A. GENÇLİK DÖNEMİ VE İLK HAPSİ

Aliya İzzetbegović, 8 Ağustos 1925 tarihinde, Bosna Hersek'in Bosanski Şamac şehrinde dünyaya gelmiştir. Ailesinin 20. yüzyılın sonunda, Belgrad'dan Bosanski Şamac'a gelmiş olduğuna ilişkin kanıtlar vardır. İzzetbegović'in ailesiyle ilgili ilginç bir husus, İzzetbegović'in büyükbabasının (Aliya) İstanbul'da askerlik hizmetini yaparken, Üsküdar'da doğmuş olan Sedika isimli genç bir Türk kızıyla tanışmış ve daha sonra onunla evlenmiş olmasıdır.⁴⁶

İzzetbegović'in babası I. Dünya Savaşı'nda İtalyan Cephesi'nde ağır yaralanmış ve bu nedenle yaşamının son on yılının bir kısmını yatağa bağlı olarak geçirmiştir. İzzetbegović, daha sonraları kaleme aldığı notlarında, dine olan bağlılığını annesine borçlu olduğunu söylemiştir.⁴⁷ Fiziksel anlamda da İzzetbegović, daha ziyade annesine ve dayılarına benzemektedir; fakat bu durumun onu mutlu ettiği söylenemez. Nitekim notlarında şöyle demektedir: “(...)ben yakışıklı iri yapılı bir adam olan babama benzemek istiyordum. Ancak karakter bakımından daha çok babam gibiydim. Annemin

⁴⁴ Aruçi, a.g.m., s. 577.

⁴⁵ İsaković, a.g.m., ss. 186-190.

⁴⁶ Akif, a.g.m., s. 80.

⁴⁷ İsaković, a.g.m., ss. 149-150.

*bütün akrabaları dışa dönük, açık ve iletişime yatkın insanlar iken, İzzetbegoviçler içe dönük ve çekingen tiplerdi.”*⁴⁸

İzzetbegoviç iki yaşındayken, ailesi Saraybosna’ya göç etmiştir. Saraybosna’da Birinci Erkek Lisesi’nden mezun olmuştur. İlk kez bu okulda komünist propagandasıyla karşılaşan İzzetbegoviç o dönemdeki arkadaşlarla komünist ve ateist yazıları okumuş ve onlardan etkilenmiştir. Böylece 15 yaşındayken, İzzetbegoviç’te bazı inanç tereddütleri oluşmaya başlamıştır. Ancak bir iki sene sonra geri gelen inancı baştan edinilmiş bir inanç olmuş ve onu bir daha hiç yitirmemiştir.⁴⁹ Bununla ilgili İzzetbegoviç: “İslam’a dönüşümü etkileyen en önemli unsur Komünizm’e ve Faşizm’e karşı duyduğum derin nefretti. Bugün de her iki ideolojiden nefret ediyorum.”⁵⁰ diye ifade etmiştir.

O dönemdeki Yugoslavya, illegal olarak yaygınlaşmış güçlü bir komünist propagandasının etkisi altındaydı. Komünist propagandası, dinin daha iyi hayat sürdürmeleri için insanları mücadele vermektan alıkoyan bir şey olarak algılanması için çabalıyordu. Buna göre din “*halkın afyonudur*”.⁵¹ İzzetbegoviç komünistlerin bu tezini kabul edememiş, çünkü ona göre, Tanrısız bir kâinat, her zaman anlamdan yoksun görünmüştür.⁵² Ona göre; “*Komünizm demokrasiyi anlamadı. O, Yugoslavya’da antifaşist bir hareketti, bir karşıt ideolojidi ve diğerinden daha az totaliter değildi.*”⁵³

İzzetbegoviç, 1943 yılında, II. Dünya Savaşı’nın tam ortasında liseden mezun olmuştur. Bu dönemde Saraybosna’da Nazi yanlısı Ustaşa rejimi iktidardaydı. Mezun olduktan sonra İzzetbegoviç Ustaşa rejimin ordusuna yazılmadığından bir asker kaçağı olmuş ve bir yıl boyunca evinde saklanmıştır. Daha sonra ise İzzetbegoviç doğduğu Bosanski Şamac bölgesine göç etmiştir.

“*Genç Müslümanlar*”⁵⁴ olarak bilinen grupta, İzzetbegoviç ilk defa Yugoslavya’nın işgalinden (1941) birkaç ay önce temasa geçmiştir.⁵⁵ Teşkilatın ana

⁴⁸ Aliya İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, çev. Alev Erkilet, Ahmet Demirhan, Hanife Öz, 12. B., İstanbul, Klasik Yayınları, 2015, s. 13.

⁴⁹ İzzetbegoviç, a.g.e., s. 14.

⁵⁰ Akif, a.g.m., s. 82.

⁵¹ Kenan Gürsoy, “İlhâd”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C. XXII, İstanbul, 2000, s. 97.

⁵² İzzetbegoviç, a.g.e., s. 14.

⁵³ İzzetbegoviç, a.g.e., s. 13.

⁵⁴ Mart 1941’de, “*Genç Müslümanlar*” adlı teşkilatının kurulması ve tescil ettirilmesi denenmiştir. Fakat Nisan ayında Almanya Yugoslavya’yı işgal ettiğinden dolayı tescil işlemi yarım kalmıştır. Böylece teşkilat resmi olarak kaydettirilmemiştir.

hedefi Müslümanların dini ve milli bilinçlendirilmesi olmasına rağmen, savaş yıllarında amacı, Çetnik katliam ve büyük zulümlerine uğrayan ve mülteci duruma düşen Doğu Bosna'daki Müslüman nüfusa yardım etmek ve Doğu Bosna'daki yıkılmış evlerin ve camilerin yeniden inşa edilmesi olmuştur.

Genç Müslümanlar Teşkilatı'nın yasal tescil izni alabilmesi, dönemin hükümetine bağlı *Genç Ustaşalar Teşkilatı*'na katılmasına bağlıydı.⁵⁶ Ancak Genç Müslümanlar Teşkilatı bunu reddetmiş ve çözümü, İlmîyye Derneği'nin⁵⁷ gençlik kollarını, yani "El Hidaye"yi kurmakta bulmuştur.⁵⁸ Bu şekilde El Hidaye'nin kurulmasıyla; Genç Müslümanlar yasal olarak Bosnalı Müslümanların kimliği ve varlığının korunmasıyla ilgili çalışabilmişlerdir. El Hidaye, Bosna Hersek'teki Müslümanların içinde buldukları zor durumu gidermek ve Ustaşaların Sırp ve Yahudilere yaptıklarını durdurmak amacıyla, İkinci Dünya Savaşı sırasında Avrupa'da ilan edilmiş en cesur sivil belgelerinden bir tanesini ilan etmiştir. Bu saygıdeğer belge Saraybosna başta olmak üzere Banya Luka, Tuzla, Priyedor birçok Bosna Hersek'in şehrinde imzalanmıştır.⁵⁹

Maalesef herşeye rağmen, bu kanlı savaşta, yaklaşık 175.000 Müslüman hayatını kaybetmiştir. Bu rakam o zamanki Müslüman nüfusunun % 8.1'i tutarındadır. Bu şekilde Müslüman Boşnakların, diğer tüm halklara göre en yüksek oranda insan kaybına uğradığı açıkça görülmektedir.⁶⁰

Savaş yıllarında, Yugoslavya'nın toplumsal örgütlenme sistemi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSSR) toplumsal sisteminin modeli üzerine inşa edilmiştir. Savaş bittiğinde komünistler yeni toplumsal sistemin potansiyel düşmanlarını değerlendirerek, kendileri gibi düşünmeyenleri kara listelerine almışlardır. Ülkenin faşizmden kurtulmasından sonra çok sayıda insan, yeni komünist hükümetinin hedefi olmuştur. Çünkü faşizme karşı zafer kazananlar, maalesef herkese eşit davranmamış ve herkese

⁵⁵ İhsan Eliaçık, *Aliya İzzetbegović*, 5.B., İstanbul, İlke Yayıncılık, 2014, s. 60.

⁵⁶ *Genç Ustaşalar Teşkilatı*'nın hedefi ve Genç Müslümanlar adlı teşkilatın üyelerine uyguladığı baskı hakkında daha detaylı bilgiler için bkz. Cemile Halilović Tekin, *Bosna-Hersek Devleti*, 3.B., Konya, 2012, s. 98.

⁵⁷ İlmîyye: Bosna Hersek'teki imamlar, mollalar, müderrisler ve İslam Birliği'ne bağlı çalışanları toplayan bir dernek. 1912 yılında kurulmuştur.

⁵⁸ İsmet Kasumagić, *Trinaest mladomuslimanskih šehida*, 2.B., Udruženje građana Mladi Muslimani, Sarajevo, 2007, s. 32.

⁵⁹ https://sh.wikipedia.org/wiki/Islamska_zajednica_Bosne_i_Hercegovine_u_NDH

⁶⁰ Imamović, a.g.e., s. 549.

eşit haklar tanımamıştır. Komünistler, aynı fikir etrafında binlerce insanı, özellikle de gençleri bir araya getirmeyi başaramamış *Genç Müslümanlar Teşkilatı*'nı, kara listeye almışlardır. Komünistler onları fikirlerinden vazgeçirmeyi denemişlerse de bunu başaramamış ve 1946'nın başından itibaren onları tutuklamaya girişmişlerdir.⁶¹ Tutuklananlardan biri de İzzetbegoviç olmuştur.

İzzetbegoviç askerlik görevini Saraybosna Yugoslavya Halk Ordusu'nda yapmıştır. Bir düşman örgüt olarak değerlendirilen Genç Müslümanlar Teşkilatı'na yaptığı üyelik nedeniyle askerlik sırasında Altıncı Ordu Bölgesi'nin savcısına teslim edilerek üç adet suçlamayla tutuklanmıştır. Saraybosna'daki askeri mahkemenin önünde suçunu itiraf etmemesinin ardından da üç yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.

1946'da Yugoslavya Anayasası'nın laikleşmesi gerçekleşmiştir. Böylece Kilise devletten ayrılmış ve din özgürlüğü -sadece kâğıt üzerinde olmakla birlikte- tanınmıştır. Bunun ardından aynı yıl şeriat mahkemeleri kaldırılmış, 1950-1952 yılları arasında ise tarikatlar, kadınların peçe takmaları, camilerde çocuklara din eğitimi verilmesi ve diğer dinî uygulamalar yasaklanmıştır.⁶²

Bu dönemde Tito ve Stalin arasında patlak veren görüş ayrılığı⁶³ nedeniyle, Yugoslavya halkı için daha da zor yıllar gelmiştir. Devletin Informbiro⁶⁴ destekçileri ile mücadelesi, genellikle tüm diğer “yıkıcı unsurlar” ile hesaplanması için de kullanılmıştır. Bu nedenle *Genç Müslümanlar Teşkilatı* etrafında toplananlar, tekrar şiddetli saldırılara maruz kalmıştır. Devlet, *Genç Müslümanlar Teşkilatı*'nın mensuplarına bu sefer daha acımasız davranmıştır. 1949 yılında, yüzlerce masum genç erkek demir parmaklıklar arkasında kendini buluvermiş hatta dört sanık idama mahkûm edilmiştir.⁶⁵ Bu acımasız dönemde Aliya İzzetbegoviç'i, diğer Genç Müslümanlar'ın idam kaderinden kurtaran tek şey, kendisinin bu sırada hapiste olmasıdır.

⁶¹ İzzetbegoviç, a.g.e., s. 19.

⁶² Malcolm, a.g.e., s. 341; Samir Beglerović, *Tasavvuf Bosne u Vidicima Fejzulaha Hadžibajrića: Vjerski i Kulturni Razvoj Bosanskih Muslimana u Prvoj Polovini XX Stoljeća*, Sarajevo, Bookline, 2014, ss. 310-330.

⁶³ Imamović, a.g.e., s. 557.

⁶⁴ Informbiro/Kominform, 1947 yılında Belgrad merkezli Komünist Partisi'nin (Fransız, İtalyan, Polonyalı, Sovyetler Birliği, Macaristan ve Yugoslavya KP) bir danışma organı olarak kurulmuştur. 1948'de Yugoslavya'ya karşı amaçlayan çözümlükten sonra, JKP Kominform üyesi olmaktan vazgeçmiş ve bu nedenle merkez Bükreş'e devrilmiştir.

⁶⁵ Kasumagić, a.g.e., ss. 43-79.

Komünistler aynı anda Kominformistleri yani Stalin'in destekçilerini ve Genç Müslümanları baskı altına almışlardır. İzzetbegoviç'e göre Genç Müslümanlar'ın görmüş oldukları işkencelere rağmen, Stalin'in destekçileri daha sert muameleye maruz bırakılmışlardır. Çünkü İzzetbegoviç'in ifadesine göre, komünistler: *“Öleceğimizi ya da pes edeceğimizi düşünerek bizi zindanlara attular. Kominformislerin ise, ideolojik olarak çökertmek amacıyla beyinlerini yıkamaya çalıştılar.”*⁶⁶

B. SARAYBOSNA DAVASI VE İKİNCİ HAPSI

İlk hapsi tamamlandığında İzzetbegoviç 24 yaşındaydı. Hapisten çıktıktan kısa bir süre sonra Halide isimli bir bayanla evlenmiştir. 1949'da, İzzetbegoviç, Hukuk Fakültesi'ne kaydolmak istemiş fakat babası ve hukukçu olan eniştesi onu isteginden vazgeçirmişlerdir. Bunun üzerine İzzetbegoviç, Ziraat Fakültesi'ne kaydolmuş ve başarılı geçen üç sene sonra bu fakülteye ilgisini yitirmiştir. Nihayet 1954'te, Hukuk Fakültesi'ne transfer olmuş ve bu fakülteden iki sene sonra mezun olmuştur.⁶⁷

Devletin dış politikası *“Bağlantısızlar Hareketi”* nedeniyle 50'li yılların sonunda ve 60'lı yılların başında, dönemin hükümetinin İslam'a karşı tutumu değişmiştir.⁶⁸ Altmışlı yılların ortalarında Yugoslav toplumunda durum iyi yönde gitmeye başlamış, ülkede siyasi istikrar sağlanmıştır. Bu bağlamda Yugoslavya, Sovyetler Birliği ile ilişkilerini de normalleştirmiştir. Ayrıca devlet, ekonomik reformlara ve ticaretin serbestleştirilmesine yönelmiştir. Bu dönemde Endonezya ve Arap ülkeleri gibi Müslüman devletlere, Müslüman diplomatlar atanmaktaydı. Yugoslavya dış politikası, Bağlantısız Hareketi'nin güçlendirmesinden yanaydı. Bu durum devletteki Müslümanları daha iyi ve rahat bir konuma getirmiştir. Bu bağlamda ülkede birçok siyasi mahkûm serbest bırakılmıştır.

Bu arada İzzetbegoviç yine Genç Müslümanlar'a katılmış ve Bosnalı Müslümanların kurtuluşu ve kimliği üzerine çalışmalar yapmaya devam etmiştir.⁶⁹ Bu bağlamda, Bosna Hersek İslam Birliği medyası; *“Preporod”*, *“Takvim”*, *“Glasnik”*

⁶⁶ İzzetbegoviç, a.g.e., s. 21.

⁶⁷ İzzetbegoviç, a.g.e., s. 29.

⁶⁸ Malcolm, a.g.e., s. 343.

⁶⁹ İzzetbegoviç, a.g.e., s. 24.

gibi çeşitli bültenler için yazılar yazmıştır. Fakat önceki deneyimlerinden dolayı, İzzetbegoviç metinlerini genellikle kendi çocuklarının isimlerinin ilk harfleri “LSB” (Leyla, Sebina, Bakir) imzasıyla yayınlamıştır.⁷⁰

İzzetbegoviç yaklaşık on sene boyunca Karadağ’da bir inşaat firmasında çalışmıştır. Eski mahkûmlara pasaport elde etme hakkı verilince, İzzetbegoviç bu haktan faydalanarak İslamî kuruluşların temsilcileri ile bir araya gelebilmek için çok sayıda özel seyahat yapmıştır. Bu sırada İslam hakkında bazı makaleler yazmayı da ihmal etmemiştir. Altmışlı yıllarda kazandığı tecrübelerden yararlanarak 1970’de, “İslam Deklarasyonu” adlı bir makale kaleme almıştır. Bu makale, daha sonra 1983 yılında meşhur Saraybosna Davası’nda mahkemede delil olarak sunulmuştur.

Bu arada, Ceza Kanunu’nda “sözlü suç” adı altında yeni bir müyyeide konulmuştur. İzzetbegoviç bu yeni durumu dikkate almamış ve aynı düşünce etrafında toplanan küçük bir grupla birlikte İslamî konular hakkında kafa yormaya devam etmiştir. Bununla beraber bu dönemde *Doğu ve Batı Arasında İslam* adlı kitabı üzerinde çalışmaya başlamıştır. *Doğu ve Batı Arasında İslam* adlı kitabını ilk hapsedilmesinden (1946) önce yazmış olsa da, bu dönemde kitabına yeni veriler eklemiştir.

Doğu ve Batı Arasında İslam yayınlanmadan önce 1983 yılında beklenmeyen bir şekilde, 23 Mart’ta Aliya İzzetbegoviç ve onunla birlikte on iki Müslüman aydın tutuklanmıştır. Böylece meşhur *Saraybosna Davası* adlı hukuki süreç başlamıştır.⁷¹ Tüm sanıklar, hatta birçoğu birbirlerini tanımasa da, “*komplo kurmak ve düşmanca faaliyetlerde bulunmaktan*” suçlu bulunmuşlardır. 20 Ağustos 1983’te Aliya İzzetbegoviç 14 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Savcı ve yargıç, İzzetbegoviç’in mahkûmiyetini *İslam Deklarasyonu*’ndaki verilere dayandırmışlardır.⁷² Bu şekilde, İzzetbegoviç’in ikinci hapis hayatı başlamıştır.

60 yaşına ulaştığı için, Aliya İzzetbegoviç hapisshanede fiziksel çalışmalardan muaf tutulmuştur. Böylece, zamanını ağırlıklı olarak okuma ve yazma için kullanmıştır.

1986 yılında Belgrad’ın en çok tanınan 20 entelektüeli, 1983’te 12 Müslüman aydın, Saraybosna’da düşünce suçuna karşı gaddar bir şekilde yargılandıklarından

⁷⁰ İzzetbegoviç, a.g.e., ss. 34-35; İsakoviç, a.g.m., s. 156.

⁷¹ İsakoviç, a.g.m., s. 157.

⁷² Malcolm, a.g.e., s. 361.

Yugoslavya Cumhurbaşkanlığı'na af dilekçeler yazmışlardır. Ancak, bütün başvurular ve temyiz çabaları cevapsız kalmıştır. İzzetbegoviç, yazmış olduğu bir şey yüzünden hapiste ölebileceğine inanmamıştır. Fakat Bosna Hersek Yüksek Mahkemesi tarafından fiilen cezası onandığında, karşıdakilerin ciddi olduklarını fark etmiştir. Ancak umutsuzluğa kapılmadan İslam öğretilerinden *kader*'i hatırlayarak durumunu kabullenmiştir.⁷³

İzzetbegoviç hapis yıllarını Foça'da, katillerin bölümü olarak bilinen kısımda geçirmiştir. Onun dava arkadaşlarından bazıları, adi hırsızlar ve kısa süreli cezalara çarptırılmış suçlularla birlikte olduklarından kendisinden daha kötü durumda idiler. Çünkü bu tür insanlar karaktersizdir. Oysa katiller tümüyle farklı bir tip insanlardır. Bundan dolayı katillerle aynı bölüme konduğundan kendini şanslı hissetmiştir.⁷⁴ İzzetbegoviç, hapisanede bir profesör veya ünlü bir filozof olmanın hayatı kolaylaştırıcı bir durum olmadığına inanmıştır. Ona göre, "*mahkûmlar arasında bir hukukçu olmak çok daha önemlidir.*"⁷⁵ Onun bulunduğu kısımda kendisinden başka hukukçu olmadığından, mahkûmların çeşitli talep, dilekçe ve temyiz başvurularının yazmalarında yardımcı olmuştur. Bunun yanında, yeni mekânına alıştıktan sonra, İzzetbegoviç yeniden notlarını yazmaya devam etmiş ve böylece "*Özgürlüğe Kaçışım*" adlı eseri ortaya çıkmıştır.

Nihayet, 25 Kasım 1988'de, tutukluğunun 2075. gününde Aliya İzzetbegoviç, Yugoslavya Cumhurbaşkanı'nın af kararı sonrasında serbest bırakılmıştır.⁷⁶ Yugoslavya Cumhurbaşkanı'nın af kararında Batılı ve İslam ülkelerinin baskıları büyük rol oynamıştır. Aynı zamanda dönemin Yugoslavya yönetimi İslam ülkeleriyle ticareti geliştirme çabası içerisinde olduğu için, Yugoslavya lehine olacağı düşüncesiyle bu kararı verdiği de değerlendirilebilir.⁷⁷

⁷³ İzzetbegoviç, a.g.e., ss. 52-56.

⁷⁴ İzzetbegoviç, a.g.e., s. 55.

⁷⁵ İzzetbegoviç, a.g.e., s. 58.

⁷⁶ Aliya İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım Zindan Notlar*, 18.B., İstanbul, Klasik, 2015, s. 394.

⁷⁷ Eliaçık, a.g.e, s. 71.

III. ALIYA İZZETBEGOVIÇ'İN SİYASİ MÜCADELESİ

A. DEMOKRATİK EYLEM PARTİSİ'NİN KURULMASI

İzzetbegoviç'in ikinci hapis döneminde Yugoslavya iki skandalla çalkalanmıştır. Birinci skandal; Bosna Hersek'in kuzey-batı'sında, Bosanska Krayina olarak bilinen sınır bölgesinde meydana gelmiştir. Bu bölgede kurulmuş en büyük şirket Agrokomerc'te yönetim kriz hızlı bir şekilde gelişmekteydi.⁷⁸ O dönemde şirketin başında, 1990 yılında Bosna Hersek Federal Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Demokratik Eylem Partisi (SDA)'nin adayı olacak Fikret Abdiç bulunmaktaydı. Bu durum Agrokomerc Vakası olarak anılmaya başlanmıştır. Krizin politik bir arka plan ile planlanmış olduğu aşikârdı. İkinci skandal; Adriyatik sahilinde, Neum (Bosna Hersek)'da Bosnalı komünist liderlere ait villalarla ilgiliydi. Halk, devletin yöneticilerinin içinde yaşamakta oldukları lüksten şaşkına dönmüştü.⁷⁹

Bu dönemde Yugoslavya'nın siyasî sahnesinde, yeni sesler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Komünist sistemde değişiklik talep eden sesler özellikle Slovenya'dan geliyordu. Slovenya Sosyalist Birliği, Komünist Parti'nin iktidarda olduğu bir devletin rejimiyle kesinlikle hiç bir bağlantısı olmayan yeni liberal fikirler ortaya atmıştır.⁸⁰ İzzetbegoviç'e göre Yugoslavya, çöküş nedeni olabilecek iki hastalıkla karşı karşıya kalmıştır. Birincisi, işleyen yetersiz sosyalist ekonomi ve ikincisi de sistemin içinde inşa edilmiş Sırp hegemonyasıdır.⁸¹ Berlin Duvarı'nın 1989'da yıkılması ile tüm komünist yönetimler felç olmuştur. İzzetbegoviç, komünizmin uzun süre ayakta kalabileceğine asla inanmamışsa da, onun çöküşünü 1989-1990'lı yıllarda olabileceğini öngörmediğini itiraf etmiştir.⁸² Balkan araştırmacısı N. Alkan Yugoslavya'nın çöküşü yani dağılış süreci çok yönlü sebepler zinciriyle incelenebileceği yönünde bir tahlil yapmıştır. Ona göre: *“Dağılma; devletin etnik yapısı, Doğu Avrupa'daki komünist rejimlerin yıkılması,*

⁷⁸ Agrokomerc şirketindeki yönetim krizi ile ilgili daha ayrıntılı bilgiler için bkz.: Malcolm, a.g.e., s. 362.

⁷⁹ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 68.

⁸⁰ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 68.

⁸¹ Adnan Dal, *Soğuk Savaş Sonrası Bosna-Hersek Bağımsızlık Süreci ve Aliya İzzetbegoviç*, Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yalova, 2015, s. 11.

⁸² İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 71.

iktisadi ve sosyal bozulma, etnik unsurların bağımsızlık çağrıları ve AB ile ABD arasındaki çelişkili siyaset gibi sebeplerden meydana gelmiştir.”⁸³

Bosna Hersek’te Komünist Parti 1990 yılının başlarında dağılmış ve bunun yerine bir dizi milliyetçi partiler ortaya çıkmıştır. Böylece ülke çok partili sisteme geçtikten sonra İzzetbegoviç destekçileriyle beraber, Yugoslavya Müslümanlarının milli çıkarlarını korumak için bir siyasi parti kurma girişimde bulunmuştur. Parti kurma fikri hakkında, daha sonra *Tarihe Tanıklığım* adlı eserinde şöyle demektedir: “*Novi Pazar’dan Cazin’e kadar geniş bir toprak şeridinde Sırp ve Hırvatlarla karışık olarak yaşayan insanlarımızı bir araya getirecek, Boşnak ve Müslüman yanlısı bir siyasal örgüte ihtiyacımız vardı.*”⁸⁴

İzzetbegoviç, SDA Partisi’nin Mayıs 1990’da gerçekleşen açılış toplantısında, partinin başkanı seçilmiştir. Partinin Başkanı seçilmesiyle ilgili İzzetbegoviç daha sonra kaleme aldığı *Tarihe Tanıklığım* kitabında şöyle demiştir: “*(...) Nedenini asla öğrenmemiş olsam da, baştan beri partinin “lideri” bendim. Kendi kendime “eğer en iyileri bensem, acaba gerisi neye benziyor?!” diye düşünmüşümdür.*”⁸⁵ Noel Malcolm ise, *Bosna’nın kısa tarihi* adlı kitabında, SDA Partisi’nin başkanı hakkında şöyle demiştir: “*(...) Parti lideri 1988 yılında haptisten çıkarılmış olan Aliya İzzetbegoviç idi; (...) Bosna’nın Komünizm sonrasında kurulan ve Komünist olmayan ilk Müslüman partisi için doğal bir seçimdi İzzetbegoviç. (Öyle ki, en sonunda Bosna hükümetinin başına geçtiğinde, Komünizm sonrası Yugoslav cumhuriyetlerinin tümü içinde, kendisi Komünist bir görevli olarak görev yapmamış olan tek hükümet başkanıydı.)*”⁸⁶

Bu dönemde Yugoslavya’da, komünist siyasal etkinlikler dışındaki diğer tüm faaliyetleri yasaklayan yasa hâlâ yürürlükteydi. Bundan dolayı yapılan siyasal etkinlikler en azından “*düşünce suçu*” olarak yorumlanabilir ve bu durum on yıla kadar hapis cezasına sebep olabilirdi. Ancak İzzetbegoviç bu riski göze alarak Saraybosna’dan, Hırvatistan’ın başkenti Zagreb’e gitmiş, oradaki ‘İslamî Kültür Merkezi’nde arkadaşlarıyla buluşarak düşüncelerini paylaşmıştır. Buradaki toplantıya katılanlar, Yugoslavya’daki tüm Müslümanlarının partisi olacağı umuduyla

⁸³ Dal, a.e., s. 11.

⁸⁴ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 73.

⁸⁵ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 74.

⁸⁶ Malcolm, a.g.e., s. 375.

“Demokratik Eylem Partisi” adlı bir partinin kurulması konusunda anlaşmışlardır. Parti ilk olarak Yugoslavya’da, daha sonra ise dünya çapında tüm Boşnak Müslümanların hareketi haline gelmiştir.⁸⁷

İzzetbegoviç, 27 Mart 1990’da partinin kuruluşunu duyurmak için Saraybosna’da bir konferans salonunda, SDA’nın kurucusu olan 40 vatandaş tarafından imzalanmış olan ‘Kırkların Açıklaması’nı okumuştur. İki ay sonra yani Mayıs ayında, SDA’nın kuruluş meclisi yine aynı yerde toplanmıştır. Meclis tarafından, Parti’nin ‘Program Deklarasyon’u onaylamış ve Parti önderliği seçilmiştir. Daha önce zikredildiği gibi İzzetbegoviç Parti Başkanı, A. Zulfikarpaşiç⁸⁸ de üç başkan yardımcısından biri olarak seçilmiştir.⁸⁹ İzzetbegoviç, kuruluş meclisi toplantısındaki konuşmasında, Müslümanların Bosna’nın parçalanmasına izin vermeyeceklerinden ve geçmişte Bosna’nın bölünmesine neden olan Cvetkoviç-Maçek anlaşmasının geçersizliğinden bahsettiğinde salondaki dinleyicilerden güçlü alkışlar almıştır.⁹⁰

İzzetbegoviç, partinin kuruluşuyla ilgili A. Zulfikarpaşiç ile Zürih’te görüşmüştür. Fakat “Müslüman” ve “Boşnak” terimleri üzerinde anlaşamamışlardır. A. Zulfikarpaşiç’e göre partinin programına hemen “Boşnak” terimi eklenmeliydi. Ancak İzzetbegoviç bunun için daha erken olduğu görüşündeydi. 1991’de yapılacak nüfus sayımında insanların kafaları karışabilir gerekçesiyle İzzetbegoviç bu görüşe katılmamıştır.⁹¹

1990 yılında Kasım ayındaki seçimlerden önce SDA, birçok seçim mitingi gerçekleştirmiştir. Bu arada İzzetbegoviç, seçim kampanyası amacıyla, bir ABD ziyareti de gerçekleştirmiştir. Orada Bosnalı muhacirlerle görüşerek onların istek ve taleplerini dinlemiştir.⁹²

SDA’nın en büyük seçim mitingleri Foça, Novi Pazar (Sırbistan) ve Velika Kladuša’da gerçekleşmiştir. 200. 000 kişinin bulunduğu Velika Kladuša mitinginde

⁸⁷ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, ss. 74-75.

⁸⁸ Adil Zulfikarpaşiç çok zengin ve Bosna Hersek’te itibarlı bir şahsiyet idi. Muhacir olarak yaşadığı Zürih’te, Boşnak Enstitüsü’nün kurucusuydu.

⁸⁹ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 87.

⁹⁰ İsakoviç, a.g.m., s. 166.

⁹¹ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 85; Aydın Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu: Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, çev. Hayati Torun, 2.B., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s. 207.

⁹² İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, ss. 87-91.

İzzetbegoviç: “Eğer Slovenya ve Hırvatistan, Yugoslavya’dan ayrılma yönündeki tehditlerini gerçekleştirecek olurlarsa, Bosna, Yugoslavya’nın bakiyesi içinde kalmayacaktır. Bosna, Büyük Sırbistan içinde kalmaya ve onun bir parçası olmaya rıza göstermeyecektir (...) Müslümanlar Bosna’yı savunmak için gerekirse silaha da sarılacaklardır”⁹³ diyerek ilk defa Yugoslavya’dan ayrılmaktan ve silahlı çatışmadan söz etmiştir.

Velika Kladuša mitinginden sonra “SDA Partisi çok sağcılaşıyor” gerekçesiyle, A. Zulfikarpaşić ve M. Filipoviç Parti’nin kontrolünü ele geçirmeye çalışmışlarsa da başarılı olamamışlardır. Bu çekişmenin galibi İzzetbegoviç olmuş ve lider konumunu daha da pekiştirmiştir. M. Filipoviç ve A. Zulfikarpaşić ise partiden ayrılmışlar ve kendi partilerini MBO (Müslüman Boşnak Organizasyonu)’yu kurmuşlardır.⁹⁴ Ancak onların kurdukları MBO, 1990’nın sonunda yapılan seçimlerde istedikleri sonuçları alamamıştır.

1. “Kırkların Açıklaması” ve Demokratik Eylem Partisi’nin Programı

İzzetbegoviç, 27 Mart 1990 tarihinde Saraybosna’da gerçekleştirilen bir basın toplantısında Demokratik Eylem Partisi’nin 16 ilkesini ilan etmiştir. Ancak bir program şeklinde yazılmış olmasına rağmen, bu 16 ilkenin partinin resmi manifestosu olmadığını vurgulamıştır.⁹⁵ Burada 16 ilkenin tamamına değil, bazı önemli kısımlarına değinmeye çalışacağız.⁹⁶

Özetle Demokratik Eylem Partisi’nin ilkeleri şu şekildeydi: Bütün Yugoslavya Müslümanlarının ve Parti’nin programını ve amaçlarını destekleyen vatandaşların bir ittifakıdır. Buna göre: SDA’nın temel belirleyici unsurlardan biri demokrasidir. Demokrasi, “çoğunluğun yönetimi değil de yasanın hâkimiyetidir.” Buna göre SDA,

⁹³ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 92.

⁹⁴ İsakoviç, a.g.m., s. 167.

⁹⁵ Cemile Tekin, *Bosna-Hersek kaynaklarına göre Yugoslavya’nın Dağılmasından Sonra Bosna Hersek Federasyon’un Kurulması*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2011, ss. 86-87.

⁹⁶ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgilere ulaşmak için bkz.: Aliya İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, çev. Alev Erkilet, Ahmet Demirhan, Hanife Öz, 12. B., İstanbul, Klasik Yayınları, 2015, ss. 76-82.

küçük veya büyük olsun bütün halkların yasa önünde tam anlamıyla eşit olduğuna inanmaktadır.

SDA, Yugoslavya'nın yeniden yapılandırılması için ülkenin nasıl yönetileceğine dair bir girişimde de bulunmuştur. Bu bağlamda Federal Parlamento eşit haklara sahip iki meclisten oluşmalıdır. Birincisi vatandaşlar konseyi, ikincisi de halk konseyidir. Kararlar birincisinde çoğunluk oyu ile ikincisinde ise mutabakatla alınacaktır.

Yugoslavya'nın federal iç sınırlarının yeniden gözden geçirilmesine yönelik her talebin, halklar arasındaki ilişkilerin kötüleşmesine ve potansiyel çatışmalara yol açılacağına vurgu yapılmıştır. Buna göre SDA, mevcut federal iç sınırlarının değiştirilmesine karşıdır.

Bosna Hersek Müslümanlarına, yerli halk olarak yaşama hakkı tanındığı gibi Sırp ve Hırvatlar başta olmak üzere diğer tüm halklara da tanınmaktadır. Çünkü Bosna Hersek Müslümanların, Sırp ve Hırvatların ortak devletidir. SDA, kaynağı ne olursa olsun Bosna Hersek'i bölme ya da ona el uzatma yönündeki tüm girişimlere kararlılıkla direneceğini beyan etmiştir.

SDA'ya göre, din ve vicdan özgürlüğü her insanın temel hakkıdır. Buna göre, Yugoslavya'daki dinsel topluluklar tam özerklik sahibidir ve tüm dinlerin eylemlerine saygı gösterilecektir. Bu bağlamda, dinsel topluluklar konut alanlarında ve yerleşim yerlerinde dini yapılar inşa etme özgürlüğüne kavuşacaktır. Temel dinî bayramların o dine inananlar için tatil olarak kabul edilmesi ve orduda, hastanelerde ve hapishanelerde yemeklerin, vatandaşların istediği takdirde dinsel yasaklarına uygun olacak şekilde hazırlanması uygun görülmektedir.

Ekonomi alanında ise SDA ticarî şirketlerin özelleştirilmesinden yanadır. Ancak P.T.T., demir yolları, madenler, hava taşımacılığı gibi ortak toplumsal kuruluşlar devlet mülkiyetinde kalmalıdır.

Tarım alanında ise SDA, ekilebilir toprakların yasa ile koruma altına alınması, toprak mülkiyeti üzerindeki azami sınırların kaldırılması ve vergilerin azaltılmasından yanadır.

Ceza Yasalarında ise, değişiklikler yapılması, özellikle insan hakları ile ilgili değişiklikler yapılmasını gerekli görmüştür. Buna göre, Ceza Yasası'nın bazı maddeleri kaldırılmalı ve vatandaşların siyasi etkinlikleri suç olarak kabul edilmemelidir. Siyasi suçluların serbest bırakılmasını ve siyasi sürgünlere de serbestçe ülkelerine dönme imkânının tanınmasını talep etmiştir.

Son ilke ise şu şeklindeydi: “ (...) SDA, kendisini, Yugoslavya'daki çeşitli insan hakları komiteleri ile, muhtelif demokratik partiler, hareketler, dernekler ve gruplar tarafından oluşturulmuş olan demokratik cephenin ayrılmaz bir parçası olarak kabul eder. SDA, Yugoslavya'nın parçalanması ya da yeniden paylaşılması için çalışan veya şovenizmi ve hoşgörüsüzlüğü savunan partilerle işbirliği yapmayacaktır.”⁹⁷

Kırkların açıklaması 1990 yılının Mart ayında, Bosna Hersek'te ilk demokratik seçimlerden (Kasım 1990) ve Slovenya ile Hırvatistan'nın Yugoslavya'dan bağımsızlıklarını ilan etmesinden önce ilan edilmiştir. *Kırkların Açıklaması*'na göre, yeniden yapılandırıldığı takdirde, Yugoslavya'nın dağılmaması için hala bir şans vardı. Sonraki yıllarda görüleceği gibi, Yugoslavya'nın çözülmesi, Müslümanların lehine olmayacaktır. İzzetbegoviç ve etrafındakiler, bu durumu biliyor olduklarından, Yugoslavya'nın dağılmaması için çalışmışlardır.

'Kırkların Açıklaması'nı imzalayan isimler şunlardır: Aliya İzzetbegoviç (Hukukçu, Saraybosna), Muhamed Çengiç (Makine Mühendisi, Saraybosna), Maid Hacımeragiç (Diş Hekimi, Saraybosna), Dr. Muhammed Hukoviç (Öğretmen, Saraybosna), Edah Beçirbegoviç (Avukat, Saraybosna), Dr. Şaçir Çerimoviç (Tıp doktoru, Saraybosna), Salim Şabiç (İşadamı, Zagreb), Prof. Dr. Süleyman Maşoviç (Özel Eğitim Fak., Zagreb), Prof. Dr. Fehim Nametak (Araştırma Görevlisi, Saraybosna), Salih Karavdiç (Avukat, Saraybosna), Fahira Feyziç (Gazeteci, Saraybosna), Dr. Şaçir Çengiç (Tıp doktoru, Saraybosna), Edhem Tralyiç (Hukukçu, Saraybosna), Cemaluddin Latiç (Yazar, Saraybosna), Ömer Pobriç (Müzisyen, Saraybosna), Dr. Sead Şestiç (Araştırma Görevlisi, Saraybosna), Dr. Tarik Muftiç (Tıp Doktoru, Mostar), Safet İsoviç (Sahne sanatçısı, Saraybosna), Dr. Şemso Tankoviç (İktisat Fakültesi'nde asistan öğretim görevlisi. Zagreb), Mirsad Velaciç (Teknisyen, Velika Kladaşa), Dr. Kemal Biçakçiç (Tıp doktoru, Saraybosna), Abdullah Skaka

⁹⁷ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 82.

(Esnaf, Saraybosna), Ömer Behmen (İnşaat Mühendisi, Saraybosna), Şefko Ömerbaşıç (Müftü, Zagreb), Dr. Mustafa Ceriç (İlahiyat Asistan Öğretim Görevlisi, Saraybosna), Dr. Süleyman Camciç (Araştırma Görevlisi, Zagreb), Prof. Dr. Lamiya Haciosmanoviç (Felsefe Fak., Saraybosna), Dr. Halid Çauşeviç (Hukukçu, Saraybosna), Kemal Naniç (İnşaat Mühendisi, Zagreb), Bakir Sadoviç (Öğrenci, Saraybosna), Faris Naniç (Öğrenci, Zagreb), Nordin Smajloviç (Öğrenci, Zagreb), Hüseyin Huskiç (M. Mühendisi, Maribor), Mirsad Srebrenikoviç (Hukukçu, Zagreb), Necad Cumhuri (Teknisyen, Banya Luka), Fehim Nuhbegoviç (İşadamı, Zagreb), Tulko Zuniç (İşadamı, Zagreb), Prof. Dr. Almasa Şaçirbegoviç (Veterinerlik Fak., Saraybosna), Prof. Dr. Ahmed Braşkoviç (İktisat Fak., Saraybosna).⁹⁸

2. Seçim Zaferi ve Referandum

18 Kasım 1990 tarihinde, Bosna Hersek'te yapılan seçimlerde en büyük rolü ulusal/millî partiler oynamışlardır.⁹⁹ Seçim sonuçları, SDA (Müslüman/Boşnakların), SDS (Sırp Demokrat Partisi) Sırp'ların ve HDZ (Hırvat Demokratik Birliği) Hırvatların temsilcisi rolünü üstlendiği görüşünü pekiştirmiştir. Yani seçimler bir nüfus sayımından ibaret olmuştur.

Sosyalist Bosna Hersek Cumhuriyeti, 7 üyeli Devlet Başkanlığının seçiminde: "Fikret Abdiç (SDA), Aliya İzzetbegoviç (SDA), Eyup Ganiç (SDA), Biljana Plavşiç (SDS), Nikola Kolyeviç (SDS), Styepan Klyuyiç (HDZ) ve Franyo Boras (HDZ)" seçilmişlerdir.

Seçimlerde Fikret Abdiç'in en fazla oyu (1.045.539- 47,4%) almıştır; fakat SDA'nın iç kararı ile Sosyalist Bosna Hersek Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı'na Aliya İzzetbegoviç seçilmiştir.¹⁰⁰ Fikret Abdiç daha sonra 1993 yılında -anayasaya aykırı olarak- Velika Kladuša'da 'Batı Bosna Özerk Bölgesi'ni ilan ettiğinden görevden alınmıştır.¹⁰¹

⁹⁸ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, ss. 82-83.

⁹⁹ Aruçi, a.g.m., s. 577.

¹⁰⁰ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 96.

¹⁰¹ *Batı Bosna Özerk Bölgesi*, 1993-1995 yılları arasında Bosna Hersek Bağımsızlık Savaşı sırasında tanınmayan Boşnak Devleti'dir. Abdiç, savaştan sonra kendini Hırvat olarak beyan etmesiyle Hırvatistan vatandaşlığını almıştır. Batı Bosna Özerk Bölgesi'nde işlenen suçlardan dolayı Abdiç

Sosyalist Cumhuriyet Parlamentosu'ndaki 240 koltuktan Müslümanlar 99 (% 41), Hırvatlar 49 (% 20), Sırp 85 (% 35) ve Yugoslavlar 7 (yaklaşık % 1,7)'sini kazanmışlardır. İzzetbegović, Müslüman-Hırvat koalisyonu yerine, üç milletten bir koalisyon oluşturarak, hükümeti kurmuştur.¹⁰² Yani hükümet, SDA-SDS-HDZ koalisyonuyla kurulmuştur. Ancak bu partilerin çıkarları farklı olduğundan, koalisyon işlevini yerine getirememiştir. Çünkü SDS, Bosna Hersek'in, Hırvatistan ve Slovenya'nın olmadığı bir Yugoslavya'da, daha doğrusu Büyük Sırbistan'ın bir parçası olarak kalmasını istemekteydi. HDZ ise, Bosna Hersek'in bölünmesine yönelik girişimlerde bulunmaya başlamıştır. Bu iki partiye karşı olarak SDA, Yugoslavya dâhilinde veya haricinde, "AVNOJ" sınırlarında bağımsız Bosna Hersek tercihinine bağlı kalmıştır.¹⁰³

14 Ocak 1992'de, Radovan Karadžić (SDS Başkanı)'in Bosna Hersek Federal Meclis kürsüsünden açıkça yaptığı tehdit ve ülkedeki Sırp Birliği'nin karşı çıkmasına rağmen, Meclis'te Bosna Hersek'in özerkliği için karar alınmıştır. Karadžić, Meclis kürsüsünden canlı yayında: *"Yaptığınız şey doğru değil, bu gittiğiniz yol sizin daha önce Slovenya ve Hırvatistan'ı ittiğiniz ve şimdi de Bosna Hersek'i itmek istediğiniz cehenneme çıkan aynı yoldur. Bosna'yı cehenneme çevireceğiniz ve belki de Müslüman halkı tamamen yok edeceğinizin farkında değil misiniz? Müslümanlar burada savaş patladığında kendilerini savunamayacaklar"*, diye tehditte bulunmuştur. İzzetbegović, aynı yerden bu tehdide karşı şöyle cevap vermiştir: *"Karadžić'in verdiği mesajlar, aynı zamanda, diğerlerinin de niçin Yugoslavya'da kalmak istemediklerini açığa çıkardı. Karadžić'in istediği Yugoslavya, içinde Sırp'lar'dan başka kimsenin olmadığı bir Yugoslavya'dır. Onlar sayesinde herkes, yani Slovenler, Hırvatlar, Makedonlar, Müslümanlar, Macarlar, Avrupa ülkeleri ve Dünya'nın geri kalanı bu Yugoslavya'dan nefret etmeye başladılar. Karadžić sadece bir düşünme biçiminin bir ifadesidir. Umarız Sırp'lar, kendi demokrasi geleneklerine dönmeyi başarır. Çünkü yaptıkları şey, kendileri için bir prestij kaybıdır. Bizi, yok etmekle tehdit ediyorlar. Ama*

suçlu bulunmuş ve Hırvatistan'da yargılanarak 15 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Bkz.: Malcolm, a.g.e., s. 429.

¹⁰² Malcolm, a.g.e., ss. 381-382.

¹⁰³ İsaković, a.g.m., s. 168.

bilsinler ki, Müslümanlar yok olmayacaklar. Bu benim, Bay Karadziç'e mesajımdır."¹⁰⁴
Bu konuşmasından sonra İzzetbegoviç, meclis üyelerinin alkışlarını almıştır.

Bunun ardından, Sırp partilerin temsilcileri Bosna Hersek Federal Meclisi'ni terk etmişler, Bosna Hersek vatandaşları ise referanduma, yani ülkenin bağımsızlığı için oy kullanmaya gitmişlerdir.

29 Şubat ve 1 Mart 1992 yılında, referandumda Bosna Hersek vatandaşları devletin gelecekteki statüsü için oy vermişlerdir.¹⁰⁵ Oy pusulasında şöyle bir soru vardı: *"Sınırları içinde yaşayan Müslüman, Sırp, Hırvat ve diğer vatandaşların ve milletlerin eşit kabul edildiği bir devlet olarak, egemen ve bağımsız bir Bosna Hersek devletinden yana mısınız?"*¹⁰⁶ Karadziç ve SDS'nin, referandumun gerçekleşmemesi için tüm çabalarına rağmen (sandıklar gereken yerlere gitmesin diye yollarda barikatlar kurmaları vd.), referanduma seçmenlerin katılım oranı % 63 olarak gerçekleşmiştir. Bunların 99,4%'ü oylarını bölünmez, egemen ve bağımsız Bosna Hersek devletinden yana vermişlerdir. Böylece Bosna Hersek'in bağımsızlıkla beraber, isminden "sosyalist" kelimesi de silinmiştir. Referandum kararının ardından kısa bir süre sonra, SDS tarafından, Banja Luka'da tüm devlet nitelikleriyle *"Bosna Sırp Cumhuriyeti"* kurulmuştur.¹⁰⁷

Yıllar sonra, İzzetbegoviç, referandumun kaçınılmazlığı hakkında şunları söylemiştir: *"Referandumu düzenlememiş ve bağımsızlık ilan etmemiş olsaydık, Bosna biri diğerinden daha beter olan iki olasılıkla karşı karşıya kalmış olacaktı: Sırbistan ve Karadağ ile birlikte parçalanmış bir Yugoslavya'da el sürülmemiş olarak kalmak ya da Sırbistan ve Hırvatistan arasında taksim edilmek. Bugün hâlâ inanıyorum ki, bu ikinci ve daha trajik alternatif, gerçekleşmesi daha muhtemel olan, belki de yegâne gerçekçi alternatifti. Ne Tucman Bosna pastasındaki payından mahrum bırakılmaya rıza gösterecekti ne de Bosnalı Hırvatlar Sırp idaresi altına girmeye. Ve bölüşüm, barışçıl yollarla gerçekleştirilemezdi. Hırvatistan ve Sırbistan arasında savaş çıkacaktı ve Bosna bu savaşın üzerinde yapılacağı savaş alanı olacaktı (...)"*¹⁰⁸

¹⁰⁴ İsakoviç, a.g.m., ss. 170-171.

¹⁰⁵ Imamović, a.g.e., s. 568.

¹⁰⁶ Malcolm, a.g.e., s. 394.

¹⁰⁷ Tekin, a.g.e., s. 6; Dal, a.g.e., s. 21.

¹⁰⁸ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 116.

Savaştan sonra konuk olduğu bir televizyon programında, İzzetbegoviç iki tip referandum ve savaştan bahsetmiştir. Ona göre; referandum öncesinde olası bir savaş, bir iç savaştır. Hâlbuki referandum sonrasındaki savaş ise bir agresyon/saldırganlıktır.¹⁰⁹ Hatırlanmalıdır ki, *Bosna Hersek Bağımsızlık Savaşı*'nda tam da bu ikincisi gerçekleşmiştir. Çünkü bölge ülkelerinin savaşın gelişimi üzerinde önemli bir etkisi olmuştur.

B. BAĞIMSIZLIK SAVAŞI

6 Nisan 1992'de, Avrupa Birliği'nin Bosna Hersek'i tanınmasından bir gün önce, Sırp milis ve paramiliter birim güçleri tarafından başkent Saraybosna'ya saldırılar düzenlenmeye başlamıştır.¹¹⁰ Ancak, tüm Bosna Hersek çapındaki açık çatışmalara rağmen, Başkanlık ancak 20 Haziran 1992'de savaş hâli ilân etmiştir.¹¹¹

Bu zor günlerde Aliya İzzetbegoviç, uluslararası alanda tanınan Bosna Hersek Cumhuriyeti'ne karşı yapılan Sırp saldırılarına karşı durmaları için, tüm Bosna Hersek vatandaşlarını davet etmiştir. Maalesef, 1991'de Birleşmiş Milletler'in Yugoslavya'ya uyguladığı silah ambargosu, Bosna Hersek vatandaşlarının ellerini kollarını bağlamıştır.¹¹² Ancak silah ambargosuna rağmen, başlangıçta sadece savunma birlikleri olarak kurulmuş vatansever kuvvetler, Bosna Hersek Cumhuriyet Ordusuna dönüşmüş ve onun başkomutan rolünü Aliya İzzetbegoviç üstlenmiştir.

Bosna Hersek Cumhuriyeti, HVO (Hırvat Savunma Konseyi) ve Hırvat işbirlikçi güçleri tarafından saldırıya uğradıktan sonra daha büyük zorluklarla karşılaşmıştır. Franyo Tucman ve Slobodan Miloşeviç, Bosna Hersek'in bölünmesi için gizli bir anlaşma yapmışlardır. Böylece savaşta yeni bir cephe daha açılmıştır. Bu yeni cephe, daha fazla insan kaybına ve Mostar'da, Stari Most (Mostar Köprüsü)'un yıkılmasına da sebep olmuştur. Hırvatistan tarafından açık bir şekilde insan gücü ve lojistik olarak desteklenen HVO'nun saldırıları, Mart 1994'te Washington anlaşmasıyla sona ermiştir. Bu anlaşmanın sonucunda, iki özerk bölgeden biri olan Bosna Hersek Federasyonu

¹⁰⁹ Mato Đaković, *Moji razgovori s Alijom*, Sarajevo, GIK "OKO", 2003, s. 72.

¹¹⁰ Aruçi, a.g.m., s. 577.

¹¹¹ İsakoviç, a.g.m., s. 173.

¹¹² Tekin, a.g.e., s. 18-23.

kurulmuş, Bosna Hersek Cumhuriyet Ordusu ve HVO arasında ittifak oluşmuştur.¹¹³ Bu ittifak sayesinde, cephede Bosnalı Sırp güçleri ciddi kayıplara uğramış ve bundan dolayı ellerinden birçok şehir geri alınmıştır. Bu yeni oluşan durum, Dayton’da yapılacak barış müzakerelere yol açmıştır.¹¹⁴

Dayton müzakerelerden önce, 1994 yılında Budapeşte’de AGİT¹¹⁵ toplantısında, *Bağımsızlık Savaşı* ile ilgili olarak İzzetbegoviç şöyle demiştir: “(...) halkımız özgürlük için, hatta ondan da fazlası, hayatta kalmak için savaşıyor. Böyle bir savaş zor yürütülür ancak aynı zamanda zor kaybedilir de. Son elli sene içinde hiçbir kurtuluş savaşı kaybedilmiş değildir. Bizimki niye kaybedilmiş olsun ki (...).”¹¹⁶

21 Kasım 1995 yılında Dayton’da anlaşma kararına ulaşılmış ancak Dayton Barış Anlaşması, resmi olarak 14 Aralık 1995 yılında, Paris’te Elysee Sarayı’nda Hırvatistan, Sırbistan ve Bosna Hersek başkanları tarafından imzalanmıştır.¹¹⁷ Bu anlaşma sonucunda Bosna Hersek Bağımsızlık Savaşı ve Hırvatistan Savaşı sona ermiştir.¹¹⁸ Dayton kararından sonra, Aliya İzzetbegoviç şu açıklamayı yapmıştır: “(...) Belirtmeliyim ki bu adil bir barış olmayabilir, ama savaşın sürdürülmesinden daha adil. Bu şartlar altında böylesi bir dünyada, daha iyi bir barış elde edilemezdi (...).”¹¹⁹

Bosna Hersek savaşında, çok sayıda insan hayatını kaybetmiş ve ülke (özellikle cami ve mescitler) korkunç imhaya uğramıştır.¹²⁰ Sadece Birleşmiş Milletlerin “koruma” altında olan Srebrenica’da 8. 000’den fazla Boşnak, Sırp soykırımına uğramıştır.¹²¹ Bosna Hersek’te, 1992-1995 arasında yaklaşık 200. 000 kişi hayatını kaybetmiş, yüz binlerce

¹¹³ Aruçi, a.g.m., s. 577.

¹¹⁴ İsakoviç, a.g.m., ss. 185-186.

¹¹⁵ AGİT, 1970’li yılların başında Soğuk Savaş koşullarındaki Avrupa’nın bölünmüşlüğüne son verilmesi, güvenlik ve istikrarın sağlanması ve katılan devletler arasında bu amaca yönelik işbirliğinin geliştirilmesi düşüncesiyle kurulmuş bir uluslararası teşkilat.

¹¹⁶ Aliya İzzetbegoviç, *Köle olmayacağız*, İstanbul, Fide yayınları, 2007, s. 186.

¹¹⁷ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 355.

¹¹⁸ Bosna Hersek Devleti’ni kuran “Dayton Barış Anlaşması” ile ilgili daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Cemile Tekin, *Bosna-Hersek Kaynaklarına Göre Yugoslavya’nın Dağılmasından Sonra Bosna Hersek Federasyon’un Kurulması*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2011, ss. 24-26.

¹¹⁹ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 355.

¹²⁰ Muharem Omerdić, Stradanje imama i vjerskih objekata Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1992-1995, *Okrugli sto Genocid nad Bošnjacima 1992-1995. Sarajevo, Decembar 22. 2012.*, Sarajevo, Udruženje Mladi Muslimana, 2012, ss. 123-138.

¹²¹ 1992-1995 yılları arasında Bosna Hersek’te Boşnaklar üzerine gerçekleştirilen soykırımlar hakkında daha ayrıntılı bilgiler için bkz.: Anes Džunuzović, *Lanet Olsun Zločin nad Bošnjacima istočne Bosne*, Sarajevo, UG Mladi Muslimani, 2009; *Okrugli sto Genocid nad Bošnjacima 1992-1995.*, Sarajevo, Udruženje Mladi Muslimani, 2014.

insan ise mülteci olarak başka ülkelere göç etmek zorunda kalmıştır.¹²² Ancak, her şeye rağmen Bosna Hersek, bağımsız bir devlet olarak varlığı korunmuştur.¹²³

Dayton antlaşmasına dayanarak Bosna Hersek, idari açıdan iki özerk bölgeye; Bosna Hersek Federasyonu'na, Sırp Cumhuriyeti'ne ve Brčko Distrikt/İlçesi'ne ayrılmaktadır.¹²⁴ Bunun yanında, Bosna Hersek Cumhurbaşkanlığı Konseyi üç üyeden; bir Boşnak, bir Hırvat ve bir Sırp'tan oluşmaktadır.

1. Savaş Sonrası ve İzzetbegoviç'in Siyasetten Çekilmesi

Eylül 1996 yılında savaş sonrasında ilk seçimlerde, Bosna Hersek Cumhurbaşkanlığı'nın birinci oturumu, Bosna Hersek Federasyonu (Boşnak ve Hırvat üyesi) ve Sırp Cumhuriyeti (Sırp üyesi)'nin doğrudan oylaması ile oluşturulmuştur. Aliya İzzetbegoviç, Boşnak üye olarak yine Bosna Hersek Cumhurbaşkanlığı Konseyine seçilmiş ve ardından Konsey Başkanı olmuştur. Yine 1998 yılındaki seçimlerde, İzzetbegoviç vatandaşlarının güvenini kazanmış ve bir kez daha Bosna Hersek Cumhurbaşkanlığı'na seçilmiştir.¹²⁵

Ancak, 6 Haziran 2000 yılında, Bosna Hersek Devlet Televizyonu BHT Ana haber bülteninde İzzetbegoviç, Başkanlık görevinden görev süresinin sonra erişileyle beraber ayrılmaya karar verdiğini açıklamıştır. İzzetbegoviç, bu kararının birçok sebebe dayandığını, ancak en önemli nedenin yaşı ve sağlığı olduğunu ifade etmiştir. Sonrasında Ana Haber bültenini yöneten Hacifeyzoviç, İzzetbegoviç'e, en büyük başarı olarak gördüğü şeyin ne olduğunu sormuş, İzzetbegoviç de en büyük başarısının Bosna Hersek'in bağımsızlığı olduğunu söylemiştir. İkinci soru ise en büyük başarısızlığıyla ilgiliydi. İzzetbegoviç bu soruya: “*Bölünmemiş, demokratik, huzur ve barışın sağlandığı bir Bosna Hersek oluşturma sürecindeki yavaşlık*”¹²⁶ cevabını vermiştir.

¹²² Hüseyin Şeyhanlıoğlu, “Dayton Barış Antlaşması ve Bosna-Hersek'in Geleceği”, *Balkan Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2010, Bursa, Cilt I, 2.B., Sayı 2, ss. 51-55.

¹²³ Cemalettin Latiç, “Batı'daki İkbal”, *Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu-Bildiriler- 11- 12 Ekim 2008*, İstanbul, Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, 2010, ss. 70-71.

¹²⁴ Brčko Distrikt/ilçesi, Bosna Hersek'in kuzeydoğusunda yer alan ve kendi kendini yöneten idari bir birimdir. Merkezi Brčko'dur.

¹²⁵ <http://www.predsjednistvobih.ba/hron/default.aspx?id=10074&langTag=bs-BA>

¹²⁶ İsakoviç, a.g.m., ss. 193-194.

Katılmış olduğu programdan 3 ay sonra, 2000 yılın Ekim ayında, on sene aktif siyasetten sonra, sağlık nedenlerinden dolayı İzzetbegoviç, Bosna Hersek Cumhurbaşkanlığı Konsey üyeliği görevinden de istifa etmiştir. Daha sonra, yayınlamış *Tarihe Tanıklığım* adlı kitabında, istifası hakkında İzzetbegoviç: “15 Ekim’de hayatımın neredeyse on yılını, olağan, sıkı ve feci dönemlerini geçirdiğim başkanlık binasından ayrıldım. Vedalardan hoşlanmam, ama üzüntü de duymadım.”¹²⁷ cümlesini yazmıştır.

İstifası sonrasında İzzetbegoviç, aktif siyasetten çekilmiş, ancak kurucusu olduğu SDA’nın fahri başkanı olarak kalmıştır. Aktif siyaseti bıraktıktan sonra emekliğe ayrılan İzzetbegoviç, vaktini çoğunlukla hatıra kitap yazmaya ayırmıştır. Mütevazı evinde emeklilik maaşıyla geçinmiş ve hayatın sonuna kadar sade bir hayat yaşamıştır. Arkasında mal mülk değil, halkına hürriyet kazandıran örnek bir mücadele ve insanlara ışık tutan eserler bırakmıştır.¹²⁸

Aliya İzzetbegoviç 19 Ekim 2003 yılında, Saraybosna’da vefat etmiştir. Kendi vasiyetine göre, Saraybosna Kovaçi’deki Şehitliğe defin edilmiştir. Savaş sonrasında katıldığı bir televizyon programında hayatıyla ilgili konuşurken İzzetbegoviç şunları dile getirmiştir: “(...) Bana tekrar yeni hayat yaşama fırsatı sunulsaydı kabul etmezdim. (...) Ancak, eğer seçim yapmak zorunda kalsaydım yine kendi hayatımı yaşamayı seçerdim.”¹²⁹

¹²⁷ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 470.

¹²⁸ Muharrem Sevil, “Kadeh Bağını Kırın Dedo”, *Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu-Bildiriler - 11- 12 Ekim 2008*, İstanbul, Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, 2010, s. 41.

¹²⁹ Đakovic, a.g.e., s. 27.

İKİNCİ BÖLÜM:

İZZETBEGOVIÇ'İN DÜŞÜNCE DÜNYASI

I. İZZETBEGOVİÇ'İN DÜŞÜNCE DÜNYASININ OLUŞUMU

A. İZZETBEGOVİÇ'İN DÜŞÜNCE DÜNYASINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Birinci bölümde bahsedilen konuların, İzzetbegoviç'in düşünce dünyasını doğrudan etkilediği şeklinde değerlendirilebilir. Görüldüğü gibi İzzetbegoviç, krallık dönemini, komünist rejimi, İkinci Dünya Savaşı ve sosyalizmin çöküşünü bizzat yaşamıştır. Çoğu kimsenin ancak teoride okuduğunu, bu çeşitli sistemlerde İzzetbegoviç yaşayabilme imkânına sahip olmuştur. Böylelikle, içinde yaşadığı her siyasî sistem onun düşünce dünyasını etkilemiştir. İçinde bulunduğu her siyasal ortam İzzetbegoviç'i eleştirel bir bakış açısına sevk etmiştir.¹³⁰ Çünkü İzzetbegoviç, Avrupa'nın ortasında Müslüman bir toplumda, Müslüman bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş ve bu toplum içinde hayatını İslam esaslarına göre yaşamaya çalışmıştır. Müslümanların içinde bulunduğu zor durumla yakından ilgilenmiş ve kendi inanç biçimini ve dinini her türlü ideolojiye karşı savunmak durumunda kalmıştır.¹³¹

Aslında karşılaştığı problemlerin her biri ya da yaşamış olduğu her olay, Müslüman olan İzzetbegoviç'in, düşünce dünyasını ve bilgi birikimini geliştirmiştir. İzzetbegoviç, zorunlu olarak otoriteye itaat etmiş, ancak inanmadığı yasaları hiçbir zaman benimsememiştir. Nitekim 1983'te, Saraybosna davası görülürken, mahkemedeki son konuşmasında; Yugoslavya'yı sevdiğini fakat onun yönetiminden hoşlanmadığını, açıkça dile getirmiştir.¹³²

Coğrafi olarak İzzetbegoviç'in memleketi Bosna Hersek, Hıristiyan Avrupası'nın bir parçasıdır. Doğu ile Batı arasında bulunduğundan dolayı, Bosna Hersek'in üzerinde, dünyanın iki kutbunun ürettiği siyasî, fikrî akımlar hep büyük etkilere sahip olmuşlardır. Aslında böyle bir durum İzzetbegoviç'in aleyhine değil de, lehine dönmüştür. Çünkü bir yandan bir Avrupalı olarak İzzetbegoviç, Batı ve Hıristiyan düşünce dünyasını tanımakla, diğer yandan, bir Müslüman olarak İslam'ın

¹³⁰ Mahmut H. Akın, Faruk Karaaslan, *Özgürlük Mücadelecisi ve İslam Düşünürü Aliya İzzetbegoviç*, İstanbul, Pınar Yayınları, 2014, s. 20.

¹³¹ Akın, Karaaslan, a.g.e., s. 20.

¹³² İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 72.

fikrî hazinesini tanıma ve okuma imkânı bulabilmiştir. Böylelikle İzzetbegoviç, hem batı hem de doğu düşünce dünyasına vakıf olmuştur.

İzzetbegoviç, gençlik çağından itibaren İslam'ın ve Müslümanların akıbetine kafa yormaya başlamış ve buna son nefesine kadar devam etmiştir. Hayatı boyunca İzzetbegoviç'in sloganı: inanmak ve mücadele etmek; hedefi ise; Müslümanların İslamlaşması olmuştur.¹³³ Müslümanların İslamlaşması, onun oldukça ilginç ve eleştiriye açık bir görüşüdür. Nitekim kanaatimizce buradaki İzzetbegoviç'in gayesi çok açık bir şekilde ortada durmaktadır. İzzetbegoviç'in söylediği gibi, “*İslam, en iyisi-bu hakikat- ama biz en iyisi değiliz (...)*”¹³⁴ cümlesi ile İzzetbegoviç, Müslümanların durumu ve İslam dini ile ne kadar memnun olduğunu açık bir şekilde ifade etmiştir.

Yine de, İzzetbegoviç o dönemin Boşnak entelektüel ve modernist ulemasının; “*İslam, Kur'an ile başlamış ancak Kur'an ile bitmemiş*”, görüşünü paylaşıyordu ve İslam'a “*bitmiş ve sonsuza dek (ilk ve son olarak, ebediyen) tanımlanmış*” bir öğreti olarak bakmayı yanlış görüyordu.¹³⁵

Daha önce de zikredildiği gibi İzzetbegoviç'in, en çok ilgilendiği konular; insan ve özgürlüğü, insanın ortaya çıkışı/gelişi, din ve özgürlük, yaşadığı dönemde İslam'ın ve Müslümanların durumu, Doğu ve Batı toplumu, kültürü, gelenekleri ve düşünceleri gibi başlıklar olduğundan, gençlik çağından itibaren bu tür konuları ele alan kitapların meraklısı olmuştur. İşte bu durum, Batı'nın en etkili felsefe kitaplarını titizlikle okumasına vesile olmuştur.¹³⁶

Ancak, İzzetbegoviç'in ilgisi sadece okumakla kalmamıştır. İlk hapis cezasından ve eski bir mahkûm olarak pasaport alma hakkını elde ettikten sonra, çok sayıda seyahat yapmış ve İslami kuruluşların temsilcileri ile bir araya gelmiştir. Yaptığı yurtiçi ve yurtdışı geziler vasıtasıyla, kendi memleketi ile dünyadaki Müslümanların durumunu gözlemlene fırsatını elde etmiştir. Gözlemlerinden sonra, İzzetbegoviç hayal kırıklığına uğramış ve bu durum, onun hem Batı'ya hem de Müslümanlara yönelik eleştiriler yapmasına sebep olmuştur. Bundan dolayı, İslam âleminin durumunu daha yoğun

¹³³ Aliya İzzetbegoviç, *İslam Deklarasyonu*, İstanbul, Fide Yayınları, 2014, s. 15.

¹³⁴ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 415.

¹³⁵ Enes Kariç, “Doğu ve Batı arasında İslam'ın İçindeki İslam”, *Hece*, S. 229, Yıl 20, Ankara, Hece Yayınları, 2016, s. 747.

¹³⁶ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, ss. 14-15.

düşünmeye hatta bununla ilgili makaleler yazmaya başlamıştır. Bunların birçoğu neşredilmemiş olsa da altmışlı yıllarda kazandığı tecrübelerin sonucu olarak, *İslam Deklarasyonu* adlı bir makale yayınlanmıştır.¹³⁷ Bu makale, daha önce bahsedilen meşhur Saraybosna Davası'nda aldığı hapis cezasında etkili bir rol oynamıştır.

İslam Deklarasyonu eserinin ortaya koyduğu tezleri, A. Erkilet şöyle açıklamaktadır; “*İslam Deklarasyonu eserinin ortaya koyduğu tezlerini kabaca iki başlık altında toplamak mümkündür. Bunlar durum tespiti ve öneriler olarak sınıflandırılabilir. Durum tespiti; İzzetbegoviç'in İslam Dünyasını nasıl gördüğü ve nasıl tasvir ettiğini içerirken, öneriler; İslam dünyasının daha iyi bir geleceğe kavuşması için neler yapılması gerektiğini kapsamaktadır.*”¹³⁸

Ancak, yirminci yüzyılda, özellikle İslam Dünyası'nda neler olup bittiğini anlamaya çalışırken, İzzetbegoviç bu yüzyılda iki kutup olarak isimlendirdiği Doğu ve Batı arasında İslam'ın yerini de bulmaya çalışmıştır. Bunun bir sonucu olarak, İzzetbegoviç'i aydınlar dünyasına kazandıran, “*Doğu ile Batı Arasında İslam*” eseri meydana gelmiştir.

İzzetbegoviç, *Doğu ile Batı Arasında İslam* eseri üzerine yıllar sonra kaleme aldığı *Tarihe Tanıklığım* kitabında bahsederken: “(...) 1946'da hapsedilmemden hemen önce yazmış olduğumu söyleyebilirim. El yazması 20 yıldan fazla bir süre saklı kaldı. 1946'da tutuklandığımda, kız kardeşim Azra (1997'de öldü) onu evimizin çatı katındaki kirişlerin altına sakladı. Daha sonra onu bulduğumda yarı yarıya çürümüş bir kâğıt tomarından ibaretti. Ona bazı yeni veriler ekledim, metni yeniden yazdım (...)”¹³⁹ demektedir.

1984 yılında, ABD'de, *American Trust Publication* tarafından *Islam between East and West* adıyla İngilizce olarak yayınlanmıştır.¹⁴⁰ Birinci baskı hızlı bir şekilde satıldığından dolayı kitap ve yazarı, ilmî çevrelerin dikkatini çekmiştir. Bu arada kitabın yazarı İzzetbegoviç, Foça Hapishanesi'nde ikinci hapis cezasını çekmekteydi. *Tarihe Tanıklığım* eserinde İzzetbegoviç, uzmanların *Doğu ve Batı Arasında İslam* eserini satır

¹³⁷ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 29.

¹³⁸ Faruk Karaaslan, *Entelektüel Üzerine Eleştirel Bir Çalışma: Aliya İzzetbegoviç Örneği*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2010, s. 51.

¹³⁹ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 30.

¹⁴⁰ *Doğu Batı Arasında İslam*'ın ilk Boşnakça baskısı daha sonra, 1988'de Belgrat'ta yayınlanmıştır.

satır okumalarından ve onu değerlendirmelerinden korktuğunu itiraf ederken, kendi vizyonunu ifade etme girişiminin, yetersiz, sadece tahmin ve yer yer tutarsız kaldığının da farkındaydı.¹⁴¹

Doğu ve Batı arasında İslam eseri ile İzzetbegoviç, yaşadığı dönemin düşünce ve olgu dünyasında İslam'ın yerini değerlendirmeyi hedeflemiştir. Bu değerlendirmeyi de şöyle açıklamıştır: “*Bu kitap, teoloji değildir; yazarı da teolog değildir. Bu bakımdan kitap, doğrusu aranırsa, İslam'ı bugünkü neslin konuştuğu ve anladığı dile “tercüme” teşebbüsüdür. Bu husus bazı hata ve noksanlıklarını izah edebilir; çünkü “kusursuz tercüme”, yoktur*”.¹⁴² Nitekim E. Kariç de İzzetbegoviç'in duruşuyla ve yaşadıklarıyla, eserinde yazdığı çoğu fikrine ve yaklaşıma sadık kaldığını belirtmiştir. Fakat başka eserleriyle karşılaştırıldıktan sonra, bazı fikirlerinden vazgeçtiğini de vurgulamıştır. Bu değişimlerin insanın karmaşık ve zor zamanlarda her zaman ve her yerde düşüncelerine tamamen bağlı kalamamasına bağlamıştır.¹⁴³

Fikir değişikliği bağlamında, İzzetbegoviç, savaştan sonra, konuk olduğu bir televizyon programında: “*(...) Sadece aptallar kendi görüşünü değiştirmez. Onlar sahip oldukları bir görüşe tutunurlar. Akıllı ve sorumlu insanlar görüşlerini değiştirirler(...)*”,¹⁴⁴ şeklinde konuşmuştur. İzzetbegoviç'e göre, bir insan, fikirleri ile değil duyguları ile tarif edilmelidir. Çünkü bir insanın fikirleri tamamen değiştiğinde aynı kişi kalabiliyorken, duyguları değişmişse ancak, o insanın değişiminden bahsedilebilir.¹⁴⁵

İzzetbegoviç'in hem yaşamının hem de düşünce dünyasının, en belirleyici faktörlerinden biri, belki de ikinci kez (1983-1988) hapis hayatıyla karşılaşmasıdır. İkinci hapis cezasına çarptırıldığında İzzetbegoviç 58 yaşındaydı. Yaşamın bu döneminde hapse atılmış bir insanda, hayatının sonu gelmiş gibi bir algı oluşabilir. Ancak İzzetbegoviç bunu kendi lehine çevirerek entelektüel olgunlaşması için kullanmıştır. Pek çok Müslüman düşünür ve eylem adamında olduğu gibi,

¹⁴¹ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 32; İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 213.

¹⁴² Aliya İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, çev. Salih Şaban, 4. B., İstanbul, Yarın, 2012, s. 24.

¹⁴³ Kariç, a.g.m., s. 735.

¹⁴⁴ Đakovic, a.g.e., s. 71.

¹⁴⁵ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 31.

İzzetbegoviç'te de hapishane, bir Medrese-i Yusufiye işlevi görmüştür.¹⁴⁶ Hapis yıllarında; yaşam ve kader, din ve siyaset, okuduğu kitap ve yazarlar hakkında düşüncelerini not almaya başlamış ve bunun sonucunda da *Özgürlüğe Kaçışım-Hapishane notları: 1983-1988* adlı eseri meydana gelmiştir.¹⁴⁷ Bu eseri önsözünde İzzetbegoviç şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Okuyucunun göz atacağı (ve belki de okuyacağı) bu eser benim özgürlüğe kaçışımdır. Maalesef bu gerçek bir kaçış değildi. Oysa ben öyle olmasını isterdim. Bu zihni ve fikri kaçış, yüksek duvarları ve demir parmaklıklarıyla Foça Hapishanesi'nden mümkün olan tek kaçış şekliydi”.

Unutulmamalıdır ki, hapis yıllarının ardından İzzetbegoviç, Bosna Hersek Cumhurbaşkanı seçilerek tamamen siyasal alanda hareket etmeye başlamıştır. Devlet başkanı olmasından kısa bir süre sonra, kendisini Bosna Hersek Bağımsızlık Savaşı'nda bulmuş, devletin varlığını sürdürmek ve korumak için önemli kararlar almak zorunda kalmıştır. Tam da, hayatı boyunca düşündüğü adalet, iyi, kötü, sabır, mücadele gibi kavramları ve doğru ilkeleri hayata geçirmeye çalışmıştır.

E. Kariç, burada da İzzetbegoviç'in, gençlik dönemindeki bazı görüşlerinden vazgeçtiğine vurgu yapmıştır. Kariç bunun sebeplerinin; İzzetbegoviç'in, Bosna Hersek Bağımsızlık Savaşı süresince, Doğu ve Batı'daki birçok şehri ziyaret etmesinin yanında yaşının getirdiği çok fazla deneyimi, ayrıca önemli işler ve insanlarla karşılaşmasından kaynaklandığına inanmaktadır.¹⁴⁸

Bütün bu olup bitenlerden sonra, E. Kariç: “(...) İzzetbegoviç bugünkü Batı ve bugünkü İslam dünyası ile ilgili deneyimler kazandığında kendisi de değişmiştir.”¹⁴⁹ diyerek, İzzetbegoviç'in Aralık 1997 Tahran'da, İslam İşbirliği Teşkilatı'nda yaptığı şu konuşmasına işaret etmiştir: “Çok açık konuştuğum için beni bağışlayın. Güzel yalanların yardımı olmaz, ama acı gerçekler bir ilaç olabilir. Batı çöküntü içinde ya da dejenere olmuş değil.(...) Batı çürümüş değil. Güçlü, örgütülü ve eğitilmiş. Okulları bizimkilerden iyi ve kentleri bizimkilerden temiz. Batı'da insan haklarının düzeyi yüksek ve fakirler ile sakatlara toplumsal yardım iyi örgütlenmiş durumda. Batılılar çoğunlukla

¹⁴⁶ Alev Erkilet, “Aliya İzzetbegoviç”, *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: Medeniyet Projelerinin İnşa Sürecinde Çağdaş İslam Düşüncesi*, (ed.) Bayram Ali Çetinkaya, C. X, İstanbul, İnsan Yayınları, 2015, s. 620.

¹⁴⁷ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 57.

¹⁴⁸ Kariç, a.g.m., s. 754.

¹⁴⁹ Kariç, a.g.m., s. 755.

sorumlu ve dakik kişiler. Bunlar onlarla tecrübelerim. Onların ilerlemelerinin karanlık yönünü de biliyorum ve bunun, gözümünden kaçmasına izin vermiyorum. İslam en iyisi - bu hakikat-, ama biz en iyisi değiliz. Bunlar iki farklı şey ve her zaman onları karıştırıyoruz. Batı'dan nefret etmek yerine, onunla rekabet etmeliyiz (...).”¹⁵⁰

1. ‘Genç Müslümanlar Teşkilatı’nın İzzetbegoviç’e Etkisi

20. yüzyılda Balkanlar’da Osmanlı’nın çekilmesinden sonra Müslüman olmak bir hayli zorlaşmıştı. İki dünya savaşı, soğuk savaş ve Yugoslavya’nın komünist rejimi Boşnak ve diğer Müslümanların çok büyük kayıplar vermesine sebep olmuştu.

Mehmed Spaho, İkinci Dünya Savaşı’na kadar, Müslümanların çoğunu *Yugoslavya Müslüman Teşkilatı* çatısı altında toplamış olsa da, Boşnaklara kendi kendini yönetme hakkını kazandıramamıştır. İzzetbegoviç, M. Spaho hakkında; “*Her ne kadar somut bir başarı elde edememiş olsa da Müslümanları organize etmeyi başarmış tek kişiydi,*”¹⁵¹ demektedir. Ancak 1939 yılında Spaho’nun öldürülmesiyle, her yönüyle kuşatılmış ve sahihsiz bırakılmış Müslümanlar lidersiz kalmışlardır.

Bundan dolayı Müslüman halk, İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında, daha sonra da Yugoslavya’nın komünist rejiminden büyük bir şekilde etkilenmiş ve bir kimlik bunalım sürecine girmiştir. Bu süreç Müslümanlarda, Yugoslavya’daki diğer halklara göre kendilerini daha değersiz olarak görme gibi bir sonucu ortaya çıkarmıştır. Komünist propagandasına maruz kalan birtakım Müslümanlar; içinde buldukları durumdan dolayı kendi dinlerini suçlar hale gelmiş ya da getirilmişti.

Ancak, buna karşı olarak, kendi dinî kimliklerini ve Müslümanların varlığını korumak isteyen insanlar da olmuştur. Bu bağlamda İkinci Dünya Savaşı’ndan önce 1938’de Saraybosna’da, daha önce zikredilen, İzzetbegoviç’in de üye olduğu ve bundan dolayı hapis yattığı, *Genç Müslümanlar Teşkilatı* ortaya çıkmıştır. Bu teşkilat, savaş sırasında ve sonrasında yılmadan, usanmadan komünizme karşı faaliyetler yürütmüştür.

¹⁵⁰ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, ss. 414-415.

¹⁵¹ Akif, a.g.m., s. 81.

İzzetbegoviç ilk defa *Genç Müslümanlar* adıyla bilinen teşkilata, Yugoslavya'nın faşistlerin eline düşmesinden (1941) birkaç ay önce katılmıştır. Kendisi bu teşkilata katılmasının sebebinin şöyle açıklamıştır: “ (...) Onlar dinimle ilgili duymak istediklerimle aynı paralelde olan bazı yeni fikirlerin anahtarlarını oluşturdular. Bunlar bizim mekteplerde öğrendiklerimizden, okulda almış olduğumuz dini eğitimden, katıldığımız konferanslardan ya da o günün dergilerinde okuduğumuz makalelerden çok farklıydı (...).”¹⁵²

Genç Müslümanlar Teşkilatı iki grup öğrencilerden oluşmaktaydı: lise ve yükseköğretim. Bu iki grubun önde gelen isimleri; Esad Karadozoviç, Tarik Muftiç, Emin Granov ve Husref Başağaç olmuşlardır.¹⁵³ Bu dönemde, İslam hakkında olumsuz bir görüşler ve eleştiriler ortaya atılmakta olduğundan, Genç Müslümanlar Teşkilatı bu olumsuz anlayışı düzeltmek için çalışmışlardır. Böylece *Genç Müslümanlar* İslam hakkında ciddi bir literatür oluşturmuş ve sayısız sohbet toplantılar düzenleyerek Müslümanların problemlerini ele alıp çözüm yolları aramışlardır.¹⁵⁴

İzzetbegoviç *Genç Müslümanlar Teşkilatı* ile temasa geçerek İslamî uyanışı hedefleyen düşünce biçimini benimsemiştir. Genç Müslümanlar, Müslümanların tarihte oynadığı rol üzerinde tartışmış ve İslam dünyasının daha iyi bir konumda olması gerektiğine kanaat getirerek, genç zihinlerinde çıkış yolu bulmaya çalışmışlardır.¹⁵⁵

Bu Müslüman gençlere ve entelektüellere göre, geleneksel ulema “*İslam'ı dine dönüştürme çabası*” içerisindeydi. Oysa onlara göre, İslam “*dinden daha fazlası*” idi ve bu nedenle ulemaya itirazlar ediyorlardı. Aslında burada söz konusu olanın bir kuşak çatışması olduğu söylenebilir. Nitekim *Genç Müslümanlar* birçok yabancı dil bildikleri için ulemanın ulaşamadığı ya da ilgi göstermediği birçok eseri inceleyebiliyorlardı. Böylelikle Reşit Rıza, Muhammed Abduh, Hasan el-Benna, Seyyid Kutub gibi önemli isimlerden ve onların geliştirdiği modernist ve reformist düşüncelerden faydalanmışlardır. Bu isimlerin yansınca Genç Müslümanlar, 20. yüzyılda Bosna Hersek'te yetişmiş Mehmedaliya Metilyeviç'in yazdığı *Gerçeğin Işığında İslam*, Şekib

¹⁵² İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, ss. 17-18.

¹⁵³ Sead Trhulj, *Mladi Muslimani*, Zagreb, Globus, 1992, s. 10.

¹⁵⁴ Trhulj, a.g.e., ss. 57-58.

¹⁵⁵ Akif, a.g.m., s. 80.

Aslan'ın *Müslümanlar Niçin Geri Kaldı?*, Osman Nuri Hadziç'in *Muhammed ve Kur'an* gibi eserlerinden de etkilenmişlerdir.

İzzetbegoviç'in anlattığına göre; Genç Müslümanlar, özellikle Metilyeviç'in eserini büyük bir şevk ve heyecanla okuyorlardı. Bu eser, yine İzzetbegoviç'in aktardığına göre, daha önce öğrenmiş olduğu dinî bilgilerde büyük bir değişiklik meydana getirmiştir. Bahsedilen bu eserler sayesinde İzzetbegoviç, İslam'a yöneltilmiş yepyeni bir bakış açısına sahip olmuştur.¹⁵⁶ Denilebilir ki; hem *Genç Müslümanlar* hem de İzzetbegoviç bütün bu eserler sayesinde, "*İslam'ın sadece bir din olmadığını, hayatın sistemi olduğunu*"¹⁵⁷ anlamışlardır.

Bununla birlikte *Genç Müslümanlar*, geleneksel ulemanın aslında İslam'da olmayan, teolojik kast görünümüne büründüğünü de vurgulamaya çalışmışlardır. Bu görüşün kökeni Metilyeviç'in *Gerçeğin Işığında İslam* eserine dayanmaktadır. O, ulemayı eleştirerek şöyle yazmaktadır: "*Ulemanın şimdiye kadar olan metotları pratikte etkili çıkmadı, hatta ve hatta tehlikeli çıktı çünkü insanları mantıksız ve köksüz savunmalarla daha da çok İslam'dan uzaklaştırabilirler. Onların metodu yerine, her zaman öz didaktizm metodu daha iyidi; bu şekilde insan İslam ve prensiplerini araştırmaya yönelik daha büyük ilgi duyabilir (...)*"¹⁵⁸ Bu görüşten etkilenen İzzetbegoviç, daha sonra yazdığı *Doğu ile Batı arasında İslam* isimli eserinde: "*(...) İslam bir düşünüş tarzı olmaktan ziyade bir yaşayış tarzıdır,*"¹⁵⁹ demektedir.

İzzetbegoviç'in üye olduğu *Genç Müslümanlar Teşkilatı*'nın hedefinde, Müslümanların dinî eğitimi sayesinde İslam'ın yeniden doğuşu ve Müslümanların yeniden canlandırılması vardı.¹⁶⁰ Bu hedeflerine ulaşabilmek için, *Genç Müslümanlar*,

¹⁵⁶ Trhulj, a.g.e., s. 58.

¹⁵⁷ İsmet Kasumagiç, *Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu - Bildiriler - 11- 12 Ekim 2008*, İstanbul, Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, 2010, ss. 213-216.

¹⁵⁸ Kariç, a.g.m., s. 745.

¹⁵⁹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 277.

¹⁶⁰ İsmail Bardhi, "Aliya İzzetbegoviç - Bir Dindar ve Din Eğitimcisi", *Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu - Bildiriler - 11- 12 Ekim 2008*, İstanbul, Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, 2010, s. 127.

İ. Kasumagiç'in¹⁶¹ de ifade ettiği üzere, “*Din ile bilimi, ahlak ile siyaseti, ideoloji ile çıkarları birleştirmekten*” yanaydılar.¹⁶²

İzzetbegoviç'in 1971 yılında yayınladığı bir makalesinde *Genç Müslümanların* etkisini yansıtacak şekilde şöyle demektedir: “(...) *Asırlardır (...) biz gençliğimizi yanlış eğitiyoruz. Düşmanımız eğitilmiş, sert ve pervasız, Müslüman ülkeleri teker teker işgal ederken biz gençliğimize nazik olmasını, “sineğe bile kötülük düşünmemesini”, kaderine boyun eğmesini, “her türlü iktidar Allah'tan olduğuna göre” her türlü iktidara itaat içinde olmasını öğretiyoruz.*”¹⁶³

Genç Müslümanlar Teşkilatı'nın bir başka özelliği ise din adamları sınıfına karşı oluşudur. Çünkü onlara göre din adamları, İslam'a şekilci olarak yaklaşmaktaydılar. Bu nedenle, İslam'ın yeniden doğuşu ve Müslümanların canlanışını, hoca ve şeyhlerin değil, başka insanların üstlenmesi gerektiğini düşünmekteydiler.¹⁶⁴ Bu bağlamda İzzetbegoviç yıllar sonra makalesinde: “(...) *İslam'ın ilerlemesini-her türlü ilerlemeyi olduğu gibi- sakın ve teslimiyetçi kimseler değil, cesur ve itirazcı (isyankâr) ruhlu kimseler gerçekleştirecek*”¹⁶⁵ diyerek buna vurgu yapmıştır.

Genç Müslümanlar, her ne kadar antikomünist bir hareket olmalarına rağmen İkinci Dünya Savaşı sonrasında komünist rejimi onlara dokunmamıştır. Ancak *Genç Müslümanlar Teşkilatı*, Komünist Sırp yönetimi ve Devlet Güvenlik Servisi'nin takibindeydi. Genç Müslümanlar, 1945 yılının sonlarına doğru yaklaşık bin kişinin katılımıyla gerçekleştirdikleri Müslüman Kültür Derneği yani “Preporod”un kuruluş toplantısında komünist rejime karşı seslerini yükseltmişlerdir. Bu protestodan sonra 1946-1949 yılları arasında Komünist rejim tarafından *Genç Müslümanlar Teşkilatı* üyelerinin tutuklanmalarına başlanmıştır.¹⁶⁶

Genç Müslümanlar Teşkilatı üyeleri komünist hükümeti tarafından faaliyetlerinden dolayı yıllarca sürekli takip edilmiş, zulüm görmüş, hapis yatmış ve öldürülmüş olmalarına rağmen davalarından vazgeçmemişlerdir. Hatta 1950-1951

¹⁶¹ İsmet Kasumagiç 1943'te Genç Müslümanlar Teşkilatı'na katılmıştır. İzzetbegoviç ile yakın ilişkileri olan Kasumagiç, 1983 yılında komünist sistem tarafından 10 yıl hapse mahkûm edilmiştir.

¹⁶² Kasumagiç, a.g.m., s. 214.

¹⁶³ Aliya İzzetbegoviç, *İslamî Yeniden Doğuşun Sorunları*, 3. B., İstanbul, Fide Yayınları, 2010, s. 126.

¹⁶⁴ Trhulj, a.g.e., s. 60.

¹⁶⁵ İzzetbegoviç, *İslamî Yeniden Doğuşun Sorunları*, s. 128.

¹⁶⁶ Trhulj, a.g.e., ss. 61-62.

yıllarında resmen kapanmış olsalar dahi faaliyetlerini gizli olarak fiilen sürdürmüşlerdir. Böylece teşkilat, o günleri yaşamış olan kişilerin gönlünde hayat bulmaya devam etmiştir.¹⁶⁷

Genç Müslümanlar Teşkilatı'nın faaliyetleri, yaşadıkları dönemdeki Müslümanların durumunu analiz edip değerlendiren makaleler yayınlama ve YKP'nin propagandasını yaptığı ateizme karşı direnme kampanyası olarak değerlendirilebilir. Bu faaliyetleri değerlendiren İzzetbegoviç şu tespiti yapmaktadır: “*O zamanki hareketler içinde bir karşılaştırma yaptığımızda şunu kesinlikle söyleyebiliriz ki, Mladi Muslimani Teşkilatı en organizeli ve en büyük hareketti. Bu yüzden onunla hesaplaşma da çok şiddetli olmuştur*”.¹⁶⁸

Genç Müslümanlar Teşkilatı üyesi olduğu için Aliya İzzetbegoviç hayatının 8 senesini hapishanelerde geçirmiştir. Aynı zamanda, teşkilat onun entelektüel anlamda olgunlaşmasına da yardımcı olmuştur. Çünkü teşkilat sayesinde kazandığı tecrübeler, onu, Bosna Hersek'te ve dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan Müslümanların problemlerine dair okumaya, tartışmaya ve yazmaya sevk etmiştir. F. Karaaslan, İzzetbegoviç'in, “*adalet, hakkaniyet, sorgulayıcılık, özgürlük gibi birçok ilkeyi Genç Müslümanlar Örgütü'nde yaptığı okumalarda, konuşmalarda ve tartışmalarda kazanmıştır*”¹⁶⁹ diyerek, onun Bilge Kral tecrübesinin nasıl oluştuğuna dikkat çekmiştir.

2. İzzetbegoviç'in Düşüncesini Etkileyen Yazar ve Eserler

Gençlik çağından itibaren İzzetbegoviç çeşitli eserler okumaya başlamıştır. Okumuş olduğu eserler arasında ateist düşünceleri içeren kitaplar da vardı. Bu yüzden 15-16 yaşlarındayken dinden biraz uzaklaşmış olsa da, bu durum fazla uzun sürmemiştir.¹⁷⁰ İslam'a dönüş yaptıktan sonra İzzetbegoviç, *Genç Müslümanlar Teşkilatı*'na katılmış ve böylece onların okumuş olduğu çeşitli modernist ve reformist literatürden de faydalanmıştır. Bu şekilde İzzetbegoviç, E. Kariç'in de vurguladığı gibi; “*(...) Ahmed Han Bahadur, Seyyid Amir Ali, Muhammed İkbâl, Ebu'l-'Ala el-Mevdudi,*

¹⁶⁷ Trhulj, a.g.e., ss. 69-70.

¹⁶⁸ Trhulj, a.g.e., s. 69.

¹⁶⁹ Akın, Karaaslan, a.g.e., ss. 24-25.

¹⁷⁰ Akif, a.g.m., ss. 81-82.

gibi düşünür, devrimci ve çağdaşlar (...) Muhammed 'Abduh, Reşid Rıza, Hasan el-Benna, Seyyid Kutub ve diğerleri"nden etkilenmiştir.¹⁷¹

Bununla birlikte 18-19 yaşlarında, İzzetbegoviç Avrupa felsefesinin bütün temel metinlerini okuyordu. Daha sonra okumuş olduğu eserler hakkında İzzetbegoviç şunları söyleyecektir: “(...) *O zamanlar Hegel'i takdir edemedim ama sonraları görüşlerim değişecekti. Üzerimde özel bir etki bırakmış olan metinler, Bergson'un Yaratıcı Evrim'i, Kant'ın Saf Aklın Eleştirisi ve Spengler'in iki ciltlik, Batı'nın Çöküşü adlı eserleriydi.*”¹⁷²

İzzetbegoviç ilk defa 1946'da hapse mahkûm edilmiştir. 1946-1949 yılları arasında süren hapis hayatını, farklı farklı hapishanelerde geçirmiştir. Bu yüzden inşaattan ormancılığa kadar çeşitli işlerde çalışmıştır. Bununla birlikte mahkûmiyeti sırasında hapishanede bulunan kütüphaneden yararlanma imkânı bulmuştur. Fakat dışarıdan herhangi bir kitap elde edilemediğinden sadece kütüphanede bulunan kitaplarla yetinmek zorundaydı. Kütüphanede, Marksizm propagandası yapan, kapitalizmin yıkılışını müjdeleyen, Stalin'in ve Lenin'in kitapları bulunuyordu.¹⁷³

Hapisten çıktıktan sonra, yazdığı ve yayınladığı makalelerin yansıra *Doğu ile Batı arasında İslam* kitabı üzerine de çalışmıştır. Kitabın yazıldığı tarih belli olmadığından kitaptaki görüş ve iddiaları bütüncül olarak değerlendirmek güçleşmektedir. Ancak bazı metinlerden kitabın 1965-1980 yılları arasında yazılmış olduğu sonucuna ulaşılabılır. İzzetbegoviç bu kitabında, semavî ve diğer dinlerin ilk ve orta çağ Doğu ve Batı felsefesi düşünürleri ve tezlerini karşılaştırarak varlık, insan, hayvan, ahlâk, din, siyaset, İslam gibi kavramlar hakkında kendi tezlerini ortaya koyarak savunmaya çalışmıştır.

1983-1988 yılları arasında İzzetbegoviç ikinci defa hapse atılmıştır. Bu sefer önceki kütüphaneden daha farklı bir literatüre ulaşma hakkı bulmuştur. Bu süreçte vaktinin tamamını okumaya ve yazmaya ayırmıştır. Böylece *Özgürlüğe Kaçışım* diye adlandırdığı kitabı ortaya çıkmıştır. Bu kitabında, *Batı ve Doğu arasında İslam* adlı eserindeki düşüncelerini pekiştiriyor ve kapalı kalmış yerleri açıklamaya çalışıyordu. Bu

¹⁷¹ Kariç, a.g.m., s. 737.

¹⁷² Eliaçık, a.g.e., s. 54.

¹⁷³ Trhulj, a.g.e., ss. 64-65.

iki kitap değerlendirildiğinde, İzzetbegoviç'in bir meseleye bakarken o meseleyle ilgili neredeyse temel literatüre hâkim olduğu görülmektedir.

Yaptığı atıflardan anlaşılacağı üzere İzzetbegoviç'in düşünce dünyasına iz bırakan isimleri arasında, *İmam Ebu Hanife* (doğ. Kufe, 699-767), *İbn Sîna* (Buhara, 980-1037), *İbn Hazm* (doğ. Kurtuba, 994-1064), *İmam Gazali* (doğ. Tus, 1058-1111), *İbn Rüşd* (doğ. Kurtuba, 1126-1198), *Sadi-i Şirazi* (doğ. Şiraz, 1193-1292), *İbn Haldun* (doğ. Tunus, 1332-1406), *Cemaleddin Afgani* (doğ. Esadabad, 1838-1897), *Muhammed Abduh* (doğ. Nil Deltası, 1849-1905), *Muhammed İkbâl* (doğ. Siyalkut, 1877-1938), *Fazlur Rahman* (doğ. Pakistan, 1919-1988) gibi Müslümanların yanında, *Shakspeare* (doğ. Stratford-upon-Avon, 1564-1616), *Newton* (doğ. Lincolnshire, 1643-1727), *Adam Smith* (doğ. Kirkcaldy, 1723-1790), *Immanuel Kant* (doğ. Königsberg, 1724-1804), *Friedrich Hegel* (doğ. Stuttgart, 1770-1831), *Darwin* (doğ. Shropshire, 1809-1882), *Søren Kierkegaard* (doğ. Kopenhag, 1813-1855), *Karl Marks* (doğ. Trier, 1818-1883), *Friedrich Engels* (doğ. Wuppertal, 1820-1895), *Dostoyevski* (doğ. Moskova, 1821-1881), *Tolstoy* (doğ. Tula, 1828-1910), *Emile Zola* (doğ. Paris, 1840-1902), *Friedrich Nietzsche* (doğ. Basel, 1844-1900), *Sigmund Freud* (doğ. Moravya, 1856-1939), *Max Weber* (doğ. Erfurt, 1864-1920), *Bertrand Russel* (doğ. Britanya, 1872-1970), *Hermann Hesse* (doğ. Calw, 1877-1962) *Ortega Y. Gasset* (doğ. Madrid, 1883-1955), *Martin Heidegger* (doğ. Baden, 1889-1976), *Jean Paul Sartre* (doğ. Paris, 1905-1980), *Ernest Gellner* (doğ. Paris, 1925-1995), *Gunter Grass* (doğ. Gdansk, 1927-2015) gibi isimler de vardır.

İzzetbegoviç'in düşüncesini etkileyen eserleri arasında ise başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere, İncil, Tevrat ve Doğu'ya ait eski metinler de söz konusudur. Bunların yanında; Henri Bergson'un *Yaratıcı Evrim*, Kant'ın *Saf Aklın Eleştirisi*, Spengler'in *Batı'nın Çöküşü*, Hegel'in *Hukuk Felsefesi* ve *Ruhun Fenomolojisi*, Aristo'nun *Metafizik*, İbn Nedîm'in *Kitab'ül-Fihrist*, Muhammed İkbâl'in *İslam'da Dini Düşüncenin İhyası*, İbn Tufeyl'in *Hayy Bin Yakzan*, Kierkegard'ın *Korku ve Titreme*, Karl Mear Schildern'in *Soyguncular*, Makyavelli'nin *Hükümdar* ve *Floransa Tarihi*, Dostoyevski ve Tolstoy'un *bütün koleksiyonu*, Shakespeare'in *Kral Lear*, *Venedik*

Taciri ve Romeo ve Julyet, Herman Hesse'in *Boncuk Oyunu*¹⁷⁴, Charles Dickens'in *David Copperfield*, Henrik İbsen'in *Brand*, Knut Hamsun'un *Açlık*, Huxley'in *Cesur Yeni Dünya*, Erich Fromm'un *Özgürlükten Kaçışım*, Thomas Mann'ın *Tonio Kröger*, Adorno'nun *Sanatta Sosyal Olan*, Ernest Gellner'in *Uluslar ve Ulusçuluk*, Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği* gibi eserler de bulunmaktadır.

Kitaplarında açıkça gözlendiği üzere İzzetbegoviç'in düşünce dünyasının oluşumunda çok çeşitli yazar, şair, filozof ve düşünürlerin eserlerinin etkisi olmuştur. Kimine saygı duymuş, kimine daha çok değer vermiş iken kimine de çok ciddi eleştiriler yöneltmiş olsa da, her birinin onun düşünce dünyasının oluşumunda etkili olduğu sonucu açıktır.

II. ALİYA İZZETBEGOVIÇ'İN DÜŞÜNCE DÜNYASININ YAPISI

A. VARLIK

İzzetbegoviç, *Doğu ile Batı arasında İslam* eserinde üç dünya görüşünün olabileceği tezini ortaya koymuştur. Bu üç dünya görüşünü; *Dinî (Maneviyatçı)*,¹⁷⁵ *Materyalist (Maddeci)* ve *İslamî* olarak değerlendirmektedir. Ona göre, “en eski zamanlardan bugüne kadar ortaya atılmış bütün ideoloji, felsefe ve düşünce sistemleri bu üç temel dünya görüşünden birine dayanmak”la¹⁷⁶ birlikte bir bütün olarak dünyanın vizyonunu oluşturmaktadır. Bu üç temel dünya görüşünden birincisi ruh varlığına, ikincisi; birinciye zıt olarak maddeye, üçüncüsü ise, ruh ve maddenin bir arada bulunmasına dayanmaktadır.

Bundan dolayı, İzzetbegoviç'in anlayışında Hıristiyanlık “Manevi” görüşü, Yahudilik “Materyalist” görüşü, İslam ise hem dünya hem de ahiretin iyiliklerinden birlikte bahseden kurumsal bir din, “ruh” ve “madde”yi bir arada temsil eden en mükemmel bir düşünceyi çağrıştırmaktadır. İzzetbegoviç, Hıristiyanlığın ve Yahudilik

¹⁷⁴ İzzetbegoviç'in sözlerine göre, H. Hesse'nin *Boncuk Oyunu* eseri, onun düşüncelerine ve ikilimlerine en yakın olanlarından olduğu için, okuduğu en iyi kitaplardan biridir. Bkz.: İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 14.

¹⁷⁵ Buradaki ‘Din’ kelimesi Avrupa’daki ‘religion’ mânâsında kullanılmakta.

¹⁷⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 11.

içinde kısmen doğruların bulunduğu, İslam'ın ise bu doğruların tümünü en mükemmel biçimde içerdiğine inanmaktadır.¹⁷⁷

'Dinî' ve 'Materyalist' görüş, birbirlerini kapalı bırakmakta hatta birbirlerine ters düşmektedir. Öyle ki, bu iki görüş, dünyayı yarı ölçüde ele alırken, düşünce ile varlığı, hayal ile gerçeği barıştırmayı da yarı ölçüde başarabilmiştir. *İslamî* görüş ise, din ve materyalist görüşlerinin yarımından bir bütün oluşturarak, düşünce ile gerçeği bağdaştırmıştır.¹⁷⁸ Bu durumu, İzzetbegoviç şöyle değerlendirir: “(...) yalnızca madde olsaydı, materyalizm tek tutarlı felsefe; maneviyat ise, tamamen manasız bir tutum olurdu. Diğer yandan eğer ruh varsa, o zaman insan da vardır ve maneviyat ve ahlâk olmadan insan hayatı mânâsızdır. En yüksek şekli insanda sergilenen ruh madde birliği prensibinin adı İslam'dır. İnsanî anlayışın gerçekleşiminde varoluşan bütün zoolojik hususiyetlerini teyidi durumunda, insan hayatı insicamlıdır. İnsanın bütün kusurları da, esas itibarıyla, ya biyolojik hayatın dince reddedilmesine ya da insanın, materyalist zihniyet tarafından inkâr edilmesine irca olunabilir.”¹⁷⁹

H. Neimarliya'ya göre, İzzetbegoviç'in bu üç dünya görüşü tezinin düşünsel sunumu, genel olarak Hristiyanlık, İslam ve Yahudi din geleneğinden gelen kavramlar ile Batı'nın felsefe mirasından, sosyalizm ve kapitalizmin siyasî teorileri yardımıyla gerçekleşmiştir.¹⁸⁰

E. Kariç, İzzetbegoviç'in İslam'ın *ruh ve madde birliği prensibi*'ne ulaşmak için, neden dualizmi kullandığını “*düalizm, insanın en köklü hissiyatı olmakla birlikte*” ancak onun “*en yüksek felsefesi*” olmadığı ifadesinin, Sartre, Camus, Jaspers, Heidegger gibi 20. yüzyıl Avrupa varoluşçu literatürü okumalarından kaynaklandığını belirtmektedir.¹⁸¹ Ancak İzzetbegoviç, kitabını 20. yüzyılın altmışlı ve yetmişli yılları içinde yazmış olduğu dikkate alınacak olursa E. Kariç'in açıklamasının ne kadar doğru olduğu görülmektedir.

¹⁷⁷ Kariç, a.g.m., s. 747.

¹⁷⁸ Hilmo Neimarlija, “Üçüncü Yol Tezi”, *Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu - Bildiriler - 11-12 Ekim 2008*, İstanbul, Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, 2010, s. 152.

¹⁷⁹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 12.

¹⁸⁰ Neimarlija, a.g.m., s. 152.

¹⁸¹ https://www.academia.edu/5494825/İslam_u_knjizi_Alije_Izzetbegovi%C4%87a_İslam_izmedju_Istoka_i_Zapada, s. 35.

İzzetbegoviç Antik çağdan beri neredeyse dünyanın aydın ve akıllı şahsiyetlerinin iki farklı cevherden yani ruh ve maddeden söz ettiği değerlendirmesini yapmıştır. Fakat onların bahsettikleri bu iki cevher ne kadar da iki farklı âlemi, hatta bambaşka düzeni temsil etseler dahi, ona göre bu iki cevheri bir arada kabul etmek mümkündür.

Bu şekilde, insanın dualist bir varlık (beden ve ruha sahip) olduğu iddiası ortaya çıkmaktadır. Kur'an'da da vurgulandığı gibi¹⁸², her şey çift yaratıldığından insan da iki boyut olarak yaratılmıştır. İnsanın birinci boyutu, ebedî ruhun taşıyıcısı, zamanla sınırlanan ve evrimleşmiş olan bedendir. İkinci boyutu ise insanın ruhudur ki, o *Tanrı'nın dokunuşuyla esinlenmiştir*.¹⁸³ İzzetbegoviç, insanın bu iki boyutunu şu ifadelerle değerlendirmiştir: “*Düalizm insanın en köklü hissiyatı olmakla beraber en yüksek felsefesi değildir.(...) bütün büyük felsefe ekolleri monistik idiler. İnsanların yaşayış, duyuş ve dünyayı dualistik olarak idrak edişlerine rağmen, her felsefe ve düşünüşün tabiatında gerçekte monizm yatmaktadır. Felsefenin, ikiciliğe tahammülü yoktur. Buna rağmen bu gerçek fazla bir şey ifade etmemektedir; çünkü düşünce, hayata hâkim olamaz, hayat ondan daha yüksektir. Haddizatında insan olmamız itibarıyla biz, iki gerçek içinde bulunmaktayız. Bu iki varlığı biz inkâr edebiliriz, ama onların dışına çıkmamız mümkün değildir. Hayat, onu ne kadar anladığımıza bağlı değildir.*”¹⁸⁴

Düşünce-varlık ya da ruh-beden birbirlerine zıt ikili kavramlar olmasına rağmen İzzetbegoviç'in hareket noktası olmuştur. Bu kavramların insanın içinde barınması, sadece İslamî dünya görüşünde mümkündür. *Doğu ve Batı Arasında İslam* kitabında bu ikili kavramları birbirine zıt, İslamî görüşü ise, bu ikisinin sentezi olarak göstermiştir.¹⁸⁵ İzzetbegoviç'in bu zıt kavramları yani 'Zıddiyetler cetveli' yetmişten fazla kavram içerir. Onlardan birkaçı şunlardır: Ruh-madde, şuur-varlık, can-vücut, özne-nesne vd. Burada ilk kavramlar dinî, ikinci kavramlar ise materyalist görüşü temsil etmekteyken, bunların hepsinin kuşatılmasıyla, İslamî görüş meydana gelir. Böylece iki boyutlu insan varlığı gerçekleşir.¹⁸⁶

¹⁸² “Her şeyden de çift çift yarattık ki, düşünüp öğüt alalım.” Zariyat, 51/49.

¹⁸³ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 31.

¹⁸⁴ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, ss. 12-13.

¹⁸⁵ Neimarlija, a.g.m., s. 153.

¹⁸⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, ss. 25-28.

İzzetbegoviç'in 'Zıddiyet cetveli'nin mesajını H. Neimarliya şu ifadelerle değerlendirmiştir: “Cetvelin mesajı, İslam'ın geleneksel maneviyat ile modern bilim arasında bulunduğu, Hıristiyanlık ve Yahudilik arasında dinî olarak bağlantı olduğu, kültürde şahsi, özel hayatla ilgilendiği gibi medeniyette de toplumsal, açık hayatla ilgilendiğidir. Bu aynı zamanda, iki karşıt görüşün ve ortada yer alan -üçüncü- barıştırmacı dünya görüşünün iç manevi tarafı veya düşünsel-yapısal tezidir. İzzetbegoviç'e göre İslam'ın bu konumda olduğunu, onun dinî ve materyalist görüşlere tek taraflı, haricî ve zıt olarak bakması göstermektedir.”¹⁸⁷

İzzetbegoviç: “Dualizm en yüksek felsefe değildir, fakat hayatın en yüksek şeklidir.”,¹⁸⁸ sözüyle, prensip olarak şiir kalbin özelliği olsa da en büyük şairlerin şiirde akılla duyguyu, ilimle güzelliği birleştirdiğini hatta büyük fizikçi ve astronomların bile bilimci olmalarının yanında birer mistik olduklarını vurgular. Bu bağlamda da şöyle devam eder: “Hayatın zirvesi teşkil eden noktada bedenle ruh, akılla gönül, ilimle din, fizikle Hint felsefesi birleşiyor. Sırf zihin veya sırf ilham her zaman yozlaşma ve gerilemenin bir işaretidir. Buna göre seküler prensip (sacral) kutsal prensibe destek olabilir, beden temizliği ruh saflığına hizmet edebilir, namaz ise ibadetin en yüksek şekli olur.”¹⁸⁹

Yirminci yüzyılın ikinci yarısında, yaşadığı dünya düalizmi (Batı kapitalizmi ve Doğu sosyalizmi) olumlu ya da olumsuz bir şekilde İzzetbegoviç'i büyüleyerek, onun her yerde dualizmin çeşitli formlarını görmesini sağlamıştır. Bu dönemde, tasarlanmış dualizm nedeniyle İzzetbegoviç'in kendi düşüncelerinin netleştiği veya netleşmekte olduğu görülmektedir. Dünyayı algılamının zorunlu bir yolu olarak dualizmi gördüğü için böyle bir sonuca ulaşmıştır.¹⁹⁰

Özellikle *Doğu ve Batı arasında İslam* adlı eserinde “ne hakkında yazarsa yazsın, düşüncesinin yakın veya uzak arka planında ve farklı şekillerde düalizm her yerde mevcuttur.”,¹⁹¹ diyerek E. Kariç de, İzzetbegoviç'in düşüncesinde dualitenin ne kadar ağırlıklı olduğuna dikkat çekmiştir. Bu bağlamda, örneğin; “(...) yıldızlar ya göz

¹⁸⁷ Neimarliya, a.g.m., s. 153.

¹⁸⁸ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 289.

¹⁸⁹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, ss. 289-290.

¹⁹⁰ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 244.

¹⁹¹ Kariç, a.g.m., s. 744.

kirparlar ve üzgündürler veya göklerden bize bakıp ebediyetten bahsederler (...).¹⁹² Başka bir ifade ile *”yıldızlı bir gökyüzü ilim adamlarına, mistiklere, ahlâk âlimlerine ve şairlere aynı derecede ilginç gelmekte, ancak onlardan her biri yıldızlara bakarken farklı bir şey tecrübe eder ve kendi resmini görmektedirler.*”¹⁹³ Ayrıca İzzetbegoviç, bir şair için cansız tabiattaki her şeyin canlı, seven, nefret eden, unutan veya canlı hatıralar getiren, acı çeken ve şaire sempati duyan iken,¹⁹⁴ bilimcilerin ise bunun aksine, “(...) *tabiat ayrılmış, tecrit edilmiş bir haldedir, oradadır; âlem boştur; her şey kendinde, kör ve gayrişahsi kuvvetlerin bir oyunundan ibarettir (...)*.”¹⁹⁵ sözleriyle, bu iki görüşten hangisinin insana daha yakın olduğunu, hangisinin insana hakikati sunduğunu ve dolayısıyla hangisinin insanın kendisi hakkında çok şey öğrenmesine sebep olacağını belirtmektedir.

B. İNSAN

1. İnsanın Menşei

Bir varlık olarak insan, nereden gelmiştir? Ya da insan denilen varlık, nasıl ortaya çıkmış ve dünyada ne gibi bir rol üstlenmiştir? İnsan, mücbir olan Tanrı tarafından dünyaya mı gönderilmiştir, yoksa bugünkü haliyle insan, uzun yıllar boyunca süren bir evrimle mi meydana gelmiştir?

Pozitivist paradigmaya göre insanın ortaya çıkışı, evrim kuramı ile izah edilmiştir.¹⁹⁶ Bu anlayışa göre, *“insan, tabiatın kucığında büyüyen, ondan ayrılamayan ve ona ait olan bir varlıktır.*”¹⁹⁷ Din ve sanat anlayışına göre ise; tam da Kur’an-ı

¹⁹² İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 2.

¹⁹³ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 16.

¹⁹⁴ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 170.

¹⁹⁵ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 2.

¹⁹⁶ Kavram olarak evrim; “basit, sade ve biçimsiz olandan, belirgin ve karmaşık olana, ilkelden mükemmele doğru, doğrusal, düzenli ve ilerlemeci nitelikteki değişim”i ifade ederken, bir kuram olarak; “hayatın işleyişine ilişkin en temel yasanın evrim olduğunu ve her canlının evrim sürecinin içinde varlığını sürdürmeye çalıştığını” tezi savunmaktadır. Bkz.: Ömer Demir, *Bilim Felsefesi*, 5. B., İstanbul, Sentez Yayıncılık, 2012, s. 145.

¹⁹⁷ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 31.

Kerim’de buyurulduğu gibi: “Allah her şeyin yaratıcısı (...),¹⁹⁸ olduğundan, insan da Tanrı tarafından yaratılmış bir varlıktır.¹⁹⁹

Burada belirtmeliyiz ki, evrim görüşü her ne kadar pozitivizm kaynaklı olsa da bazı Müslüman düşünürlerde de görülebilmektedir. Müslüman düşünürlerde/ düşünçesinde üç tip evrim söz konusudur:

1. Biyolojik evrim (Türlerin değişimi bu evrimin konusudur).
2. Sosyal evrim (Medeniyetlerin gelişimi gibi konular buna dâhildir).
3. Psikolojik evrim (İnsanın ahlaki ve manevî açıdan gelişimini açıklayan evrimdir).²⁰⁰

Bazı Müslüman düşünürlerde ‘evrim’ kavramı önemli bir yere sahip olsa da bu, onların ‘Evrım Teorisi’ni benimsedikleri anlamına gelmez. Çünkü “*canlılar dünyasında doğal seleksiyonun varlığını tespit etmek ile yeni türlerin, cinslerin, familyaların oluşumunu Darwin gibi doğal seleksiyon ile açıklamak çok farklıdır.*”²⁰¹ Dolayısıyla ‘Evrımcı Yaratılış Anlayışı’ ile ‘Evrım Teorisi’ arasında önemli bir fark olduğu unutulmamalıdır.

Tekâmülcü bilim adamlarının ortaya koyduğu bu evrim tiplerinin hiçbirini insan, din ve sanatta görmediği için, İzzetbegoviç onların bu görüşlerine karşı çıkmıştır. Ona göre tarihî anlamda özellikle sanatın hiçbir tekâmülü yoktur. O, bu görüşünü şu şekilde ifadelendirmektedir: “*Modern resmin başlangıcını teşkil eden Avignonlu Kızlar resminin (resim 1907 tarihlidir) taslakları, Afrika heykel sanatının açık tesirini gösterir. Söz konusu taslaklar ilk kez 1986’da Londra’daki bir sergide sergilenmiştir.*”²⁰²

İzzetbegoviç’e göre, insanın ortaya çıkışını ve tabiatını anlamak ve aydınlatmak için birbirine zıt iki görüş birlikte ele alınmalıdır. Bunlardan biri; Darwin’in ortaya koyduğu evrim insanı, diğeri ise Allah’ın meshiyle yaratılmış Michelangelo’nun

¹⁹⁸ Zümer, 39/62.

¹⁹⁹ Burada kısa bir not düşmek gerekir; İzzetbegoviç’e göre, Kur’an ve H. Hesse’nin eserlerinde, Tanrı bir yaratıcı olmakla birlikte, sadece iyilik ilkesinin ifadesinden ibaret değildir; çünkü Tanrı olmak için tüm gerçekliği, dolayısıyla iyiyi de kötüyü de kuşatmak gerekir. Peki nasıl? Bu bir sır. Bkz.: İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 52.

²⁰⁰ Caner Taslaman, *Evrım Teorisi Felsefe ve Tanrı*, 13. B., İstanbul, İstanbul Yayınevi, 2014, s. 44.

²⁰¹ Taslaman, a.g.e., ss. 44-45.

²⁰² İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, ss. 220-221; İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 227.

insanıdır. Bu iki görüş arasındaki farklılığı İzzetbegoviç şu şekilde ortaya koymaktadır: “İlim, sayısız vakıa ve verilere; bilhassa insanın hayvanî dünyadan peyderpey geliştiği kanaatine vardırın dikkatle toplanmış ve araştırılmış fosil artıklara işaret etmektedir. Sanat ise, insanın gaipten gelmesi ile ilgili ve hiçbir insan kalbinin tamamen reddedemediği heyecan verici tanıklıklara parmak basıyor. İlim, Darwin ve onun meşhur sentezine; sanatsa, Michelangelo ve onun Sistine²⁰³ kilisesinin tavanındaki muazzam eserine istinad etmektedir.”²⁰⁴

Alıntıda belirtildiği gibi, biri inkâr edilemeyecek sayısız gerçeğe dayanırken, ötekisi ise bütün insanların kalbinde yazılmış bir gerçek olarak bulunmaktadır. Bundan dolayı, insanın menşei hakkında Darwin ile Michelangelo birbirine zıt iki görüşe sahip olsalar da, İzzetbegoviç’e göre bunlar birbirini asla yenemeyeceklerdir.²⁰⁵

Peki, böyle bir durum nasıl mümkün olabilir? İnsan menşei hakkında iki hakikat mümkün olabilir mi?

İzzetbegoviç’e göre, Michelangelo, insanın ruhu hakkında konuşup onu resmederken, Darwin ise ‘ruhun taşıyıcısı’ olan insan hakkında konuşmuştur. Ona göre bunlardan hiçbiri insandan bahsetmemiştir. Çünkü İzzetbegoviç’e göre insan bunlardan ne birinci ne de ikincisidir, “insan üçüncüsüdür, yani çelişkili sentezdir”.²⁰⁶ Bu çelişkili “yaratık”, insan idrakinin ötesinde olduğu için onu sadece Tanrı yaratabilirdi.

İnsanın ortaya çıkışı konusunda, İzzetbegoviç, “eğer hayat ve insan; “tabiat ana”nın kucağında olmuşlarsa, o zaman tüm canlılardaki müşterek evrensel korku hissi nereden geliyor,”²⁰⁷ diyerek bilimin çizdiği dünya resminin tamamlanmış olmadığını, ne kadar da bilim dünyası, “resmin tamamı bu” dese de, hakikatte resmin bir boyutunun eksik kaldığını vurgulamıştır.²⁰⁸

²⁰³ Sistina Şapeli, (İtalyanca: Cappella Sistina), Vatikan’da bulunan bir şapeldir. Katolik Kilisesi’nin lideri olan Papa’nın resmi ikâmetgahıdır. Sistina Şapeli’ne en büyük ünü kazandıran şey ise 1508-1512 yılları arasında Michelangelo tarafından Şapel tavanında hazırlanan “Adem’in Yaratılışı” ve “Kıyamet Günü” gibi ünlü fresklerdir.

²⁰⁴ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 34.

²⁰⁵ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 35.

²⁰⁶ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 244.

²⁰⁷ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 34.

²⁰⁸ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 34.

Resmin eksik kalmış boyutunu, insanların müşterek korku hissi üzerinden açıklamak için İzzetbegoviç din anlayışlarına başvurmuştur. İnsanın yaratılışı hakkında farklı vizyonlara sahip olsalar da, neredeyse tüm dinler, insanın dünyaya “düşüş”ünü hakikat olarak kabul etmişlerdir. Ancak, İzzetbegoviç, “insan”ın dünyaya düşüşü yani maddi dünyaya atılmasıyla, kendisini yabancı bir dünyada bulması ve tehlikeli bir tabiatın içinde olmasından dolayı korku hissini oluşturduğunu vurgulamıştır.²⁰⁹

İzzetbegoviç, “eğer insan tabiatın çocuğu ise o zaman hiçbir şekilde tabiattan korkmaması gerekirdi” şeklinde bir yargı öne sürerek; insan “*tabiatın çocuğu*”dur fikrini reddetmiştir. İnsanın hissettiği korku, İzzetbegoviç’e göre, hayvanların hissettiğinin aksine, biyolojik bir korku değildir. Bu korku manevi, kozmik ve ezelî olup varlığın sır ve muammasıyla ilgilidir. Ona göre, insanlar arasında *tabu’nun* yani yasakların ortaya çıkmasıyla beraber, *pis* ile *yüce*, *lanetli* ile *mukaddes* mefhumları da gerçek anlamını bulmuştur. Eğer insan bu dünyanın çocuğu ise o zaman onun için hiçbir şey mukaddes olmadığı gibi pis de olamaz.²¹⁰ Bunların tümü, İzzetbegoviç’in düşüncesine göre, insanın ‘tabiatın çocuğu’ olmadığını ispatlamaktadır.

Burada bir not düşmek gerekirse, Kur’an-ı Kerim’de açık bir şekilde insanın Cennet’ten çıkışından ve dünyaya gelişinden söz edilmektedir.²¹¹ E. Kariç’in tespitine göre: “İzzetbegoviç (...), *varoluşçu felsefe hakkında öz anlayışlarıyla kendi Kur’an-ı Kerim anlayışını birleştirme sonucunda, ‘insanın cennetten fani dünyaya/zamana, ruh hâlinde maddi Dünya’ya (yeryüzüne) düşüşü’ gerçeğini aşırı vurgulamıştır(...)*”.²¹² Ayrıca yine ona göre, hiçbir İslam ekolu ne dünyayı ne de doğayı insanın düşmanı gibi görmemiştir. Bu dünya, insanın ağlama vadisi olmamakla beraber, insanın kendini ve muhteşem boyutunu gerçekleştireceği bir mekândır.

Materyalist anlayışa göre ise, insana ait bir öz olmadığı gibi, insan ile hayvan arasında sadece derece farkı vardır. İnsan sadece diğer sistemler gibi tabiat içinde ve tabiatın kanunlarına tâbidir. Bu anlayışı İzzetbegoviç, insanı sadece maddi boyuta indirgemeciliği nedeniyle reddetmektedir.²¹³

²⁰⁹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 32.

²¹⁰ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, ss. 46-47.

²¹¹ Bakara, 2/36-38.

²¹² Kariç, a.g.m., s. 748.

²¹³ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 32.

Materyalist anlayışa göre, insan çalışmakla ve yeni işlere alışmakla kabiliyetini geliştirebilir. İzzetbegoviç, insanın manevî gelişiminin mümkün olmadığını, sadece biyolojik bir gelişimin mümkün olduğu görüşünü savunarak materyalistlere bu hususta da karşı çıkmaktadır.²¹⁴

İzzetbegoviç'e göre, örneğin, resim yapma; materyalistlerin düşündüğü gibi çalışmakla geliştirilen teknik bir süreç değil, tam aksine manevi bir fiildir. Bu nedenle, Rafael'in²¹⁵ resimlerini eli değil, ruhu yaratmıştır. Beethoven'in tamamen sağır olduğu bir zamanda en değerli eserlerini vermiş olması buna başka bir örnektir. Bunun için, İzzetbegoviç'e göre, insanın biyolojik gelişmesi sona kadar devam etse bile, üçüncü bir faktör olmadan, el tek başına ne Rafael'in resimlerini ne de Beethoven'in senfonilerini meydana getirebilecekti. Bu nedenle, *"tıpkı sanat eseri bir resmin, yapılışında kullanılmış muayyen miktarda boyaya veya şarkı metninin söze irca edilemeyişi gibi"* insan da biyolojiye irca edilemezdir. İzzetbegoviç'e göre, resim, şiir ne ise, insan da odur yani bunların yapıldığı malzeme değildir. Sonunda denebilir ki, insan *"tüm ilimlerin onun hakkında söyleyebildiklerinden daha fazlasıdır."*²¹⁶

İzzetbegoviç'e göre, anlaşılmayan bir resim yahut eser olabilir, ancak bu onu yapan sanatçı olmadığına dair bir işaret değildir. Belki yaratıcının, insana anlatmaya çalıştığı bir manzarayı ya da hakikati görmek üzere ne kadar yukarı çıkması veya ne kadar aşağı inmesi gereğine bir işarettir. Çünkü bir insanın anlamadığı şeyler ona tuhaf gelse de bir başkasına anlaşılır ve doğal gelebilmektedir.²¹⁷

İzzetbegoviç'e göre, insanın zuhur ettiği her yerde, onunla beraber din ve sanat zuhur etmiştir. İnsan, din ve sanat her zaman beraber bulunmuşlardır. Tarihte edebiyatı ve tiyatrosu olmayan bir şehir bulunabilir ancak mabetsiz ve halkı ibadetle uğraşmayan bir şehir yoktur. Çünkü insan her zaman yaratıcısına yakarıştaki bulunma ihtiyacı hissetmiştir. İzzetbegoviç'e göre, şimdiye kadar iptidaî insanın hayatı her zaman ve her

²¹⁴ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 37.

²¹⁵ Raffaello (doğ. Urbino, 1483), ünlü İtalyan ressam ve mimar. Gerçek adı Raffaello Santi idi. Michelangelo ve Leonardo da Vinci gibi büyük ustalarla aynı dönemde yaşamıştır.

²¹⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 37.

²¹⁷ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 22.

yerde neden kült, sır, yasak ve inançlarla dolu olduğu tatminkâr bir tarzda izah edilememiştir.²¹⁸

2. İnsan ve Hayvan Arasındaki Farklılıklar

İzzetbegoviç, herhangi bir bilimden önce dinin, insanın bazı hayvanî özelliklere sahip olduğunu ortaya koyduğunu düşünmektedir. Bilim ile din arasındaki fark, sadece bu iddianın tesir alanıdır. Bu bağlamda din, insanı, ‘bir kişiliğe sahip hayvan’ olarak, bilim ise, insanı sadece ‘zeki bir hayvan’ olarak görmektedir.²¹⁹

İzzetbegoviç’e göre, bu manzarada, tamamen birbirinden farklı iki yaratık görülmektedir. Bunlardan ilki, hayat mücadelesi için gıda peşinde birbirlerini öldüren hayvan sürüleridir. İkincisi ise, tuhaf yasak ve inançlara sahip, anlaşılmayan oyun, sır ve sembollerle uğraşan ilkel insanıdır.

Hayvan sürüleri ile ilkel insan arasındaki farkın sadece tekâmül yolundaki küçük veya büyük bir mesafeden ibaret olduğu tezi, İzzetbegoviç’e göre, kabul edilemez. Bu iki varlık arasında pek çok ciddi fark bulunmaktadır. İnsan varlığı tekâmül etmiş olsa da onun prensibi, hayvanî varlığın prensibinde olduğu gibi etkinlik ve yararlılık değildir. Çünkü ona göre, hayvan tabiidir, insan ise tabiatüstüdür. İnsan yaratılmış olduğu gibi tekâmül de etmiştir. Fakat İzzetbegoviç, insanın tekâmülünü ancak onun haricî, fâni tarihinde görmüştür. Yani insan, “*muayyen bir anda, mümkün izah olmayan bir tarzda hayvan olmadığını idrak etmiş ve ayrıca içindeki hayvanî unsuru inkâr etmede de hayatın mânâsını bulmuştur.*”²²⁰

Bahsedilen manzaradaki bu iki “varlık”ı ayırmakta olan bir başka özellik ise hayvanların içgüdülere sahip olmasıdır. Kendi içgüdüleri sayesinde hayvanlar etkinlik ve maksata uygun prensiplere göre davranırlar. Bunun aksine insanın ahlâkî özellikleri vardır. Yani insan, fiillerini gerçekleştirmek için hür bir irade ve kudrete sahiptir. Bu iki varlığı ayıran bir başka özellik; hayvanların, insanların tersine, çok gelişmiş zaman hissine sahip olmasıdır. İzzetbegoviç, hayvanların biyolojik saatinden bahsederken,

²¹⁸ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 48.

²¹⁹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 35.

²²⁰ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 38.

hemen hemen hatasız işlediğine vurgu yapar. Çünkü hayvanlar, birçok hususta insanlardan daha titizdirler. Mesela arılar, insanlara göre hayret verici bir şekilde, işlerini organize ederler. Çiçeklerin çoğu, nektarını günün belirli saatlerinde sunduklarından arılar kendilerine lazım olan nektarı en uygun zamanda toplarlar. İzzetbegoviç'e göre böyle bir kabiliyet bu dünyadan olmakla beraber hayvan türlerin var olma mücadelesine imkân verip onları destekler. İnsan ise kendisini sınırlayan ahlâk ve onunla doğrudan doğruya rekabette bulunan türlere göre, varlığını yüksek zekâsı sayesinde koruyabilmiştir.²²¹

İzzetbegoviç, insanlardaki hareketlilik, şuur, birleşme, zekâ, haberleşme, ihtiyaçların tatmini gibi özellikler hayvan türlerinde de bulunduğu inanmaktadır. İzzetbegoviç bu görüşüne bir delil olarak, Kur'an-ı Kerim'in bu ayetine işaret etmektedir: “*Yeryüzünde gezen her türlü canlı ve (gökte) iki kanadıyla uçan her tür kuş, sizin gibi birer topluluktan²²² başka bir şey değildir. Biz Kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Sonunda hepsi Rablerinin huzuruna toplanıp getirilecekler.*”²²³

Ayet-i Kerime'de buyurulduğu gibi, bu yönü ile insan apaçık hayvanî dünyaya bağlı bulunsa da, İzzetbegoviç'in de işaret ettiği gibi, iptidai ve daha sonra medenî insanın hayatında mevcut olan din, büyü, oyunlar, tabular, ahlaki yasaklar gibi hususların hayvanlar âleminde hiçbir surette izi bile yoktur.²²⁴ Bu bağlamda, bazen korkunç şekil almış olsa da ve mahiyeti izah edilemese de, hayvanların aksine, iptidai insanların kurban bağışlama geleneği vardı. İzzetbegoviç'e göre, “*Kurban öteki düzen, öteki dünyaya ait bir gerçektir.*”²²⁵

İnsanların aksine, hayatta kalabilme ve türlerini sürdürebilmeleri için hayvanlar, içgüdüleri sayesinde hayret verici ve acımasız bir şekilde teşkilatlandırılmışlardır. Onları kuvvetli kıldığı için, kurtlar sürüler halinde yaşarlar. Eğer bir kurt bir şekilde yaralanırsa diğerleri tereddütsüz onu yok ederler. Onların bu davranışları, sürünün birbiriyle dayanışma, yoldaşlık ve yardımlaşmanın hissine değil, sürünün çıkarlarına ve

²²¹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 39.

²²² Ayetin orjinalinde *Ümem* kelimesi geçmektedir. Ümmet, çoğulu Ümem kelimesi, bu durumda, çoğunlukla “topluluk”, “toplum”, “millet”, “cins”, “nesil” vb. ile eş anlamlı görülür. Daha detaylı bilgiler için bkz.: Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İstanbul, İşaret Yayınları, 2002, ss. 231-232.

²²³ En'âm, 6/38.

²²⁴ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 41.

²²⁵ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 44.

içgüdülere dayalıdır.²²⁶ Buna bir başka örnek arılardır. “(...) *Arıların hayret verici bir şekilde teşkilatlanmış kolektifinde zayıf kalmış işçi arıya veya yaşlanmış kraliçeye karşı çok acımasız bir hareket tarzını buluruz: Bunlar kovandan dışarı atılırlar.*”²²⁷ Hayret verici bu karmaşık organizasyon güçsüzleri koruma, yaşama hakkı, takdir, şükran, başkalarını düşünme gibi hümanizm denilen anlayıştan tamamen yoksundur.

Peki, iptidaî insanı hayvanlardan ayıran bir başka özellik ne olabilir?

Vahşi hayvanın başarılı bir avcı olduğu gibi, iptidaî insanın da, hayatta kalabilmesi için başarılı bir avcı statüsüne girmesi gerekirdi. Ancak bu iki *yaratık*'ın uygulamış oldukları yöntemler farklıydı. Başarılı avcılık için hayvanların kamuflej, hız, güç gibi gerekli silahları, iptidaî insanın *av sihri*, yani çeşitli ritüelleri vardı. Onlar bu ritüellerinin avlanmada başarıya ya da başarısızlığa tesir edeceğine inanırlardı. Mesela, ava çıkmadan avlamak istedikleri hayvanların resimlerini yapıyorlardı. Ava çıktıktan sonra da evde kalan kadınları birçok yasaklara tâbi tutuluyorlardı. Bu yasakların bir ihlalinin avın başarısını tehlikeye düşüreceğini inanıyorlardı.²²⁸ İnsan ile hayvan arasındaki farklılıkları aydınlatacak kayda değer, fakat tamamen aklî olarak kavranamayacak olan fenomen, oyundur.²²⁹ İzzetbegoviç'e göre, hayvan oynar ve eğlenirse de bir tek insan manevî yani iç ihtiyacını tatmin etmek için oyun oynar. Hayvanlarda oyunun biyolojik fonksiyonu ve hayvanın etkinlik ve maksat gayesine uygunluğu vardır. Buna göre, “*hayvanların oyunu insiyakî ve fonksiyoneldir; insanlarınki ise, serbesttir ve pratik bir gaye ile alakası yoktur.*”²³⁰

İnsan ile hayvan arasındaki kesin fark, İzzetbegoviç'e göre, fizikî ve zekâî değildir. Çünkü insanın, bir ağacın meyvesini koparmak amacıyla kullandığı sopayı bir maymun da kullanabilir. Bu iki varlık arasındaki fark, “*her şeyden evvel manevîdir ve az çok açık olan dini, ahlakî ve estetik şuurun varlığında kendini gösterir.*”²³¹

²²⁶ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, ss. 261-262.

²²⁷ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 41.

²²⁸ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, ss. 42-43.

²²⁹ Alman filozofu Eugen Fink'e göre, “*oyun, genellikle düşünüldüğü üzere antropolojik bir fenomen değildir, bundan çok daha fazla bir şeydir, kendisinde sonsuzluğun varolduğu tarzıdır.*” Bkz.: İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 260.

²³⁰ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 52.

²³¹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 46.

İzzetbegoviç hayvanların gelişmesini, akıldışı ve tabiatüstü bir istikamete doğru değil de, sadece fizikî mükemmelleşme ve zekânın yani zekâ üstü, hayvan üstü istikamette olacağı şekilde, değerlendirmiştir. Buna göre hayvanların gelişmesi söz konusu olsa bile bu gelişme “süreç”in neticesidir ve tabiatın sınırları içerisinde kalmaktadır. Dolayısıyla gelişim neticesi olarak hayvan üstü varlık ‘iç hayatı olmayan, dramsız, şahsiyetsiz, homo olmayıp homunkulus’ olacaktır.²³² Buna göre, “*tekâmül, insana değil, sadece zeki insansıya (humanoid) götürebilir. İnsan ancak Tanrı tarafından yaratılabilir.*”²³³

Tüm bu insan-hayvan arasındaki farklılıklara rağmen bu iki *varlık*’ın kayda değer ortak bir hususu vardır. İzzetbegoviç’in düşüncesine göre, insan ya da hayvan olsun, yaşayan her şey acı çeker. Çünkü “*ızdıraptan sakınılamaz, ama fikirlerle tamamlanabilir. Fakat sadece insanlar ızdıraba fikir giydirebilirler. Fark budur.*”²³⁴

3. Hayat ve İnsan

İzzetbegoviç’e göre, insan ile hayvan arasında tam paralellik bulunduğu gibi, salt zıtlık mevcudiyeti de bir gerçektir. Bu iki varlık arasında benzerlik biyolojik, yani bedeni teşekkülü yönde, zıtlık ise öz yani manevi yönde mevcuttur.²³⁵

Materyalistlerin tersine, İzzetbegoviç, insanı mükemmel hayvan olarak görmemiştir. Çünkü mükemmel hayvanın hayatının tersine, insanın hayatı bilmece, trajedi, komedi, saçmalık, masal, mit ve dramlarla dolu bir hayattır.²³⁶ Bu bağlamda, İzzetbegoviç’e göre, insan *Arz’ın kurdu ve semanın çocuğu* olduğundan, yani bir yaratılmış olduğundan ahenksiz²³⁷ bir varlıktır. Başka bir ifadeyle, “*insanın büyüklüğü, ahlâkı, gayreti ve trajedisi yanında bütün zorlukları da, memnuniyetsizliği de, lanetliliği de, gaddarlığı ve kötülüğü de bu yaratılmış gerçeğine dayanmaktadır.*”²³⁸ İzzetbegoviç’in görüşünü şu ayetlerden aldığını söylemek mümkündür: “(7) *İnsan*

²³² İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 49.

²³³ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 225.

²³⁴ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 12.

²³⁵ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 72.

²³⁶ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 63.

²³⁷ Burada insanın davranışları boyutunda ahenksizliğinden bahsedilmekte.

²³⁸ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 73.

benliğini düşün ve onun nasıl (yaratılış) amacına uygun şekillendirildiğini;(8) ve nasıl ahlakî zaaflarla olduğu kadar Allah'a karşı sorumluluk bilinciyle de donatıldığını! (9) Her kim (benliğini) arındırırsa, kesinlikle mutluluğa erişecektir (...).”²³⁹

Burada asıl mesele, insanın yaratılmışlığı dolayısıyla hürriyeti meselesidir. Bütün teistik sistemler geleneksel olarak Tanrı'nın var olduğunu söylemekle, O'na bir takım ezililik-ebedilik sahibi olmak gibi sıfatlar yüklemişlerdir. “Eğer Tanrı'nın bilgisi her şeyi kapsıyor ise o zaman insan hürriyeti diye bir şey var mı?” sorusu ortaya çıkar.

“*Ferdin kendinde sonsuz bir değeri vardır*” cümlesi ile Hegel, kişi özgürlüğünün Hıristiyanlıkla birlikte gelişmeye başladığı görüşündeydi.²⁴⁰ İlk Hristiyan filozoflarından Boethius (480-524), Tanrı'nın bilgisi ile insan hürriyeti arasında bir çatışma olmadığına inanmış ve bunu rasyonel temellere dayandırmaya çalışmıştır. Boethius'e göre, Tanrı'nın bilgisini geleceğin önceden bilinmesi şeklinde değil de, asla değişmeyen “*ezelî şimdi*”nin bilgisi olarak görmek gerekmektedir. Buna göre, Tanrı sadece insanın davranışlarını değil de onun bütün zihnî ve ruhî hazırlıklarını bilmektedir. Böylece Boethius hem ilahi bilgiyi hem de insan hürriyetini aynı güçle savunmuştur.²⁴¹

Ancak Friedrich Nietzsche (1844-1900) ve Jean Paul Sartre (1905-1980), Albert Camus (1913-1960) gibi filozoflara yani varoluşçu ateistlere göre, Tanrı tarafından insanın yaratılması insan hürriyetine aykırı olduğundan, her ikisinin aynı anda bir arada bulunma olasılığı reddedilmiştir.²⁴²

Bu ateist görüşlerin tersine, İzzetbegoviç'e göre, insan, ancak Tanrı tarafından yaratılmış ise düşünce ve davranışlarında özgürlüğe sahip bir varlık olabilir. Yani insanın fiillerinin her hangi güç tarafından belirlendiğine inanan bir kişi, dünyayı anlamak ve açıklamak için Tanrı'yı lüzumsuz görebilir. İzzetbegoviç'e göre, insandaki ‘mesuliyet’ fikrinin kökeni, tarih öncesine ait ‘cennetteki ahit’ inancı olduğundan, tüm fikirlerin en büyüğü ve en önemlisidir.²⁴³ Şu halde yaratılmış insana hürriyet tanrı ve

²³⁹ Şems, 91/7-9

²⁴⁰ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 242.

²⁴¹ İsmail Çetin, “Boethius'ta Tanrı'nın Bilgisi ve İnsan Hürriyeti”, Bursa, *U.Ü.İ.F.D.*, C.XII, S.2, 2003, ss. 133-145.

²⁴² İsmail Çetin, *İman Ve İnkârın Felsefî Temelleri*, Bursa, Emin Yayınları, 2010, ss. 117-123.

²⁴³ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 214.

onu fiillerinden mesul tutarsanız, Tanrı'nın varlığını -gizli ya da açık olarak- kabul etmiş olursunuz. Böylece serbest olan bir varlığı ancak Tanrı yaratabilir ve hürriyet ancak yaratma fiili ile meydana gelebilmektedir.²⁴⁴

Varoluşçu felsefeye göre ise; “(...) insanı yaratan bir Tanrı'nın varlığını kabul etmek, aynı zamanda, insanın varlık kazanmadan önce Tanrı tarafından tasarlandığını, dolayısıyla da onun özünün varoluşundan önce şekillenmiş olduğunu kabul etmek”²⁴⁵ demektir. Buna göre, insan daha önce şekillenmiş öze göre varlığını sürdürdüğü için herhangi bir özgürlüğe sahip değildir.

İnsanın, tabiatın ürünü olmadığını iddia eden İzzetbegoviç'e göre, hürriyet ve ürün birbirine zıt mefhumlardır. Çünkü ürün, ister evrim neticesi de ister bir anda oluşsun, fark etmez, hiçbir zaman hür olamaz. İnsanın vücuduna şahsiyeti veren Tanrı,²⁴⁶ İzzetbegoviç'e göre, şahsiyetini inşa etmenin yerine onu yaratmıştır; çünkü insan şahsiyeti inşa edilemez. İzzetbegoviç, çağdaş bilim adamlarının “insan, belki bu asrın sonuna kadar veya uygarlığın milyon senelik ilerlemesi sırasında kendi taklidini, kendine çok benzeyen bir robot yahut bir ucube üreteceği” kehanetine karşıdır. Yine kendisinin vurguladığı üzere “bu makina serbest olmayıp ancak insanın içine yerleştirdiğini yapabilecektir” tespitiyle karşı çıkmaktadır. Tanrı'nın yaratması olmadan, tekâmül neticesi olarak, sadece hayvanın daha yüksek bir derecesi, insan vücudu ve zekâsı ile donanmış, fakat acımasız, şahsiyetsiz, ahlaki değerlerden sıyrılmış, zekâsı daha dokunaklı ve aynı ölçüde daha gaddar, bir varlık ortaya çıkacaktır ancak.²⁴⁷

Hür olduğundan, denilebilir ki, eylemlerin sorumlusu insanın kendisidir. Ancak özgür olduğu takdirde, İzzetbegoviç'e göre, eylemlerinden dolayı insanın cezalandırılması ya da mükâfatlandırılması insanîdir. Fakat insandan düşünce ve davranışlarından pişmanlık duymasını, tutumunu değiştirmesini istemek ve onu bağışlamak gayri insanîdir.²⁴⁸ Bu bağlamda Hegel'in “Ceza, suçlunun insanî bir hakkıdır” görüşünü İzzetbegoviç uygun ve yerinde bulur. Çünkü Hegel'e göre, “ceza özgürlüğün neticesidir ve cezalandırılan suçlu, ceza yoluyla insan olur ve kendini insan

²⁴⁴ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 73.

²⁴⁵ Çetin, *İman Ve İnkârın Felsefî Temelleri*, s. 119.

²⁴⁶ “Ona belirli bir biçim verip de ruhumdan üflediğim zaman onun önünde yere kapanın!” Hicr, 15/29, daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Esed, a.g.e., ss. 516-518.

²⁴⁷ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 74.

²⁴⁸ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 79.

olarak tasdik eder.”²⁴⁹ Petr Kropotkin’in (doğ. Moskova, 1842-1921) tezine göre ise suçluların üzerine tesiri olmadığından tüm hapishanelerin kapatılması gereklidir. Çünkü onun tezine göre, “kim bir kez hapse atılırsa, kesinlikle tekrar suç işleyip geri dönecektir, ama daha ciddi suçlar işleyecektir.”²⁵⁰

Suçlunun cezalandırılıp cezalandırılmayacağı hakkında iki görüş ortaya çıkar;

- 1) Ferdietçilere göre suç işlemenin kusuru insandadır. Yani insan faildir, hür ve mesul bir şahsiyet olduğundan kendisine hem iyi hem de kötü olmaya imkân verilmiştir.
- 2) Pozitivistler ise kusurun toplumun, şartların, tek kelimeyle insanın dışında bulunan bir şeyin olduğu görüşündedir. Bu görüş, kaçınılmaz tabiat kanunlarına tâbi ve hürriyetini kazanmaya gücü yetmeyen biyolojik bir gerçek olduğundan, insanın kendisinin ne iyi ne de kötü olduğu, davranışının içinde yaşadığı şartlarca tayin edildiğini ifade etmektedir.²⁵¹ Bundan, bağımsız seçme imkânına sahip olmadığından insanın cezalandırılmasının abes olduğu sonucuna varılabilir.

İzzetbegoviç’in, hapis yıllarında çeşitli mahpuslarla tanışma ve vakit geçirme fırsatı olmuştur. Böyle bir deneyimden sonra o, vicdansızlık ve kötülüğe bağlılıkları sebebiyle özellikle yankesici ve kapkaççıların hapisten çıktıktan sonra namuslu bir işe başlama hazırlığını görmediğini belirtmiştir. Bundan dolayı, hapishane tecrübelerini dikkate alarak ceza kanunu yazacak olsaydı, İzzetbegoviç’in ifadelerine göre, bu ceza kanunu şer’i ceza kanununa çok benzerdi. Bu kanaatin nedenini ise: “Önceleri bedenî cezaya karşı bazı kayıtlarım vardı; şimdi bazen bana öyle geliyor ki Allah beni buraya kendi hikmetini benimkiyle mukayese etmem için göndermiştir.”²⁵², ifadeleriyle açıklamaktadır.

Ancak her şeye rağmen, İzzetbegoviç, “haksızlık, adaletle, cezayla tedavi edilebilir” diye düşünse de, haksızlığı yenmenin tek yolu onu affetmektir. Fakat hayat tek bir prensip üzerine kurulmadığından şer zincirini kırmanın tek yolu, ilk başta

²⁴⁹ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 242.

²⁵⁰ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 260.

²⁵¹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 309.

²⁵² İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 75.

çelişkili olarak görünse de, onu cezalandırıp affetmekle mümkün olacaktır. İzzetbegoviç'e göre, Kuran'ın adaleti öğretmesi ve affi tavsiye etmesinin sebebi de budur.²⁵³ Ayet-i Kerime'de “(...) Biz ona iki göz, bir dil, iki dudak vermedik mi; iki apaçık yolu (hayır ve şer yollarını) göstermedik mi? Fakat o, sarp yokuşa atılmadı (...)”²⁵⁴ buyurulduğu gibi, İzzetbegoviç'e göre, “Allah insana iki yoldan birini seçtirmek ve onu ağır cezalarla tehdit etmekle insanı en açık şekilde teyit etmiştir.”²⁵⁵

Yukarıda görüldüğü gibi, eylemlerinden dolayı insandan, pişmanlık duymasının istenmesi gayrı insanîdir. Ancak eğer bir insan eylemlerinden pişmanlık duyuyor ve bu pişmanlığında samimî ise, İzzetbegoviç'e göre bu en üst seviyeden ahlaki bir kategoridir. Böylece, günah işlemiş ve tövbe etmiş bir insan, hiç günah işlememiş insanlardan daha iyidir.²⁵⁶

İzzetbegoviç, -kendi menfaati olsa bile- insanları zorlamanın da mükellefiyetini ihmal ettirecek bir diğergamlığın da gayrı insani bir tutum olduğu düşünülmektedir. Şurası iyi vurgulanmalıdır ki, İzzetbegoviç'e göre, insan Allah'ın emir ve yasaklarına muhatap olmaya uygun görüldüğü için, Allah insanın şerefi ve mükellefiyeti birbirine bağlamıştır.²⁵⁷

Peki, şerefi ile mükellefiyeti birbirine bağlı ise o zaman insan için yapılabilecek en iyi şey nedir? Bu sorunun cevabı İzzetbegoviç'e göre, insanın kendisinin mücadele etme ve seçme hürriyetine teşvik edilmesinde, yatmaktadır. Zira “(...) İnsanlık muafiyet değil, mükellefiyet demektir(...)”²⁵⁸ İnsanları zorla terbiye etme bağlamında İzzetbegoviç şöyle devam eder: “Aynı şartlar (sebepler), aynı neticelere yol açmadığı” gibi, insan yetiştirilmesinde, zorla terbiye etmek de aynı sonuca ulaştırmaz. İzzetbegoviç'e göre, “ancak insan bir hayvan olsaydı”, ki değildir, “yetiştirmenin neticesi tahmin edilebilir ve güçlü olurdu.” Buna göre, “insan, bir insanoğlu olduğu

²⁵³ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 22; İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 265.

²⁵⁴ Beled, 90/7-10.

²⁵⁵ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 80.

²⁵⁶ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 29.

²⁵⁷ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 50.

²⁵⁸ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 80.

sürece hürdür ve haricî bir uyarıcıya nasıl tepki vereceği asla kesin (veya tahmin edilebilir) değildir.” Çünkü “şartlı refleks kanunu, insana uyumaz.”²⁵⁹

İzzetbegoviç'e göre, insan mutlaka iyi ya da kötüdür; ancak hiçbir zaman masum²⁶⁰ değildir. Cennetten çıkarıldıktan sonra²⁶¹ insan kendisine bahşeden seçme; iyi veya kötü olabilme hürriyetten kurtulamaz. Yani insan, iyilik ve kötülük dramının içinden dışarı çıkamayacağı gibi hayvan veya melek gibi masum da olamaz.²⁶² Çünkü insan tüm iniş çıkışlarıyla insan olmaya mecburdur. Böylelikle, İzzetbegoviç'e göre, “(...) seçme kabiliyeti, neticesi ne olursa olsun, kâinatta mümkün olan varoluşun en yüksek şeklidir.”²⁶³

İnsanların eşitliği konusuna gelince; İzzetbegoviç'e göre, “ (...) seçilmiş halk, seçilmiş ırk veya sınıf yoktur, bütün insanlar eşittir.”²⁶⁴ Ancak, bu tespit insanlar arasındaki ideal plandadır. Oysa realitede, “eşitlik asla tamamen gerçekleştirilemeyecektir” diye düşünen İzzetbegoviç'e göre, eşitlik; “daima insanoğlunun daha iyi bir dünya rüyasının parçası olarak kalacaktır.”²⁶⁵ Eşitlik ile özdeşlik iki farklı kategori olduğundan, İzzetbegoviç, insanların eşitliğini kabul edip onların özdeşliğini reddeder. Ona göre insanlar Allah'ın huzurunda eşittir²⁶⁶ yani Allah'ın yaratıkları olarak aynı değerlere sahip olmakla her ferdin özel değeri de vardır. Ancak, tabiat ve tabiatın aldıkları hususlar bakımından ve tabiatın ürünü olarak insanlar özdeş değildirlere.²⁶⁷ Nitekim bu kanaati Nobel Ödülü sahibi Jean Dausset desteklemektedir: “Genetik yoluyla tüm insanların birbirinden farklı olduklarını ispatladık. İnsanların her ne kadar özdeş bir genetik şifreleri olsa da, çevre tek yumurta

²⁵⁹ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 188.

²⁶⁰ İzzetbegoviç'e göre masumiyet, “seçim imkânına dair bilgiden yani özgürlük bilgisinden önce mevcut olan durumdur. Özgürlüğün yanı sıra İsyân, Günah ve Ölüm gelir.” Bkz.: İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 198.

²⁶¹ Bakara, 2/36

²⁶² Hayvanlar Cennet'te yaşamamışları gibi oradan da kovulmamışlardır. Onların masum olmalarının sebebi de budur. Bkz.: İzzetbegoviç, *Özgürlüğe kaçışım*, s. 184.

²⁶³ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 75.

²⁶⁴ İzzetbegoviç, *İslam Deklarasyonu*, s. 53.

²⁶⁵ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 178.

²⁶⁶ Allah huzurunda eşitlik İzzetbegoviç'e göre, İslam'ın beşinci şartı olan hac'ın manzarasında ortaya konulur. Yine de, evrensel kardeşlik ve eşitlik simgesi olan hac da İzzetbegoviç'e göre, bir tür ütopyadır. Bkz.: İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 188.

²⁶⁷ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 208.

ikizlerini, gerçek ikizleri dahi farklı farklı şekillendirir. Dolayısıyla onlar farklı varlıklardır.”²⁶⁸

İzzetbegoviç, “insanların eşitliği ve kardeşliği ancak insanı Tanrı'nın yaratması durumunda mümkün” olacağını vurgulamaktadır. Çünkü insanların eşitliği fiziki veya entelektüel değil, manevî bir gerçektir. Buna göre, insanlar fizikî, içtimaî, topluluk, millet, sınıf, siyasi bir sistemin üyeleri olarak hep eşitsizdirler. Ancak insanların eşitliği, insanın ahlâkî değeri, insan haysiyeti ve insan şahsiyetiyle yansıtılır. Eğer insanın ruhî tarafı tanınmazsa, insan eşitliğinin dayandığı yegâne esası, din ve ahlâk sistemleri kaybedilir. Buna göre, eğer dinî ve ahlaki yaklaşım bırakılırsa onun yerini hemen ırkî, millî, sınıfsal, siyasî mahiyette olan çeşitli eşitsizlikler doldurur.²⁶⁹ Bu yüzden, İzzetbegoviç'e göre, “bütün insanlarda hep aynı insan ve aynı kıymette bir insanî nitelik gören yegâne yaklaşım dinlerdedir.”²⁷⁰

İzzetbegoviç'e göre, din olmadan insan mümkün ve var olamaz veya en azından buna inanmak zordur. Berdyayev'in, “Tanrı yoksa, insan da yoktur”²⁷¹ savına İzzetbegoviç, “insan yoksa, hümanizmin boş laf” olduğunu da eklemiştir. Çünkü insanın yaratılışını tanımayan kimse, hümanizmin asıl manasını, “her zaman üretime ve ürünlerin ihtiyaca göre dağıtılmasına irca edecektir.” Hümanizmin tüm insanların tok olmasını temin etmesi için uğraşı büyük bir şey olmakla beraber, “bolluk içinde yaşayan toplumlar hakkındaki bilgilere göre²⁷², sırf bu sayede dünyanın daha iyi daha insanî olacağı söylenemez.”²⁷³ Bu bağlamda İzzetbegoviç'e göre, “Nietzsche'nin “Tanrı öldü”²⁷⁴ şeklindeki sloganın peşinden (...) Michel Foucault'nun “İnsan öldü,

²⁶⁸ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 259.

²⁶⁹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, ss. 76-77.

²⁷⁰ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 78.

²⁷¹ Nikolay Berdyayev (doğ. Kiev, 1874), çağdaş Rus düşünürüdür. Felsefede mantıksal ve rasyonel yöntemler yerine, sistematik olmayan, gizemli anlatım biçimlerinden yana olan Berdyayev, doğruların, rasyonel araştırmanın değil de, “tinin aşkın dünyasından sızan bir ışığın ürünü” olduklarını, insanın büyüklüğünün de, bu tinsel dünyadan ve tanrısal yaratma yeteneğinden pay almasından kaynaklandığını savunmuştur.

²⁷² İzzetbegoviç'e göre, materyalist görüşünün tersine, uygarlık ve konfor insanın tabiatına uygun değildir. Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri: “En gelişmiş memleketlerden bazıları cinayet dalgasından en ciddi şekilde etkilenmiş bulunmaktadır (...). Maddî ilerlemeye rağmen insan hayatı hiçbir zaman, bugün olduğu kadar, emniyetsiz olmadığı”nı bir raporunda vurgulamıştır. Raporu 1972 sonlarında yayımlanmıştır. İzzetbegoviç'in konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgiler için bkz.: İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, ss. 105-115.

²⁷³ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 81.

²⁷⁴ Nietzsche'nin “Tanrı öldü” sloganı hakkındaki daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Friedrich Nietzsche, *Böyle Buyurdu Zerdüşt*, Ankara, Panama Yayıncılık, 2014, s. 8., s. 85., s. 231., ss. 281-282.

sloganının gelmesi zorunluydu. Tanrı yoksa insan da olamaz. Bunlar birbirinin mütelaıdır."²⁷⁵

İzzetbegoviç'in, içinde yaşadığı siyasal sistemlerinde (Yugoslavya krallığı, Hırvat ustaşa ve Tito'nun sosyalist Yugoslavya yönetimi),²⁷⁶ toplumun insani önceliği yani insanın topluma hizmet etmesi ve insanın topluma teslimiyeti fikri hep öne sürülmüştür. Ancak İzzetbegoviç, hümanizmin de ilk ve son manası olacağı şeklinde, insanın hiçbir şeye hizmet edemeyeceğini ve hiç bir şeye alet olamayacağını vurgulamıştır. Tam tersine, her şey insana, insan ise ancak Allah'a hizmet etmelidir.²⁷⁷ Bu bağlamda insanın teslimiyetini sadece Allah'a sunduğu takdirde, insanî saygınlığını kazanabileceğini ısrarla vurgulamaktadır.²⁷⁸

Tanrı tarafından yaratılmış bazı insanlar, hissi ve psikolojik olarak ölüyken, sadece biyolojik olarak canlılardır. Çünkü İzzetbegoviç'e göre, canlı olmak her şeyden önce ruhça canlı olmak demektir.²⁷⁹ Hakikî bir insan kendi vazifesini ya yerine getirir ya da onu getirme uğraşında kendini tüketir. Hayvan biyolojik olarak yaşadığı gibi insan da sadece biyolojik olarak yaşadığı müddetçe kendi insan boyutunu gerçekleştiremez. Yani "*insan olmak için biyolojik hayatın ötesinde bir şeylere sahip olmak gerekir. Sorun, nasıl yaşandığı değil, niçin yaşandığıdır.*"²⁸⁰

İzzetbegoviç'e göre, tatbikatta ve ahlâk tecrübesinde, dürüst olmaya ve faziletin yükseklerine tırmanma yerine, günah işlemeye ve günahın derinliklerine inmeye daha yatkın bir varlık olarak insan, ahlâkî yasalara aykırı davranabilirse de, ahlâk sahası dışında, iyi ile kötünün ötesinde bulunamaz.²⁸¹ İzzetbegoviç'in bu görüşü, M. Selimoviç'in²⁸² *Kale* adlı romanında; "*İnsanları aşk ve iyiliğin yerine kötülük ve nefrete ikna etmek daha kolaydır. Kötülük çekici ve insan doğasına daha yakındır. Aşk ve iyilik için büyüme, daha çok çabalamak gerekir,*"²⁸³ diyerek ortaya koyduğu görüşüyle

²⁷⁵ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 194.

²⁷⁶ Akın, Karaaslan, a.g.e., ss. 21-22.

²⁷⁷ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 81.

²⁷⁸ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, ss. 53-54.

²⁷⁹ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 11.

²⁸⁰ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 12.

²⁸¹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 75.

²⁸² Mehmed Meşa Selimoviç (doğ. Tuzla, 1910-1982), Bosna Hersek'in en önemli yazarlarından biridir. Onun *Derviş ve Ölüm* romanı, II. Dünya Savaşı sonrası Yugoslavya'sının en önemli edebi eserlerinden biri kabul edilir.

²⁸³ Mehmet Selimović, *Tvrđava*, Beograd, Logosart, 2007, s. 135.

örtüşmektedir. Ayrıca, İzzetbegoviç bu görüşünü Kur'an-ı Kerim'in: "*yine de ben kendimi bütünüyle temize çıkarmaya çalışmıyorum; çünkü Rabbimin acıyıp esirgediği kimseler hariç, insanın kendi benliği (de onu) kötülüğe sürükleyebilir*";²⁸⁴ *gerçekten de benim Rabbim çok acıyıp-esirgeyen gerçek bağışlayıcıdır*"²⁸⁵, ayetiyle desteklediğini kendisi de zikretmektedir. Bu bağlamda İzzetbegoviç, hayatın gayesinin olarak,-gerçekte çok az şey yapılabilse de- kötülüğe karşı savaş olduğunu belirtmiştir.²⁸⁶ Ona göre hayat, "*ancak iman edip de sâlih ameller işleyenler (...)*"²⁸⁷ *dışında hiç kimsenin kazanamadığı bir oyundur.*²⁸⁸ İzzetbegoviç'e göre, "*hayatın kendinde, kendisine has bir gayesi vardır.*"²⁸⁹ Yani tüm haricî sağlık, para, gençlik, güzellik gibi geçici arzular anlamlarını kaybettiğinde, insan o zaman hayatın değerinin hayatın kendinde olduğunu görecektir.

Daha önce belirtildiği gibi, insan iki boyutlu varlıktır. İzzetbegoviç'e göre, insanlığın birinci boyutu olan beden bilimin, ikinci boyutu olan ruh ise din, sanat ve etiğin konusudur.²⁹⁰ Hayatın gayesiyle ilgili cevapları din sunarken, insanın hayatını ve tabiatını incelemekle bilim uğraşır. Bu şekilde, hayatın gayesiyle ilgili sorularını bilim cevaplamadığı gibi, din de tabiat kanunlarını tarif etmez.²⁹¹ Bu bağlamda, bilim ve teknoloji beşeri ihtiyaçlarının bir ifadesi olarak "*nasıl yaşarım*", din ve sanat ise beşerinin "*neden yaşıyorum*" sorusuna cevap vermektedir. Bununla beraber İzzetbegoviç; "*her bilimsel yöntem Tanrı'nın ve insanın inkârına doğru götürürken, bütün sanatlar dini haber verir*" tespitini yapmaktadır.²⁹²

İzzetbegoviç'e göre, ruh beden mezarlığında olduğu sürece aslî gayesine ulaşamaz, bu yüzden ahlâklı bir kişinin ancak bir tek isteği vardır; o da bedenden uzaklaşarak maneviliğe ulaşmaktır. Bu yüzden ahlâklı bir kişi, gayesine ulaşmak için ölümden bile korkmaz. Bu bağlamda İzzetbegoviç "*felsefe ile uğraşmak ve hakikî*

²⁸⁴ Lafzen, "kötü olanı emretmeye alışıktır/yatkındır"- yani çoğu zaman akıl ve sağduyunun ahlâken iyi ve olumlu bulmadığı yöne sürükleyen güdülerle doludur. Ayetin tefsiriyle daha detaylı bilgiler için bkz.: Esed, 2002, ss. 468-469.

²⁸⁵ Yusuf, 12/53

²⁸⁶ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 32.

²⁸⁷ Asr, 103/3

²⁸⁸ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 5.

²⁸⁹ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 1.

²⁹⁰ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 31.

²⁹¹ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 219.

²⁹² İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, ss. 80-81; İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 168.

mânâda yaşamak ölüme hazırlanmak demektir.”²⁹³, görüşünü ileri sürmüştür. İşte bu nedenle, ona göre; “(...) *gerçek felsefe sadece ölüm vakasını hesaba katan felsefedir (...).*”²⁹⁴

“*Her nefis ölümü tadacaktır (...)*”²⁹⁵ demek ki, hayat gerçek olduğu kadar ölümün varlığı da bir gerçektir. Ölüm olmadan hayat da tamamlanmış olmaz. Zira ölüm Kierkegaard’ın ileri sürdüğü gibi, özgürlüğün meyvesidir.²⁹⁶ İzzetbegoviç, ölümsüz bir hayatın soluk ve anlamsız olacağını düşünüyordu.²⁹⁷ Ona göre ölüm ve ölüm sonrası sorumluluğa inanç, tek gerçek fikir ve bu dünyayı anlamlandırılan tek düşüncedir. Nitekim sadece *hesap verme* fikri, heyecan verici ve hakikîdir.²⁹⁸ Ayrıca İzzetbegoviç, ölüm hakkında: “(...) *belki de hiçbir netice ve ölüm yok. Belki de onu seyreden gözler sadece kapanacak ve hayat devam edecek. Yeni doğumlar, yeni gözler, çiçekler gibi, yeni hikâyeler gibi açılacak ve sonsuza kadar böyle sürecek. Allah’ım Sen büyüğün ve Sen’in yarattığın âlem de büyük!*”²⁹⁹, diyerek ilginç bir değerlendirme ileri sürmüştür.

4. Bir Mucize Olarak Hayat

İnsan hayatı anlayabilir mi? İzzetbegoviç’e göre, insan hayatı anladığı takdirde, onu vücuda getirmek için bir kabiliyete de sahip olacaktır. İzzetbegoviç, *Doğu ve Batı arasında İslam*’da XIX. ve XX. yüzyılda yaygın olduğu üzere, bilim adamlarının başarılarını ve bilimsel yaklaşımlarını da müzakere etmektedir. Mesela 1950’de bir Fransız dergisinde yapılan anketten bahsetmektedir. Bu anketin en önemli sorusu, “hayat nedir?” sorusuydu. Biyolog, hekim ve fizikçiler böylesi bir soruya istinasız olarak hepsi tereddüt ve ihtiyat ile cevap vermektedir.³⁰⁰

1929 yılında Fransız fizikçi Louis de Broglie, Nobel Ödülü’nü kazanmasına rağmen: “*demek ki, bugünkü fiziko-kimyevî bilgilerimizin sayesinde hayatı tamamen izah etmek herhalde mümkün değildir*” diye vurgulamaktadır. 1965’te Tıp Nobel

²⁹³ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 179.

²⁹⁴ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 4.

²⁹⁵ Enbiya, 21/35

²⁹⁶ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 198.

²⁹⁷ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 38.

²⁹⁸ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, ss. 201-202.

²⁹⁹ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 44.

³⁰⁰ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 56.

Ödülü'nü kazanan, Fransız biyoloğu Andre Lwoff ise hayat ile ilgili şunları söylemiştir: “(...) *Hâlbuki “canlı madde” diye bir şey yoktur. Bir hücrenin, albümin, enzim veya nükleik asit gibi bir unsuru, canlı bir cevher değildir. Tek canlı, organizmadır.*”³⁰¹ İsviçreli fizikçi Charles Eugene Guye ise, bir protein molekülünün tesadüfen teşekkül ihtimalini hesap yolu ile tespit etmeye teşebbüs etmiştir. Bilindiği gibi protein molekülü en az dört elementten ibarettir. Hesabı sadeleştirmek için Guye, molekülün sadece iki elementten ibaret olduğunu ve iki bin atomun bulunduğunu farz etmiş. Sadeleştirilmiş bu şartlar altında proteinin tesadüfen teşekkül ihtimali 2.02×10^{321} 'dir. Bu neticeyi eğer zaman ile Arz'ın büyüklüğü sınırları içerisinde ele alırsak, o zaman Guye'nin bir tek molekülünün teşekkülü için saniyede 500 trilyon frekans olması şartıyla, 10 243 trilyon sene lâzım olur. Buna göre hayatın bir tesadüf eseri olarak, dünyamızın yaşı kabul edilen sadece 4.6 milyar sene içinde, oluşmuş olması tamamen ihtimal dışındadır. 1968'de Nobel Kimya Ödülü'nü alan Manfred Eigen ise, “*bir tek protein molekülünün tesadüfi olarak meydana gelmesi için gezegenimizin bütün suyu bile yetersiz*”³⁰² olduğunu ifade etmiştir.

İzzetbegoviç hayatın tesadüf işi olmadığını göstermek için hayran kaldığı birçok örneğe işaret etmiştir. Birincisi insan beynidir. Beyin bir insanın organı olarak ön beyin (iki büyük yarım küreli), ara beyin, orta beyin, köprü ve uzatılmış omurilikle beraber küçük beyinden müteşekkildir. Beyinin dokusu gri ve beyaz cevherdendir. Gri olanın içinde sinir düğümleri, beyaz olanın içinde ise motorik ve duyarlı sinir liflerinin uçları bulunur. Küçük beyin denge ve kaslar için önemli merkezdir. İnsan beyinin ortalama ağırlığı 1300 ilâ 1450 gramdır; içinde 14-15 milyar hücre vardır. İzzetbegoviç'e göre böyle bir organın kendiliğinden oluştuğu tasavvur edilemez.³⁰³

İkinci örneği, kırlangıçlardır. İzzetbegoviç, kırlangıçların sonbaharda Avrupa'dan Afrika'nın uzak bölgelerine göç ederken, terk ettikleri yuvalarını ilkbaharda döndüklerinde tekrar bulmalarını bir mucize olarak görür. Döndükleri zaman milyonluk bir şehirde binlerce bina arasında bir çatı altında terkedilmiş yuvalarını bulmayı nasıl başardıklarını sormaktadır. İzzetbegoviç'e göre, kendini beğenmiş, mağrur ve cahil

³⁰¹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 59.

³⁰² İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 67.

³⁰³ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, ss. 62-63.

insanlar bu gibi sorulara, sorunun üzerinde fazla düşünmeden, hayvanların içgüdüleri sayesinde bu davranışlarda buldukları cevabını vermektedirler.³⁰⁴

İzzetbegoviç'e göre, hayat fenomen değil, mucizedir.³⁰⁵ Ona göre, tabiatın bu hakikî mucizelerini, din en yüksek akılla yani Tanrı'nın varlığı ile izah etmektedir. İlmin, tabiatla ilgili verdiği bütün izahlar ise; *tabiatta ne varsa hepsi kendiliğinden oluşur*, düşüncesine dayanmaktadır. İzzetbegoviç'e göre, insanın beyni gibi mükemmel ve karmaşık bir şeyin bir tesadüf eseri olarak veya kendiliğinden oluştuğunu kabul etmek Yunan mitolojisini kabul etmekle eş değerdir. Bunun yerine İzzetbegoviç, Gazali'nin düşüncelerine iştirak etmektedir. Çünkü Gazali'ye göre; *"Bütün mucizeler tabî ve bütün tabiat mucizevidir."*³⁰⁶ Evet, *"Âlem bir mucizedir"* ancak insanlar hissizleşerek, etrafındakilere istekle değil de, alışkanlıkla ve dikkatsizlikle baktıklarından dolayı mucizeleri görmemektedir.³⁰⁷

Burada belirtmek gerekir ki, yukarıda bahsi geçen *"kendiliğinden türeme"* görüşü sadece ateistlerin, Dünya'nın varoluşu hakkında, teistlere karşı kullandıkları bir argüman olarak anlaşılmalıdır. Çünkü Hıristiyan düşünürü Augustine ile İslam filozofu Fârâbi'ye göre, *"kendiliğinden türeme"* ve böylece yeni canlıları türetebilme özelliği, Tanrı tarafından doğaya verildiği için inanç açısından bir sorun teşkil etmemektedir. Çünkü *"teistler için, "kendiliğinden türeme"ye yol açan hammadde ve kanunlar, Tanrı'nın elinde 'araçsal sebepleri'di ve Tanrı tüm düzenin ve yaratılışın ardındaki 'Gerçek Sebep' idi."*³⁰⁸

İzzetbegoviç'e göre din, felsefe ve sanat insanı muammalara, sırlara ve sorulara çekmeye çalışmaktadır. Çünkü sorular, hakikat arayışının öncelikli şartıdır. İnsanın öğrenmesi hayret etmesine bağlıdır. İzzetbegoviç, haklı olarak, Platon felsefenin kaynağının hayret olduğunu düşünmektedir. Jaspers da, hayret etmenin öğrenmeye yönelme olduğunu belirtmektedir. İzzetbegoviç'e göre, hiçbir yerde mucize yani muamma, sır görmeyen; hayranlık duymayan, bilinmeyenden korkmayan bir insan

³⁰⁴ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 69.

³⁰⁵ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 61.

³⁰⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 66.

³⁰⁷ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, ss. 56-57.

³⁰⁸ Taslaman, a.g.e., s. 77.

cahildir. Böyle bir insan ruhunu kullanmamaktadır. Ne yazık ki, hayret etmeyen insan, bilgisizliğini bilgi olarak kabul etmekte ve ona göre de davranmaktadır.³⁰⁹

İlginç bir şekilde İzzetbegoviç, konu ile ilgili hemen her konuda Kur'an ayetlerini değil bilimsel araştırmaları referans göstermektedir. Batı literatürüne geniş bir şekilde vakıf ve iyi bir okuyucu olduğu için dönemindeki bilimsel araştırma ve aktüel gelişmeleri referans olarak göstermeye gayret etmektedir. Yukarıda anlatıldığı üzere dönemin bilim adamları tarafından ileri sürülen tabiatın kendiliğinden türeme fikrini reddederken İzzetbegoviç, yaratma ile ilgili Kur'an ayetleri yerine yine bilimsel verileri ve bilim adamlarının görüşlerini zikretmeyi daha uygun görmüştür.

Peki, İzzetbegoviç'in bu tavrı hangi nedenlere dayanıyor olabilir? Kanaatimizce, İslam'a yani Kur'an'a inanmayan insanların da ilgisini çekmek amacıyla tabiatın yaratılışıyla ilgili Kur'an ayetleri yerine dönemin bilimsel bulgu ve görüşlerine başvurmaktadır. Bu şekilde, tüm okuyucuların ilgi ve dikkatini çekip güveni kazanılmaya çalışılmıştır.

Bu çerçevede şu soru sorulabilir, "Hayat ve tabiatın, bilim sayesinde anlaşılması mümkün müdür?" İzzetbegoviç, hayatın sadece bilim adamları tarafından ve bilimsel metotla anlaşılmasının mümkün olmadığına inanmaktadır. Çünkü daha önce belirtildiği gibi, hayat fenomen olduğu kadar mucizedir de. Bu nedenle, İzzetbegoviç'e göre: "*hayatı kavramak ve anlamak için tek yol hayret ve hayranlık olsa gerek.*"³¹⁰

İzzetbegoviç'e göre, dünyanın tüm kütüphanelerinde bulunan bütün bilgiler tek bir hayalî bilgisayara³¹¹ kaydedilmiş olsa, dünyanın tüm bilim adamları toplanıp istedikleri zaman ve imkân da kendilerine verilmiş olsa dahi, Allah'ın örnek olarak vermekten çekinmediği³¹², tek bir bataklık sivrisineğini üretmeleri mümkün değildir.³¹³

³⁰⁹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 70.

³¹⁰ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 71.

³¹¹ Bu çağın bilgisayarları, İzzetbegoviç'in yaşadığı çağındakilerden daha çok üstün olsalar da, mevcut durum değişmemiştir. İzzetbegoviç'e göre, bir bilgisayarın birçok beceri ve birçok şey bilebilir olsa da o yine aptaldır. Çünkü bir gün insan zekâsı kopya edilebilse dahi, teorik olarak mümkün olsa da bilgisayarlar asla şiir yazamayacaklardır. Tasarımcılar bilgisayarın zeki bir makina olacağını söyleseler de zekâ, özerkliği gerektirdiği için hiçbir makina özerk olamaz. Aynı zamanda bilinç zekânın önemli bir unsuru olduğundan, bir vazifeyi yerine getirdiği bile onun bilincinde olmadığı için makina zeki olamaz. Bkz.: İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, ss. 197-198; İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 201.

³¹² Bakara, 2/26

³¹³ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 26; İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 60.

O'na göre bilim, bazılarının sandığı gibi hakikate götüren tek yol değilse de hakikate götüren yollardan biridir. Bu nedenle bilim “(...) lanetlenmeyeceği gibi övülmemeli de, ancak her şeyden önce bilim kullanılmalıdır.”³¹⁴

C.AHLÂK

Adalet ve fazilet uğrunda hayatını veren bir kahramanın hareket tarzı manasız olur mu? Bu soruyu İzzetbegoviç şöyle cevaplamaktadır: “Eğer sadece mekân ve zaman içine kapanmış bulunan bu dünya ile hak ve haksız karşısında ilgisiz kalan tabiat varsa, o zaman adaletin tarafını tuttuğu için bu dünyada kaybeden kahramanın fedakârlığı, manasız olur.”³¹⁵ Bu bağlamda İzzetbegoviç, bir iyilik teşebbüsünde bulunulduğunda istediği neticeyi alamasa da, insanın teşebbüsüne kıymet veren şeyin ahlâk olduğunu düşünmektedir. Menfaatin ahlâkla hiçbir alakası olmadığı gibi insanın vazifesi de hiçbir zaman menfaate dayalı değildir. Zira ahlâk, fonksiyonel olmadığı gibi rasyonel de değildir.

İzzetbegoviç, ahlâkın aklî yönden açıklanamayacağı düşüncesinde olmakla birlikte, ahlâkı, dinin pratik bir delili olarak görmektedir. Çünkü ona göre, ancak Tanrı'nın var olmasıyla ahlâk anlamlı olur. Daha önce bahsedildiği üzere İzzetbegoviç'e göre; tanrının varlığı olmadığı takdirde, insanın varlığı da düşünülemez. Nitekim insan yoksa mesuliyet de yoktur. Eğer mesuliyet yoksa suç da anlamsızdır. Burada İzzetbegoviç, mesuliyetin ve suçun olmadığı bir yerde her şeyin mubah olacağını vurgulayarak ahlâka uygun davranışın manasız kalacağını belirtmektedir.³¹⁶ Her şeyin mubah olduğu yerde ise kaostan başka bir şey meydana gelmeyeceği de açıktır.

İzzetbegoviç iki çeşit insan olduğunu ileri sürmüştür; bunlardan birisi doğru ve dürüst diğeri ise tam aksine doğru ve dürüst olmayanlardır. O, her varlığın iki yüzü olabileceği gerekçesi ile bir insanın davranışlarının da ikiyüzlü olabileceğini savunmaktadır. İzzetbegoviç, bu görüşünü: “(...) iki adam aynı şekilde davranıyormuş gibi görünebilirler. Diyelim ki onlar içki içmiyor veya günah işlemiyorlar; ilki irade yokluğu veya neticelerinden korkması sebebiyle, ikincisi ise prensip olarak, bastırılan

³¹⁴ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 43.

³¹⁵ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 160.

³¹⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 161; İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 63.

arzusuna rağmen (...). Sadece ikinci durum ahlâkiliktir. İlki zayıftır ve zayıflık erdem değildir.”³¹⁷ şeklinde delillendirmeye çalışmaktadır.

Daha önceki sayfalarda belirtildiği gibi İzzetbegoviç, her insanın ya gerçekten ya da sahte olarak ahlâklı/iyi olduğunu düşünüyordu. Hiçbir insan ahlâkî olarak tarafsız değildir. İnsanların menfaat ve faydaya bakmadan hareket ettiği anlar az olsa da, İzzetbegoviç, işte bunları insan hayatındaki yegâne değerler olarak görmektedir.³¹⁸

İzzetbegoviç’in ahlâk anlayışında iyilik isteme çok önemli yere sahiptir. Nitekim iyilik yapmaktan insanları birçok şey engelleyebilir, diğer bir ifadeyle birçok insan haksızlıkların düzeltilmesi katkıda bulunamazlar; fakat herkes iyilik isteyebilir ve onu sevebilir. Bu bağlamda İzzetbegoviç’e göre, “her insan kendine veya başkasına yapılan haksızlığı takbih veya ondan nefret edebilir (...).”³¹⁹ İzzetbegoviç’in bu sözlerine göre, demek ki, hangi kanunlara göre gerçekleşirse gerçekleşsin, her insan vicdanı ile ahenk içinde yaşamak ister, daha doğrusu buna ihtiyaç duyar. Kanaatimizce İzzetbegoviç’in bu görüşü kısmen de olsa, Kant’ın kurmuş olduğu, *Vazife Ahlakını*³²⁰ ve ister istemez Hz. Peygamber’in buyurduğu şu hadis-i şerifini hatırlatmaktadır: “Sizden kim bir kötülük görürse derhal onu eliyle değiştirsin. Eğer (Buna) gücü yetmiyorsa dili ile değiştirsin. Buna da gücü yetmiyorsa kalbi ile (buğz etsin). Bu, (kalb ile buğz etmek) imanın en zayıf derecesidir.”³²¹

Nitekim İzzetbegoviç, Hz. Peygamber’in bu hadisini ise şöyle yorumlamaktadır: “(...) İyi ile kötü adam arasındaki tüm fark, sadece iyi adamın işleyemese dahi iyiliği sevmesi ve istemesi; iyiliği ne fiiliyle ne de sözüyle tasdik etmese de ruhunun ta derinliklerinde, uzak bir yerlerde, “tüm sonların sonunda”, tabanında bir arzu veya istekle tasdik etmesidir (...).”³²²

³¹⁷ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, ss. 50-51.

³¹⁸ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 161.

³¹⁹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 163.

³²⁰ İmmanuel Kant’ın, *Vazife Ahlakı*’na göre, insanı insan yapan gerçek özellik akıl olduğundan, ahlâk değerlerinin kaynağı da insan aklıdır. Ancak, ona göre yeryüzünde mutlak olarak bir tek şey vardır, o da iyi niyettir. Asıl olan da insanın iyi istemesidir. Eylemler iyi niyete dayalı ise ahlâki, eğer niyet menfaate dayalı ise o zaman eylemler kötülüktür. Buna bağlı olarak ahlâkî olanı temellendiren de iyi niyettir. Konuyla ilgili daha detaylı bilgiler için bkz.: Hüsameddin Erdem, *Ahlak Felsefesi*, 2. B., Konya, Hü-Er Yayınları, 2003, ss. 46-48.

³²¹ Müslim, İmân 78.

³²² İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 61.

İzzetbegoviç, ahlâkın fiilin kendisinde değil, insanın niyet ve dürüstlüğünde yattığına inanmaktadır. Bu iki mefhum, birbirine zıt olarak niyet ve fiil şeklinde kendi varlıklarını göstermektedirler. Eğer bir niyet (intention), hakiki dünyada gerçekleşme de kalp dünyasında meydana gelmişse İzzetbegoviç'e göre o, tam hakikattir. İzzetbegoviç, niyet, sanat ve dindarlık'ı doğaları gereği birbirine ait üç mefhum olarak görmektedir. Çünkü bunların hepsi, ruhî tecrübelerdir. Dış dünyadaki hadiseler ise diğer bir ifadeyle 'dünyevî projeksiyonlar' ise davranış, sanat eseri ve dinî törenlerde ortaya çıkmaktadır. İşte tam da bu nedenle, ruhî tecrübelerde fiiller, niyetlere göre -ki bu, her dinin mesajıdır- her siyaset ya da ihtilalin parolası olan dünyevî hadiselerde ise fiiller, neticelere göre değerlendirilmektedir.³²³

Materyalizmin anlayışına göre, insan fiilinin sebebi niyette değil, bilincin dışında yani determinizmin bir bölgesindedir. Bu şekilde, insan davranışındaki niyetin gerçekliği şüpheli görülmüştür. Din anlayışına göre ise, her insanın içinde dâhilî bir merkez vardır: “*Bu her insanın dibi, ruhudur.*” Burada niyet, o dibe doğru dâhilî bir adım yani ruha doğru bir adım demektir.

İzzetbegoviç'in çağdaşı ve Bosna Hersek'in ünlü yazarı M. Selimoviç, *Derviş ve Ölüm* adlı romanındaki “*İnsan düşündüğü değil, yaptığı şeydir*”, diyerek ortaya koyduğu görüşüyle ilgili İzzetbegoviç, “*İnsan, yaptığı değil, her şeyden önce istediği, meylettiği şeydir*”³²⁴ ifadeleriyle karşı çıkmaktadır. *Özgürlüğe Kaçışım* adlı eserinde ise İzzetbegoviç; “*Düşündüğüm şey değilim, hele yaptığım hiç. Her ikisi de açıkça şartlara bağlıdır. Ben, istediğim ve hissettiğim şeyim. Düşünce benim dışımdadır, hareketlerim daha da “yabancı”, daha da “dışarıda”dır. Hisler eğer ruhun kendisi değilse ona en yakın olandır*”³²⁵ ifadeleriyle geldiği noktayı net bir şekilde açıklamaktadır. Bu ifadelere göre, hür olmakla beraber; istek ve niyet tamamen insana ait olsa da, bunların yerine getirilmesi çeşitli sınırlama, kanun ve şartlara bağlıdır. Buna bağlı olarak ahlâkın bir hareket tarzından ziyade istek olduğu söylenebilir.³²⁶ Bu sebeplerden dolayı İzzetbegoviç, kanun ve kurallara göre davranan insanın, zorunlu olarak ahlâklı olmadığını belirtmiştir. Nitekim ona göre, “*davranışın şekli doğruluğu alışkanlığın veya*

³²³ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 163.

³²⁴ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 164.

³²⁵ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 32.

³²⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 165.

*korkunun neticesi olabilir. Alışkanlık ahlâklı olmak değildir, hele korku hiç değildir. Sadece vicdana dayalı hareketler hakikaten ahlâkidir (...).*³²⁷

Hayatı boyunca insanın bir kez dahi karar vermesi gerekse, kendi hayatının kaderi konusunda karar vermesi için bu yeterlidir. Zira İzzetbegoviç'e göre, "*(...) asgarî özgürlüğe sahip olmayan hiç kimse yoktur; asgarî özgürlük ise tam özgürlüktür, ne daha büyük ne de daha küçük olabilir.*"³²⁸

Tüm doğa bilimlerinin ön şartı bir mekanizm olduğu gibi her tür etiğin de ön şartı özgürlüktür. Peki, birbirlerini dışlayan bu iki ilimin kaziyeleri (hüküm) nasıl olur da aynı zamanda mevcut olabilir? İzzetbegoviç'e göre bu sorunun mümkün olan tek cevabı; iki ayrı âlemin mevcut olduğunun ve eşzamanlı olarak insanların ikisinde de ikamet ettiğinin kabul edilmesinde yatmaktadır.³²⁹

1. Zorla Alıştırma ve Terbiye

İzzetbegoviç, 'iyilik gibi kötülüğün de insanın içinde olduğu' tezinin savunucusu olmuştur. O, insanın herhangi bir dış tesiriyle, şartlarının değişmesiyle, zorlanmasıyla, kanunlarla veya kaba kuvvetle ıslah edileceğine karşı çıkmıştır. Zorlamayla önerilen terbiyenin insana yönlendirme hususunda nihai olarak aciz kaldığını belirten İzzetbegoviç, bu durumun insanın bir ruha sahip olmasından kaynaklandığını öne sürmüştür.³³⁰

İzzetbegoviç'e göre, insanın en derin arzularını harekete geçirmeyen sathî bir davranış terbiye değil, sırf alıştırmadır. Yani, insan ruhunu etkileyerek insanı daha iyi olma yönüne değiştirmeye çalışan şey ancak gerçek bir terbiyedir. Hakikî terbiyenin gayesini İzzetbegoviç şu ifadelerle açıklamıştır: "*(...) insanı doğrudan doğruya değiştirmek değil (...), örnek, nasihat veya başka herhangi bir şey sayesinde dahilî*

³²⁷ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 46.

³²⁸ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 61.

³²⁹ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 213.

³³⁰ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 166.

hadiselerin cereyanını harekete geçirmek, iyinin lehine tamamen dahilî bir karar aldırmaştır. Bu olmadan, insanın hakikî mânâda değişmesi mümkün değildir (...)."³³¹

Zorla alıştırma ise; "(...) insanın, muayyen bir şekilde davranmaya, sözde, doğru davranmaya sevk veya mecbur edilmesine matuf bir tedbirler ve hareket tarzları sistemidir."³³² Bu ifadeler ile zorla alıştırmanın tanımını yapan İzzetbegoviç, onunla ancak, özünde saygı duymayan fakat korku ve alışkanlıktan dolayı kanunlara uyan vatandaşların yetiştirileceğini belirtmiştir. Zorla benimsettirilen vatandaşların kanunlara itaati, zorlamayla öldürülmüş iç hayatından ve duygusuzluğundan kaynaklanmaktadır. Bu şekilde İzzetbegoviç; "*terbiye, insan; zorla alıştırma ise, hayvan içindir*"³³³ sonucuna varmıştır.

Peki, 'eğer suç, serbest seçimin, kötü iradenin bir neticesi ise o zaman haricî tedbirlerle terbiyeyi değiştirme çabasının başarılı olma ihtimali var mıdır?' sorusuna İzzetbegoviç olumlu cevap vermiş, fakat bu ihtimalini düşük olduğunu vurgulamıştır. Ancak 'eğer suç, yaşam şartları ve kötü alışkanlıkların bir neticesi ise, o zaman haricî tedbirlerle yani terbiye ile insanın davranışlarını değiştirme çabasının başarılı olması için her hangi bir ihtimal var mıdır?' sorusuna İzzetbegoviç, "(...) o zaman suçlunun ıslahı o şartları değiştirmek veya onu yeni alışkanlıklara alıştırmak sûretiyle mümkün olur"³³⁴ ifadeleriyle daha olumlu bir yaklaşım sergilemiştir.

Unutulmamalıdır ki, hem Batı hem de İslam dünyasında ahlâkın değişmesi sorununun üzerinde öteden beri durulmuştur. Çözüm, insan huylarının 1) Tabiî Huy ve 2) Kazanılmış Huy olarak ikiye ayrılmasında bulunmuştur. Bunun neticesinde üç görüş ortaya çıkmıştır: Birinci görüşe göre, bütün insan fillerinin kaynağı insanın huyudur. Bu görüşe göre, insanlar iyi ve kötü huylarıyla birlikte doğmaktadırlar. Bunların iyilerinden faydalanırlar, kötülerini de birlikte taşımaktadırlar. Böylelikle, eğer insan iyi bir huyla doğsa onun bozulması mümkün değildir. Aksine eğer insan kötü bir huyla doğacak olsa onun da düzeltilmesi mümkün değildir. İslam dünyasından bu görüşü benimseyenler arasında Yusuf Has Hâcib başta olmak üzere Sa'dî-i Şirazî, Naasreddin-i Tusî, Kâtip Çelebi gibi ahlâkçılar sayılabilir. İkinci görüşünün temsilcileri, '*tabiî huyun*'

³³¹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 167.

³³² İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 167.

³³³ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, ss. 167.

³³⁴ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 167.

değişmeyeceğini ileri sürerken, sadece sonradan kazanılmış huyların değişmesinin mümkün olduğunu savunmuşlardır. Yani burada ahlâkın kısmen değişip, değişmeyeceğinden bahsedilmektedir. Nitekim bunlara göre, huyların eğitim ve çevresel faktörlerle değişmesi mümkündür. Üçüncü görüş ise, hiçbir huyun tabîî olmadığından dolayı bütün huyların mutlak bir şekilde değişebileceği savını ileri sürmektedir. Bu görüşe göre, insanın fikir ve duyguları gibi, insan huyu da çevreden dış deney aracılığıyla elde edilmektedir. İbn Miskeveyh başta olmak üzere Fârâbî, İbn-i Sina, Gazali, Aristoteles, I. Kant, J. Locke, J.J. Rousseau gibi isimler bu görüşü benimseyenler olarak sayılabilirler.³³⁵ Ahlâkın değişebileceğini savunan grubun, görüşlerini dinî, aklî ve tecrübi delillerle savunduklarının belirtilmesinde fayda vardır.³³⁶

Yukarıdaki görüşlerden İzzetbegoviç'in ikincisine daha yakın olduğu söylenebilir. Şu sözleri, ulaştığımız kanaati teyit etmektedir: *"İster bir sarayda isterse bir barakada doğalım hepimiz aynı ahlâk duygusuyla doğarız. (...) Müteakip dönemdeki hayat, eğitim ve şartlar kendi rollerini icra ederler ve bu sebeple aynı şey yetişkinler için söylenemez. Bununla birlikte doğuştan aldığımız ahlâk sermayesi hepimizde aynıdır."*³³⁷

İzzetbegoviç, insanın isteği dışında mevcut olmadığı gibi 'iyi'nin de zorla oluşturulamayacağını belirtmektedir. 'İyi' hürriyet şartlı olduğundan kaba kuvvet ya da zorla alıştırma ile meydana gelemez. Zira *"(...) kaba kuvvetle hürriyet ise bir arada olmaz (...). Zorla alıştırma, doğru davranmayı empoze ettiğinde bile haddizatında gayri ahlâkî ve gayri insanîdir."*³³⁸

İzzetbegoviç'e göre; *"(...) Maddî âlemde çekim kuvveti neyse ahlâk âleminde de özgürlük odur."*³³⁹ Buna göre, ahlaklılığın birinci şartı hürriyet olduğu söylenebilir. Bu yüzden insanın hürriyetinin reddedilmesi ayrıca ahlâkın reddedilmesine de yol açar. Daha önce de belirtildiği gibi, hayvanlar bazı beceriler bakımından insanlardan daha üstün durumda olmakla birlikte teşkilat, işbölümü gibi hususları da bilirler, fakat

³³⁵ Erdem, a.g.e., ss. 66-69.

³³⁶ Dinî, aklî ve tecrübî delillerle alakalı ayrıntılı bilgilere ulaşmak için bkz.: Hüsameddin Erdem, *Ahlak Felsefesi*, 2. B., Konya, Hü-Er Yayınları, 2003, ss. 46-48.

³³⁷ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 264.

³³⁸ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 168.

³³⁹ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 235.

onlardan hiçbirini ahlâkı tanımaz. Zira “*ahlâk, iyilik lehine ve kötülük aleyhine özgür ve bilinçli bir seçim gerektirir. Hayvanlar böyle bir seçim yapmazlar ve hür değildirler. Onlar tamamen masumdurlar, fakat ahlâk bundan ibaret değildir. Ahlâk sadece insana aittir. Tabiatıyla ahlâksızlık da.*”³⁴⁰

İzzetbegoviç insana özgürce tercih yapma imkânı veren iç dünyanın, nasıl oluştuğu, nelerden etkilendiği veya bu iç dünyada var olan hürriyetin nereden kaynaklandığı gibi sorulara cevap vermemiş, ancak neden cevap vermediğini belirtmiştir. İlk olarak bu tip sorulara aklın sınırları içinde cevap vermenin imkânı yoktur. Ona göre, akıldışı bir kategori olduğundan hürriyet; akıl tarafından idrak edilemez. Böylelikle de her hakikî ahlâk ile akıl arasındaki ayrışma başlamaktadır.³⁴¹

2. Ahlâk ve Din

Ahlâkın en yakın ilişkide olduğu sistem olarak din olgusu ortaya çıkmaktadır. Ahlâk ve din arasındaki ilişki iki şekilde ele alınmıştır. Birinci metodu izleyenler ahlâkın dinden çıktığını, ikinci metodu izleyenler ise dinin ahlâktan çıktığını öne sürmüşlerdir. Birinci metot; “*ahlâkın dinden ortaya çıktığını öne sürerek, dini yönü belirginlik kazanan teolojik ahlâkı savunmuştur.*” İkinci metot; “*insanların ahlâkî deneyiminden hareketle ilahiyatı temellendirmeye ve bu şekilî yönü ağır basan bir ahlâk teolojisine imkân kazandırmaktadır.*”³⁴²

İzzetbegoviç’in düşüncesine göre, ahlâk ve din, aynı şey olmadığından, ahlâk eşittir din değildir. Ancak, din olmadan ahlâk da var olamaz. Buna rağmen, ferdî davranış, doğrudan doğruya dindarlığa bağlı değildir. Ahlâkla dini birbirine bağlayan şey, daha üstün başka Dünya’dır. “*‘Başka’ olmasına göre bu dünya dinîdir; ‘daha üstün’ olmasına göre ahlâkîdir.*”³⁴³ İzzetbegoviç, ahlâkı, istekli davranış ya da Allah’ın varlığı gerçeğine uygun bir şekilde, bir insanın diğer insanlara karşı bir tavrı olarak değerlendirmiştir. Buna göre, ateizm eninde sonunda ahlâkı inkâr ettiğinden, her ahlaki diriliş dinî bir yenilenme ile başlamaktadır. Görülebildiği gibi, çıkar ve faydalardan

³⁴⁰ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 176.

³⁴¹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, ss. 168-169; Karaaslan, a.g.t., s. 65.

³⁴² Hayrani Altıntaş v.d., *Din ve Ahlâk Felsefesi*, (ed.) Recep Kılıç, Ankara, Ankuzem, 2006, s. 239.

³⁴³ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 176.

tamamen bağımsız olan ahlâk, sadece vazife prensibine dayandırabilir diye düşünen İzzetbegoviç, bu prensibin de dinden kaynaklandığı kanaatindedir.³⁴⁴ Ayrı bir ilim haline gelmiş olmasına rağmen dayandığı kutsallık kavramı aracılığıyla ahlâkın, dine sıkı bir şekilde bağlı olduğunu N. Topçu da belirtmektedir. Ona göre ahlâk ve din, insan ruhunda aynı kaynaktan beslendiğinden niyete ve içtenliğe değer verirler. Buna göre, ahlâkın iyi olarak kabul ettiği şey, din tarafından da iyi olarak kabul edilmektedir. Tersini de düşünmek mümkündür. N. Topçu aynı zamanda ahlâk ve din ilişkisinde ince bir noktaya dikkatleri çeker; din insanın Tanrı ve insanlarla ilişkisini düzenlerken, ahlâk ise insanın insanlarla olan ilişkilerini düzenlemektedir.³⁴⁵

İzzetbegoviç'e göre, samimi fakat ahlâksız bir dindar ve ahlâk sahibi fakat dinsiz birisini düşünmek mümkündür. Bunun sebebi, bilgi ve tatbikat arasında ayrılık ve tutarsızlıkta yatmaktadır. Çünkü din; bilgi ve tasdik olduğundan insan nasıl düşünmeli ve inanmalı sorusuna cevap verir. Ahlâk ise; bilgi ile ahenk içinde bulunan hayat olduğundan, insan neye meyletmeli, nasıl yaşamalı, nasıl hareket etmeli sorularına cevap vermektedir.³⁴⁶

Ahlâk, insan tabiatının hayvanî içgüdülerine karşı, sınırlandırıcı ve menedici bir ilke olarak, dinî yasaktan doğmuş ve bugüne kadar yasak olarak kalmıştır. Bir (dinî) yasağın, ahlâka uygunluğu gibi, akla da uygun bir manası olabilir; fakat faydalı olmak ahlâkın hiçbir zaman esas gayesi değildir. Çünkü “(...) ahlâk da, insan gibi akıldışı, gayri tabîî, tabiatüstüdür (...).”³⁴⁷ Eğer “ahlakilik faydalı olsaydı, hayatın manasını anlamak için Allah zorunlu olmazdı” diyen İzzetbegoviç, ahlakiliğin anlamını bulmaya çalışırken, “Allah ahlâkî davranışın anlamının garantisidir”³⁴⁸ sonuca ulaşmaktadır.

“Güçsüzlerin ve kabiliyeti az olanların yaşatılmasını istediğinden” ahlâk, her zaman tabiat karşısında yer almıştır.³⁴⁹ İzzetbegoviç'e göre, Darwin'in egoizm kanunundan³⁵⁰ etkilenecek, Nietzsche, ‘üstün insan’ tezini ortaya koymuştur.

³⁴⁴ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 224.

³⁴⁵ Altıntaş, a.g.e., s. 240.

³⁴⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 181.

³⁴⁷ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 177.

³⁴⁸ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 49.

³⁴⁹ Konunun daha iyi anlaşılması için, tezin “İnsan ve hayvan arasındaki farklılıklar” başlığına bkz.: ss. 57-60.

³⁵⁰ İzzetbegoviç'in düşüncesine göre, Darwin, insanların hayatta kalabilmeleri için acımasız mücadeleyi zorunlu gördüğü için, insanlara tabiatı kalpsiz olarak tasvir etmiştir. Darwine göre, egoizm kanunu,

Nietzsche'nin “*vicdandan, merhametten, bağışlamadan, insanların bu dahilî zalimlerinden kurtulunuz; güçsüzleri baskı altına alınız, cesetleri üzerinden yukarıya tırmanınız (...)*” şeklindeki ‘üstün insan’ tezinden etkilenmiş şahıslar da, ahlâkın karşısında yer almışlardır. İzzetbegoviç’e göre, sadece kendisi için yaşamak istediğinden ve kendi içgüdülerinin peşinden gitmesi yüzünden, Nietzsche’nin ‘üstün insan’ı zayıftır. Bu bağlamda, “*(...) Başkaları için ve kendi içgüdülerine karşı yaşamak güçtür. Misillemede bulunmak kolaydır, affetmek güçtür (...)*”³⁵¹ diyerek, onu eleştirmiştir. İnsanların mükemmel ve yetenekli olmaları, İzzetbegoviç’e göre, güzel bir şeydir. Asıl önemli olan şey ise, insanların kimin için çalıştıklarıdır? (kendileri için mi yoksa başka insanlar için mi?).³⁵²

İzzetbegoviç’e göre, ‘Başkalarını sev’ gibi, İncil ayetlerinden, Hıristiyan ahlâkının sevgi üzerine yoğunlaştığı sonucuna varılabilir. Kur’an-ı Kerim’in birçok yerinde, ‘Başkalarına iyilik et’ buyrulmasından ise İslam ahlâkının amel üzerine yoğunlaştığı söylenebilir. Buna bağlı olarak, denilebilir ki, Hıristiyan ahlâkı bir duygu, İslam ahlâkı ise bir fiildir.³⁵³

Kur’an-ı Kerim’de, sık sık tekrarlanan “*İman edin ve iyi amellerde bulunun*”³⁵⁴ talebiyle, İzzetbegoviç’e göre, din (iman edin) ile ahlâk (iyi amellerde bulunun) arasında tefrik yapılmakta ve bu ikisinin beraber olması istenmektedir. Bununla birlikte, Kur’an’ın “*Sevdiğiniz şeylerden infak etmeden iman etmiş olamazsınız*”³⁵⁵ ayetiyle, İzzetbegoviç, dinin, ahlâkta kuvvetli teşvik bulabileceğine işaret etmiştir. Kur’an’da, “*imana gel ki iyi insan olasın*” değil de, tam tersine; “*iyi insan ol ki iman etmiş olasın*” buyrulmaktadır. Peki, insan nasıl imana gelsin ya da imanlı olan imanını nasıl kuvvetlendirsin? Bununla ilgili İzzetbegoviç şöyle bir tavsiye sunmaktadır: “*İyilik yap. Allah’ı tefekkür ederek bulmaktansa, iyilik yapmakla bulmak daha kolaydır.*”³⁵⁶

sadece doğru olmakla kalmayıp en yüksek tabiat kanunu hatta aynı zamanda her ferdin vazifesidir de. Bkz.: İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 223.

³⁵¹ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 18.

³⁵² Hüseyin Yorulmaz, *Bilge Lider Aliya İzzetbegoviç*, İstanbul, Hat Yayınevi, 2015, s. 192.

³⁵³ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 235.

³⁵⁴ Kur’an-ı Kerim’de: “*İman edin ve iyi amellerde bulunun*” talebi tahminen 114 defa geçmekte. Sebe’, 34/37, Bakara, 2/25, 62, 82, 139, 277. gibi ayetler bunlardan sadece bazıları.

³⁵⁵ Âl-i İmrân, 3/92.

³⁵⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 181.

3. Tanrısız Ahlâk

İzzetbegoviç, insanların inançları ile davranışları arasında otomatizm olmadığı tezinin savunucusu olmuştur. Ona göre, insanların davranışları ve ahlâkı, bilinçli bir tercihin ya da hayat felsefesinin bir fonksiyonu değildir. Felsefi veya siyasî tercihlerin bir eseri olmaktan ziyade, insanların davranışları ve ahlâkı, “*çocukluktaki terbiyenin ve kabul edilmiş anlayışların bir neticesidir.*”³⁵⁷

Bir insanın, hayatı boyunca şahsiyeti olarak kalacak özellikleri, çocukluğunda almış olduğu terbiyeye dayanmaktadır. Bu evrede, kendi dini değilse bile, insanın ahlâkını biçimlendiren şey, ona aktarılmış olan, dindir. İzzetbegoviç’e göre, terbiye her ne kadar esasen bazı dinî anlayışları iletmeyi becerebilse de, ahlâkı esas olan dini anlayışların aktarılmasında ya da yeterli derecede takviyesinde başarılı olmamıştır.³⁵⁸

Peki, ‘insan, Tanrı’ya inanmadan, ahlâkî görevini yapması gerektiğini eğitimle kazanabilir mi?’ sorusuna P. Geach: “*Tanrı’ya inanmayan bir insan, inanan bir insan gibi, yalan söylemenin (...) kötülük olduğuna inanabilir. İyi ve kötü hakkındaki bilgimizin sadece ve yalnızca Tanrı’nın varlığına inanmaya dayandığını söylemek eksik olduğu gibi, Tanrı’ya inanmanın ahlâkla hiçbir ilgisi olmadığını söylemek de daha büyük bir yanlış olarak ortaya çıkar,*”³⁵⁹ cevabını vermiştir. İzzetbegoviç ise her ne kadar, ‘ahlâklı ateist olabilir’ düşüncesini kabul etse de, o, ahlâklı ateizmin mümkünlüğünü reddetmiştir. İzzetbegoviç bu görüşünü kayda değer bir örnekle izah etmektedir: “*Güneşin çoktan battığı yerde, gecenin bütün sıcaklığı yine güneşten geldiği gibi, dindar veya dindar olmayan insanların ahlâkının kaynağı da, onların haberi olmasa bile, geçmişteki bir dindir.*”³⁶⁰ Bundan dolayı, yirmi bin sene aralıksız dinin tesiri altında yaşayan insanlık doğal bir şekilde ondan da etkilenmiştir. Bu bağlamda, İzzetbegoviç’e göre, din; “*ahlâk, kanunlar, anlayış ve hatta lisan dahil olmak üzere, hayatın bütün tezahürlerine girmiş bulunmaktadır.*”³⁶¹

İzzetbegoviç’e göre, insanlığın bütün geçmişi ele alındığında, yeryüzünde bugünkü şartlar altında tamamen ateist bir nesil yetiştirmek mümkün değildir. Bu

³⁵⁷ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 191.

³⁵⁸ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 191.

³⁵⁹ Altıntaş, a.g.e., s. 244.

³⁶⁰ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 193.

³⁶¹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 193.

görüşünü İzzetbegoviç şöyle açıklamaktadır: “Böyle bir teşebbüsün tam bir psikolojik tecrit içinde yapılması icap ederdi. Kitabı Mukaddes’i veya Kur’an-ı Kerim’i bir tarafa bırakalım, böyle bir nesli herhangi bir sanat eseri görmek, herhangi bir senfoni dinlemek, Sofokles’ten başlayarak Beckett’e kadar herhangi bir dram seyretmek imkânından mahrum bırakmak lâzım olacaktı; insanlığın şimdiye kadar meydana getirdiği, ehemmiyeti haiz bütün mimarî yapıları ve hemen hemen bütün büyük edebî eserleri bu nesilden uzak tutmak gerekecekti ve bu insanlar kültürün meyveleri veya ifadesi olarak vasıflandırdığımız hemen hemen her şey hakkında tam bir bilgisizlik içinde olacaklardı (...).”³⁶² Bütün bunların hepsi dikkate alındığında, İzzetbegoviç’in de izah ettiği gibi, bugünkü nesil³⁶³ resmen ateist olsa da, din bakımından tamamen bilgisizlik içinde değildir. Daha doğrusu bu nesil; siyaset, bilim ve edebiyat alanlarında dine karşı yürütülen sert tartışmalar atmosferi içinde büyümüştür.³⁶⁴

İzzetbegoviç, materyalistlerin ‘ahlâk diye bir şey yoktur’ tezini reddetmiş ve şu ifadelerle eleştirmiştir: “Böyle bir toplum meydana getirmek ve daha ziyade onu muhafaza etmek üzere onlar çok defa insanlardan, herhangi bir peygamberin, din adına istediğinden çok daha büyük bir idealizm ve fedakârlık istemektedirler.”³⁶⁵ İzzetbegoviç’e göre, çalışma masasında veya İngiliz Kütüphanesi’nden, K. Marks’ın böyle bir tezi ortaya koyması kolay olmuş olabilir. Ancak, bu fikirleri tatbik etmeye ve buna uygun bir toplum meydana getirmeye teşebbüs eden materyalistler, Marks gibi aynı kolaylıkla, materyalist fikirlerini açıklayamamışlardır.

‘Tanrısız ahlâk’ konusunun incelenmesinin sonucunda İzzetbegoviç, iki neticeyi mümkün görmektedir. Birinci neticeye göre: “Din olmadan, prensip ve fikir olarak ahlâk olamaz; tatbikatta ise, ‘ahlâklılık’ mümkündür’.” İkincisine göre ise; “Ateizm esası üzerine herhangi bir ahlâk düzeni kurulamaz, fakat ateizm, ahlâklılığı ve bilhassa onun daha basit bir şekli olan sosyal disiplini doğrudan doğruya bertaraf etmez.”³⁶⁶ İzzetbegoviç’e göre ateizm, ahlaklılığı prensip olarak yok etmez, ortadan kaldırmaz ama ahlâkî bir düzeni de korumaya güç yetiremez, çünkü koruyacak mekanizmalara sahip

³⁶² İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 193.

³⁶³ Buradaki ‘bugünkü nesil’ terimiyle büyük ihtimalle, 1965-1980 yılları arasındaki nesilden bahsedilmekte.

³⁶⁴ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 195.

³⁶⁵ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 198.

³⁶⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 199.

değildir. Yani bir ateist, ahlaklılığı daha makul görebilir, ahlâklı olmak isteyebilir ama nereye kadar? Zora gelince hangi iman ona sebat verecek ya da kötülüğe sapmasına engel olacak? İzzetbegoviç şunu şöyle ifade eder: “(...) *Mamañih, bir gün ahlâklılık prensibinden şüphe edilmeye başlanırsa, onu korumak üzere ateizmin elinde hiçbir vasitanın bulunmadığı gerçeği de ortadadır. Sırf yararçı, egoist, gayrı ahlâkî veya ahlâkdışı taleplerin hücumu karşısında ateizm tamamen güçsüzdür. Böyle isteklere ancak kuvvetle karşı koyabilir, fikirle değil (...).*”³⁶⁷

³⁶⁷ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 199.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:
ALİYA İZZETBEGOVIÇ'TE DİN SİYASET İLİŞKİSİ

I. DİN

Batı dillerindeki ‘religion’ anlamındaki ‘din’ kavramının İslam literatüründeki karşılığı, dil bilimciler tarafından Arapça “*deyn*” kökünden mastar veya isim olarak kabul edilmektedir. Religion, etimolojisi tamamen belirsiz Latince bir kavramdır. İlk defa Marcus Tullius Cicero tarafından ‘kutsal kült’ anlamında kullanılmıştır. O zamandan bu zamana kutsal, maneviyat ya da din anlamında kullanılmaktadır. Kur’an-ı Kerim’de ‘din’ kelimesi doksan iki yerde geçmektedir; ayrıca üç ayette³⁶⁸ de değişik türevleri yer almıştır. Bu ayetlerde din kelimesinin: yönetme- yönetilme, itaat, hüküm, tapınma, tevhit, İslâm, şeriat, hudut, örf-adet, ceza, hesap, millet gibi anlamlarda kullanıldığı görülmektedir.³⁶⁹ Şöyle ki, insanı tek boyuta indirgeyen ve sadece maneviyatı çağrıştırmakta olan (*religion* karşılığı olarak) din, İzzetbegoviç’in (İslâm karşılığı olarak) kullandığı din kavramından oldukça farklıdır. Aslında birbirine hiç benzemeyen büsbütün farklı dinleri tek bir ‘din’ sepetine koyarak genel bir değerlendirmeye ulaşmanın imkânsızlığı açıktır. Fakat “genel bir yasaya ulaşma çabası” demek olan bilimlerin doğası gereği bu paradokstan kaçınması hiç de mümkün değildir.

İşte bu nedenle din ya da dinler üzerinde yapılan araştırmalardan çıkan sonuç şudur ki, dinin ne olduğunu ortaya koymak ve herkes tarafından benimsenebilir bir tarif yapmak bir hayli zordur. Genel olarak din olgusunu araştırma ve inceleme konusu yapan antropoloji, teoloji, psikoloji, sosyoloji vb. sosyal bilimler, her biri birbirinden farklı din tarifine sahiptirler. Birbirinden farklı olmaları, yanlış oldukları anlamına gelmez. Farklı tanımların sebebi, hareket noktası, perspektif, yaklaşım ve yöntemlerinin farklılığından kaynaklanmaktadır.³⁷⁰

Din, insanın duygu, düşünce, davranış ve sosyal yaşamını yani bütün hayatını kuşatarak bir düzen ve yön vermek isteyen bütüncül bir sistemdir. Dolayısıyla, insana kendisi ve evren hakkında bir bakış açısı, bir vizyon kazandırdığı söylenebilir. “*İnsan, dinde kendi mahiyeti ve evrendeki yeri hakkında bir bilgi şeması bulur; kendi başlangıcı ve sonunu görür.*”³⁷¹ Bu nedenle denilebilir ki; “*din, insanın temel problemlerini belli*

³⁶⁸ Tevbe, 9/29, Saffat, 37/53, Vakıa, 56/86.

³⁶⁹ Günay Tümer, “Din” mad., *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul, 1994, s. 312.

³⁷⁰ Ahmed Abimbola, *Muhammed Âbid el-Câbirî Düşüncesinde Din-Siyaset İlişkisi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2010, s. 4.

³⁷¹ Emin Köktaş, *Din ve Siyaset*, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, s. 13.

bir açıdan açıklayan bir sistemdir."³⁷² Yapılan bilimsel araştırmalar, insanlık tarihi boyunca hiçbir dönemde din olgusundan arınmış bir topluluğun olmadığını göstermiştir. Başka bir ifadeyle İzzetbegoviç'in de vurguladığı üzere, insanın zuhur ettiği her yerde, din ve sanat da zuhur etmiştir. İşte bundan dolayı olsa gerektir ki tarih, mabetsiz ve ibadetsiz bir topluluk kaydetmemiştir.³⁷³

Din nedir sorusunu İzzetbegoviç, "*semanın barış ve derinliğiyle ahenk içinde hareket etmesi için insana yönelmiş bir talep*"³⁷⁴ olarak cevaplamaktadır. Ancak Kuran-ı Kerim'de buyurulduğu gibi "*insan aceleci*"³⁷⁵ olduğundan, semanın açıkça ortaya koyduğu her şeye zıt; hırslı ve bencil hareket etmektedir.

Tarih boyunca dinler değişik açılardan çeşitli kriterlere göre tasnife tâbi tutulmuş ve farklı şemalar ortaya konulmuştur. Bu tasniflerinden birisi ve en yaygın olanı şu şekildedir;

1. Tek tanrılı dinler (ilâhî dinler).
2. Dualist (iki tanrılı) dinler (Mecûsîlik).
3. Çok tanrılı dinler (Eski Yunan, Roma ve Mısır dinleri gibi)
4. Tanrı konusunda açık ve net olmayanlar dinler (Budizm, Şintoizm gibi).

"Hangisi doğrudur?" sorusu sorulduğunda, farklı din mensuplarından farklı cevaplar alınmaktadır. Başka bir ifadeyle, her din mensubu yalnızca kendi dinini hakikat olarak görmektedir. Nitekim toplumların büyük çoğunluğunun ataların dinlerini devam ettirdiği görülmektedir. Her toplum, atalarından miras aldığı kendi dini inançlarının doğruluğundan emindir. Peki, aynı realiteyi yaşayan ya da şahit olan insanlar neden çoğunlukla farklı algılayıp anlamlandırabilmektedirler? İzzetbegoviç'e göre bunun tek açıklaması, insan gözlerinin asla mekanik ve objektif olmadığıdır.³⁷⁶ Ancak, insanlara dinler hakkında farklı bir bakış açısı kazandırabilecek şey, Gotthold

³⁷² Köktaş, a.g.e., s. 13.

³⁷³ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, ss. 47-48.

³⁷⁴ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 47.

³⁷⁵ Enbiyâ, 21/37.

³⁷⁶ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 40.

Ephraim Lessing (1729-1781)'in enteresan *Üç Yüzük* metaforudur.³⁷⁷ İzzetbegoviç, 'Üç Yüzük' hikâyesindeki Nathan isimli Yahudi'nin mesajını: "eğer mümini Allah'a adanmaya ve komşularına iyilik yapmaya yönlendiriyorsa ismi ne olursa olsun o din hakikîdir"³⁷⁸ şeklinde yorumlamaktadır.

Putperestlik ve diğer sahte dinleri, kazanç dinleri olarak değerlendiren İzzetbegoviç'e göre vahye dayalı olan tüm semavi ve hakikî dinler, fedakârlık dinleridir. Bu bağlamda, tıpkı fizik biliminin merkezî mefhumunun güç oluşu gibi dinin merkezî mefhumu 'fedakârlıktır'. Bazen irrasyonel ve anlamsız görünüyor olsa da fedakârlık, "yine de insanın kendini tasdik etmesinin tek yoldur."³⁷⁹ Çünkü insanın irrasyonel, ulaşılamaz ve ilmî olarak incelenmesi mümkün olmayan ruha "dokunup hissetme"sinin başka bir yolu yoktur. İzzetbegoviç'e göre, Hz. İsa'nın ıstırabının yüce bir sembol oluşunun sebebi 'fedakârlık'tır. Aynı zamanda Hz. İsa'nın tarihi, dinin de özüdür. Dolayısıyla, İzzetbegoviç'e göre, "dinin bakış açısından bakıldığında, fedakârlık olmaksızın insanın hayatı gerçekten insanî olmazdı."³⁸⁰ Bu bağlamda, İzzetbegoviç'in atıfta bulunduğu Andrei Tarkovsky (1932-1986)'nin görüşü de kayda değer bir delil olarak zikredilebilir. A. Tarkovsky'ye göre, hiç kimse durduk yere kendini feda etme arzusu duymaz. Ancak, eğer insan ruhî kurtuluş istiyorsa, bunu yalnızca fedakârlık yapmakla gerçekleştirebilir. Ona göre, fedakârlık hissini tatmayanlar; insan olamamışlardır. Onlar, ancak toplum ve hükümetin elindeki nesnelere. Maddi

³⁷⁷ Sultan Salahaddin, kendisine üç dinden (Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam) hangisini hak olarak gördüğünü sorduğunda Yahudi bilgini olan Nathan, cevap vermek yerine sihirli yüzük hikâyesini anlatır: Yüzük sahibine gizli bir erdem sağlarmış. Tanrı ve insanlar yüzüğü takanı severmiş. Yüzük oğuldan oğula, sonunda da bir babaya miras kaldı. Bu babanın üç oğlu vardı; hepsi de aynı derecede itaatkâr olduklarından üçünü de aynı derecede severdi. Ölümü yaklaşıncı gizlice bir kuyumcuya gider ve gerçek yüzüğün kopyası olarak iki yüzük daha yaptırır. Fakat yüzüklerden sadece biri hakikîdir. Baba öldükten sonra kardeşler, kimin hakikî yüzüğe sahip olduğu konusunda kavga ederler ve nihayetinde bir hâkime başvururlar. Hâkim onlara şu tavsiyede bulunur: "Birer yüzük vermiş babanız, herkes inansın kendi yüzüğüne (...) Üstelik hepinizi eşit seviyordu, onu mutlu etmezdi birinizi tercih edip diğer ikinizi üzme (...) Önyargılarınızdan sıyrılıp her biriniz çabalayın diğer kardeşlerinizle yarışmaya. Yüzüğün erdemini göstermekte yardım edin ona nazikçe, cömertçe, sabırla ve içsel bir teslimiyetle Tanrı'ya dua edin(...)". Daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Alev Alatlı, *Batı'ya Yön Veren Metinler Rönesans/Protestan Reformu Erken Modern Dönem/Bilim Çağı (1350-1650)*, C.II, (çev. Kapadokya MYO Çeviri ve Redaksiyon Heyeti), der. Alev Alatlı, İstanbul, Alfa Yayınları, 2014, ss. 734-740.

³⁷⁸ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 54.

³⁷⁹ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 64.

³⁸⁰ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 66.

seviyede saçma bir yansıması olsa dahi fedakârlık fiili, yeniden oluşuma yol açtığı için ruhanî seviyede gerçekten muhteşemdir.³⁸¹

İzzetbegoviç'e göre, her din başlangıçta saftır, ama zaman geçtikçe insanlar onu bozarlar. Bir dinin ahlâkî öğretileri daha dirençli kısmını oluşturduğundan, onun tahrif olması durumunda teoloji ve inançlar kısmı daha çabuk bir yozlaşma ve çürümeye maruz kalır.³⁸² Peki, tarihte öğretilerin, ideolojilerin, teorilerin ve dinlerin çoğu neden başarısız olmuştur? sorusuna İzzetbegoviç'in cevabı oldukça basittir; "*dünyanın başka bir şey olmasını, olduğundan başka bir şey olmasını istediğinden*"³⁸³, tarihte öğretilerin, ideolojilerin, teorilerin ve dinlerin çoğu başarısız olmuşlardır.

İzzetbegoviç'e göre, tarihi bir fenomen olarak her dinin iki boyutu vardır. Buna bağlı olarak dinin birinci boyutu vahiydir ki, aynı zamanda her dinin ilmi boyutuna da tekabül etmektedir. Dinin ikinci boyutu ise dinin uygulanmasıdır ki, işte bu, insan eseridir. Bu bağlamda denilebilir ki Allah, inancı vahyeder, insanlar ise vahiy edileni anlayıp uygulamakla yükümlüdür. İzzetbegoviç'e göre dinde güzel ve yüce olan her şey Allah'tandır; gökyüzündendir. Hatalı ve değersiz olan şeyler ise insanlardan yani yeryüzündendir. Dinin bozulması hususunda İzzetbegoviç, insanın iki boyutlu rolüne dikkat çekmektedir: "*(...) bir yandan insan henüz tahrif edilmemiş dinî bilgiyi suistimal eder, uygulamaz veya hatalı uygular, diğer yandan söz konusu bilgiyi çarpıtır, değiştirir. Tarih, bize bu iki durumla ilgili sayısız misal sunmaktadır.*"³⁸⁴

Üç büyük dinin (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam) tarihî rolü, İzzetbegoviç'e göre, bir hayli büyüktür. İnsan, bu dinler sayesinde tarihin merkezi olmuş ve dünyayı veya insanlığı bir bütün olarak görmeye başlamıştır. İzzetbegoviç'e göre insan, dinler sayesinde, iç ve dış dünyayı, iç ve dış ilerlemenin önemini, karşılıklı münasebetini ve sınırlarını öğrenmiştir.³⁸⁵ Buna bağlı olarak denilebilir ki İzzetbegoviç, dünyanın önde gelen dinlerinin tarihte özel roller ve yerlere sahip olduğuna inanıyordu. Çünkü "*her birinin ortaya çıkışından sonra dünya, artık eski dünya olarak kalmamıştır; daima yeni ve farklı bir dünya olmuştur.*"³⁸⁶ Buna göre, dinin dünyayı değiştirmedini söylemek

³⁸¹ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 64; İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 66.

³⁸² İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, ss. 58-59.

³⁸³ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 252.

³⁸⁴ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 45.

³⁸⁵ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 249.

³⁸⁶ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 71.

İzzetbegoviç'e göre yanlıştır. Bazen çok radikal bir tarzda olsa da din, insanı değiştirdiği gibi, dünyayı da değiştirmiştir. Ancak dinin getirdiği en büyük devrim İzzetbegoviç'e göre, insan inkılabıdır.³⁸⁷

Dinleri sınıflandırırken Hegel, muhtemelen Hristiyanlığın tesirinden dolayı, İslam'ı Yahudiliğin doğrudan doğruya bir devamı olarak görür. Spengler de aynı şekilde, *Eyüp Kitabı*'nı İslamî olarak vasıflandırmıştır.³⁸⁸ Ancak bahsedilen semavî dinlerin³⁸⁹ zuhuru için İzzetbegoviç'e göre, hiçbir tarihî ve sosyolojik gerekçe yoktur. Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Peygamber'in çıkışı, Allah'ın insanlık tarihine doğrudan ve anî bir müdahalesi olduğu izlenimi vermektedir. Dolayısıyla peygamberler, "*söz konusu dinlerin her birinde, bir evrimin değil, tamamen yeni bir başlangıç, yeni bir çağ, ruhî bir inkılap anlamına gelen şeyin habercileriydi.*"³⁹⁰

II. SİYASET

Arapça kökenli bir kelime olup "*bir nesneyi düzgün ve iyi durumda bulunması için özenle gözetip korumak; hayvanı ehlileştirmek, atı terbiye etmek*" gibi anlamlara gelen siyaset, "*toplumun işlerini üzerine alma, yürütme, yönetme işi, insan topluluklarını yönetme sanatı*"³⁹¹ şeklinde tanımlanır. Bir terim olarak siyaset, 'yönetme bilgisi ve tekniği' anlamında kullanılmıştır. Keza, çok eskiden şehirlileşmiş bulunan Antik Grek'te Siyaset ile alakalı terimler şehir kültürünün izlerini çok büyük bir nispette taşımaktadır. Nitekim daha ziyade administratif ve ticari bir mana taşıyan "management"e mukabil, esas olarak geleneksel anlamdaki 'Siyaset' kelimesinin Batı dillerindeki karşılığı genellikle iki adettir: "Politics" ve "Policy". Politics kelimesi Grekçe 'şehir' anlamındaki 'politeia'dan türetilmiştir; ilk önceleri 'şehirli' (Grekçe: Polities, İngilizce: Citizen), yani belirli bir şehirde ikamet eden - ve tabiatıyla özgür olan - kişilere ait olan manasındaki 'politikos' kelimesinden türetilmiş, oradan Latince'ye, Fransızca'ya ve Fransızca üzerinden İngilizce'ye geçmiş olup, zamanla muhtelif

³⁸⁷ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 249.

³⁸⁸ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 256.

³⁸⁹ Vahye dayanan dinler veya kısaca ilahî dinlere son zamanlardaki mecazi adlandırma ile 'semavi dinler' de denilmekte. Bkz. Günay, a.g.m., s. 318.

³⁹⁰ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, ss. 70-71; İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 249.

³⁹¹ Hızır Mürat Köse, "Siyaset", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVII, İstanbul, 2009, s. 294.

manalar yüklenmiştir: 1) Toplumsal Yönetim Bilimi ve San'atı; Siyaset Bilimi; 2) Yönetim'le ilgili teori ve pratikler; yönetim işleri, 3) Bir meslek ve ilgi alanı olarak siyasi meseleler; 4) Ayrıca, kısa vadede sonuç verecek olan siyaset. 5) Ve bir de pejoratif bir anlam: Siyasi hileler vs. Buna karşılık, 'Policy' kelimesinin kökeni de Grekçe aynı 'politei' kelimesine dayanmaktadır. Bu kelime Latince'ye 'politia' ve oradan Eski Fransızca'ya 'policy' şeklinde, oradan da İngilizce'ye 'policy' şeklinde geçmiş olup, manaları özetle şu şekildedir: 1) Hükümet İdaresi Bilimi; 2) Kamu yönetiminde Basiret ve Bilgelik; uzak görüşlü siyaset; 3) Kamu yönetiminde yüksek ideallerden ziyade Kamu'nun maddi, dünyevi menfaatlerini gaye edinen Basiret ve Bilgelik. Bir de 'Kamu Yönetimi' anlamıyla bir ilgisi bulunmayan başka bir 'Policy' kelimesi daha vardır ki menşe' itibariyle, Uexküll'ün üç fonksiyon çemberinden birisi olan 'Beslenme Çemberi'nin İnsan dünyasındaki uzantısı olan 'Ticaret'e dair olan bu terim de, Grekçe "ileriye göstermek" manasındaki 'apodeixis'ten türetilmiş, Orta Latince'ye "makbuz, senet, herhangi bir verilen şey karşılığında alınan belge" anlamını kazanan 'apodixa' şeklinde, oradan aynı anlamda olmak üzere İtalyanca'ya "polizzo", Fransızca'ya "police" şeklinde intikal etmiş ve Fransızca üzerinden İngilizce'ye "policy" şeklinde ve Türkçe'ye ise "poliçe" şeklinde geçmiştir.³⁹² Kavram olarak ise siyaset, egemenlik ve yönetimle doğrudan alakalıdır.³⁹³ Farklı anlamları olan siyaset, bir yandan insanlar arasında bir çatışma bir mücadele ve kavga olduğu için güç elde etmek, iktidarı ele geçirmek ve onun sağladığı çıkarları paylaştırmayı, diğer bir yandan toplumda bütünlüğü, dengeyi sağlamak için nimetleri kişisel olmaktan çıkarıp genelleştirmeyi de çağrıştırmaktadır. M. Aydın'a göre belki siyaset ikisidir de. Dolayısıyla siyaset; *"belli çıkar ve çatışmaları, bütünlükleri ve bunun meşruiyet temellerini içeren bir kurum-kavramdır."*³⁹⁴ 'Politika' adlı eserinde Aristoteles ise, siyaseti *"vatandaşların toplumu ve devleti ilgilendiren işlerle ilgili olarak yaptığı her şeydir"*³⁹⁵ olarak tanımlamaktadır.

Kur'an'da geçmeyen siyaset kelimesi daha sonra ortaya çıkmış ve bir terim haline gelmiştir. Siyaset kelimesini kavramlaştıran, Helenizm etkisindeki filozoflardır. İslam âlimleri ise, bu kavramı İslam felsefecilerden almışlardır. Siyaset terimiyle de

³⁹² Mustafa Aydın, *Siyasetin Sosyolojisi*, İstanbul, Açılım kitap, 2002, s. 20.

³⁹³ Süleyman Uludağ, *İslam-Siyaset İlişkileri*, 3.B., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2014, s. 154.

³⁹⁴ Aydın, a.g.e., s. 20.

³⁹⁵ A. Kadir Çüçen, *Felsefeye Giriş*, Bursa, Asa Kitabevi, 2001, s. 315.

ilgilenen Gazali'ye göre, maddi ihtiyaçlarını karşılama hususunda insanların dürüst ve adaletli olmaması, hırslı ve bencil davranmaları nedeniyle devlete ve siyasete ihtiyaç duyulmuştur. “Devlet otoritesiyle halkın yönetimi anlamına gelen siyaset, birinci derecede bir din ilmi değildir”³⁹⁶ diye düşünmekte olan Gazali, siyasetin dolaylı olarak dinle ilgili olduğunu kabul etmektedir. Çünkü siyaset olmasa dünya işleri yolunda gitmez ve böylelikle din ve ahiretle ilgili işler huzur içinde ve gereği gibi yerine getirilemez. Bu nedenle geleneklere veya çağın şartlarına dayanan siyasî bir sistem -ki dinî bir rengi olması gerekmez- eğer dini görevlerin yerine getirilmesine imkân veriyor ve toplumda güvenlik sağlıyor ise amacına ulaşmış demektir.³⁹⁷

“İnsanlar arası ilişkileri düzenleyen değişmez İslamî prensipler vardır, ancak değişmeyen hiç bir İslamî üretimsel, toplumsal veya siyasal terkip bulunmamaktadır”³⁹⁸ ifadelerinden İzzetbegoviç'in İslamî prensiplere aykırı olmadığı sürece toplumsal sistemlerin zamana ve mekâna göre değişebileceği ve çeşitlilik arz edebileceği düşüncesinde olduğu aşikârdır. İzzetbegoviç, bu dünyanın sonsuz olmadığı ve sürekli değişime maruz kaldığının farkındadır. Bundan dolayı da İslam'ın ebedî ve değişmez temel mesajlarını gerçekleştirmek için yeni yöntem ve vasıtaların bulunması hususunda yeni neslin görevli ve sorumlu olduğunu düşünmektedir.³⁹⁹

Siyaset, hem siyaset bilimi hem de siyaset felsefesi tarafından incelenmektedir. Peki, “siyaset bilimi ile siyaset felsefesi arasındaki fark nedir?” sorusu sorulduğunda genel kabule göre; siyasette ‘olanı’ inceleyen, açıklayan ve yasalarını bulmaya çalışan ‘siyaset bilimi’dir. Siyaset bilimi, siyaset alanına giren tüm olguları, bilimsel yöntemlerle araştırır ve genel sonuçlara ve yasalara varmaya çalışır. ‘Siyaset felsefesi’ ise siyasette ‘olanı’ değil, ‘olması gereken’i ele alır ve yorumlar. Yani siyaset felsefecisi, olanı betimlemek yerine olması gereken üzerine düşünür. Bu noktada felsefenin imkânlarından faydalanan bu sosyal bilim dalı, yönetimin tanımını, doğasını, amacını inceleyerek bireyin, toplumun ve devletin görev ve yetkilerini belirlemeye çalışmaktadır.⁴⁰⁰

³⁹⁶ Uludağ, a.g.e., s. 155.

³⁹⁷ Uludağ, a.g.e., s. 155.

³⁹⁸ İzzetbegoviç, *İslam Deklarasyonu*, s. 48.

³⁹⁹ İzzetbegoviç, *İslam Deklarasyonu*, s. 51.

⁴⁰⁰ Çüçen, a.g.e., s. 316.

Gençlik çağlarından itibaren özgürlük ve siyaset mücadelesi veren Aliya İzzetbegoviç'in içinde yaşadığı totaliter sistemlere karşı fikrî ve fiilî mücadelesi herkesin malumudur. Ayrıca SDA'nın 1990'daki kuruluşundan 2000 yılına kadar aktif siyasete katılarak aldığı hayati kararlarla, Bosna Hersek siyasî tarihinde silinmez izler bırakmıştır. Hayatı boyunca İzzetbegoviç, daha iyi ve daha özgür bir dünya için teorik ve pratik olarak totaliter sistemlere karşı mücadele vermiştir. Bu nedenle kanaatimizce onun siyasal düşünce, davranış ve eylemleri, hem siyaset felsefesi hem de siyaset bilimi tarafından ele alınıp incelenmesi mümkündür.

Bu çalışmada İzzetbegoviç'nin siyasi davranış ve eylemlerinden daha fazla siyasal düşüncesine yer verildiyse de bir gerçeğin belirtilmesinde fayda vardır; Sırp propagandacıları, *Doğu ve Batı arasında İslam ve İslam Deklarasyonu* eserlerinden alınan bazı ifadeleri bağlamı dışında yorumlayarak, Bosna Hersek'te “İslâm Devleti” kurma teşebbüsünde bulunduğunu iddia ederek onu köktendincilikle suçlamışlardır. Ancak, onların bu iddiaları, birçok yabancı uzman tarafından çürütülmüştür. İngiliz tarihçisi Noel Malcolm, örneğin, “*Bosna'nın Kısa Tarihi*” eserinin *Bosna ve Yugoslavya'nın Ölümü (1989-1992)* bölümünde, İzzetbegoviç'in *İslam Deklarasyonu* eserinin bir analizini yapmaktadır. N. Malcolm, İzzetbegoviç'in fundamentalist olarak suçlanabileceği hiçbir dayanağın bulunmadığını savunmakta ve delilleriyle ortaya koymaktadır.⁴⁰¹

İzzetbegoviç'in siyaset anlayışını belki de en iyi ortaya koyan husus, özellikle *Bağımsızlık Savaşı* sırasında ve sonrasında, Bosna Hersek halkının din ve vicdan özgürlüğüne sahip olarak onurlu bir şekilde yaşayabilmesi için verdiği mücadelesidir. En kritik zamanlarda dahi “amaca ulaşmada her yolu mubah gören” çıkara dayalı Makyavelist siyaset anlayışının aksine, adalet ve ahlâkı esas alan ilkeli bir anlayışa göre hareket etmeyi seçmiştir. Aliya İzzetbegoviç, A. Jerkoviç'e göre: “*Platon'un Diyalogunda bahsedilen, kötülüğe dayanmanın/sabretmenin kötülük yapmaktan daha iyi olduğunu düşünen Sokrat'tır.*”⁴⁰² Başka bir ifadeyle İzzetbegoviç, dünyanın pragmatik ve faydacı nedenler dolayısıyla ahlâkî gerçeği anlamadığını, anlasa da uygun hareket etmediğini bilip görmesine rağmen, Sokrat'ın da inandığı şekliyle ahlaki

⁴⁰¹ Malcolm, a.g.e., ss. 377-380.

⁴⁰² Admir Jerkovic, “Aliya Machiavelli'ye Karşı”, *Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu Bildiriler - 11- 12 Ekim 2008*, İstanbul, Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, 2010, ss. 37-38.

hakikate inanıyordu. İzzetbegoviç'in siyaset düşüncesi, çıkar ilişkisinden ziyade sorumluluk düşüncesine dayanmaktadır. Bireyin nefis muhasebesi neticesinde gelişen sorumluluk hissiyatı, insanın ahlaki bir varlık olduğunun göstergesidir. Siyasetin ahlâk ve sorumluluk anlayışı çerçevesinde yapılması ise siyasetin yalnızca bu dünya için yapılmadığını göstermektedir.⁴⁰³

Eserlerinin analizinden ve Bosna Hersek siyaset sahnesinde bıraktığı silinmez izlerden Aliya İzzetbegoviç'in siyaset anlayışının ahlâk, özgürlük, insan ve İslam anlayışıyla yakından ilişkili olduğu sonucuna ulaşılabilir. Aynı zamanda onun eserlerinde, Müslümanların geleneksel gaflet uykularından uyandırılması ve dünya hayatının her alanına aktif katılımlarının -ki ona göre bu İslam'ın da Müslümanlardan isteğidir- zorunlu olduğu görüşlerine de rastlanmaktadır.

Her insanın en doğal hakkı olan özgürlüğü kısıtlaması nedeniyle İzzetbegoviç, her zaman totaliter sistemlere karşı mücadele etmiştir. Özgürlüğü kısıtlandığında halkın manipülasyonu kolaylaşır. Böylelikle manipüle edilmiş insanların davranışları kolay öngörülebilir ve kontrol edilebilir. İzzetbegoviç'e göre işte bu, totaliter sistemlerin istediği bir neticedir. Totaliter rejime karşı bir tehdit teşkil etmeyen korkak ve cahil insanların rejim tarafından korunup gözetildiğini ifade eden İzzetbegoviç, böyle yapmakla totaliter rejimlerin insanları gerçek değerlerden uzaklaştırdığı ve nihayetinde insanı kendine yabancılaştırarak adeta insanlıktan çıkardığını ifade eder. Fakat İzzetbegoviç'e göre bu, sadece totaliter rejimin suçu değildir, kendini yetiştirmeyerek özgüven hissinden mahrum kalan zayıf insanların özgürlük mücadelesi ve sorumluluktan kaçan rejim yanlısı ve destekçisi aydınların da suçudur.⁴⁰⁴

Yirminci yüzyılda Balkan ülkelerinin otoriter rejimlere sahip monarşik ve komünist yönetimler altında olduğu malumdur. İnsan hürriyetine önem vermeyen bu sistemler, realite ve rasyonaliteye aykırı siyasetleri nedeniyle, toplumlarının sorunlarını çözememişler, refah ve huzur ortamı sağlayamamışlardır.

Bir özgürlük savaşçısı olarak İzzetbegoviç, bu totaliter sistemlere karşı daima insan hürriyetine dayalı siyasetin savunucusu olmuştur. Birçok alternatif siyasî sistemler

⁴⁰³ Akın, Karaaslan, a.g.e., s. 62.

⁴⁰⁴ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 83; İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 138; İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 160.

arasından İzzetbegoviç'in halkı için en uygun gördüğü siyâsî rejim demokrasidir.⁴⁰⁵ İnandığı demokratik ilkeler, 1990 yılında kurduğu SDA Parti'nin temel belirleyicilerinden de biri olmuştur. Çoğunluğun sınırsız hâkimiyeti olarak tanımlanan demokrasi anlayışı, despotizme yol açması nedeniyle İzzetbegoviç tarafından kabul görmemiştir. O, hakikî demokrasiyi, çoğunluğun yönetimi olarak değil, yasanın hâkimiyeti olarak tanımlar. Başka bir ifadeyle, "*hakkın zayıf olanın korunması anlamına gelmesi gibi, demokrasi de azınlığın korunması demektir.*"⁴⁰⁶ Dolayısıyla onun anlayışına göre özgürlüğün ölçüsü, çoğunluğun ne istediğinde değil, çoğulculuktur; azınlıklara ve farklılıklara nasıl davranıldığında gizlidir. Çünkü bireyin kendini gerçekleştirebildiği insanca bir yaşam için özgür düşünce esastır ve insanların farklı düşünebilmesi için düşünce özgürlüğüne sahip olmaları gerekir.⁴⁰⁷

Çağdaş İslam düşünürlerinin bu konudaki görüşlerine bakıldığında Mevdudi ve Seyyid Kutup gibi âlimlerin demokratik yönetim biçimini İslam'ın tevhit akidesine aykırı buldukları ve bu yönetimi putperestliğe benzeterek şirk saydıkları görülür.⁴⁰⁸ İzzetbegoviç ise en iyi yönetim biçimi olmasa da, azınlıkların haklarını savunarak İslam'ın da temel emri olan adalet ilkesine en yakın yönetim biçimi olarak düşündüğü demokrasiyi benimsemektedir. Hatta İzzetbegoviç, İslam'daki icmanın bir çeşit demokrasiyi çağrıştırıp gerektirdiğini de ifade etmektedir.⁴⁰⁹ Belirtmek gerekir ki, İzzetbegoviç'in düşünce dünyasının oluşumunda etkili rol oynayan Muhammed İkbâl ve Fazlurrahman'ın da benzer görüşleri vardır. İkbâl, demokratik hükümet düzeninin sadece İslam'ın ruhuna tamamıyla uygun olmakla kalmadığını, İslam dünyasında halen etkilerini göstermekte olan yeni güçler karşısında bir zaruret haline geldiğini ifade etmektedir.⁴¹⁰ Onun bu görüşüne paralel olarak Fazlurrahman ise İslam'da devlet kurumunun temsil yetkisini halktan yani doğrudan Müslüman toplumdaki, bu yüzden toplumun zorunlu olarak demokratik olduğunu söylemiştir.⁴¹¹

⁴⁰⁵ Demokrasi: halk iktidarı, halk yönetimi (demos: halk, kratos: iktidar) gibi anlamlara gelmektedir. Doğrudan, Anayasal, Sosyal ve ekonomik gibi demokrasinin çeşitleri vardır. Bkz.: Süleyman Uludağ, *İslam-Siyaset İlişkileri*, 3.B., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2014. ss. 142-143.

⁴⁰⁶ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 156.

⁴⁰⁷ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 545.

⁴⁰⁸ Uludağ, a.g.e., s. 162.

⁴⁰⁹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 277.

⁴¹⁰ Muhammed İkbâl, *İslamda dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, İstanbul, Bir Yayıncılık, 1984, s. 213.

⁴¹¹ Fazlur Rahman, *Değişim Sürecinde İslam*, haz. John Donohue, John Esposito, çev. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, İstanbul, İnsan Yayınları, 1991, s. 276.

Demokrasiden daha yararlı yeni yönetim biçimlerinin bulunması imkânsız değildir. Ancak bugünkü dünyada en fazla benimsenmiş ve kabul gören siyasî sistem ve yönetim biçimi demokrasidir. Bugünkü koşullarda Müslüman halkların yapacakları şey demokratik sistemi kendi toplumlarına uyarlamak, yeni bir yönetim tarzı vücuda getirmek, bunu sürekli geliştirmek ve demokrasiyi esas alan bir devlet geleneği kurmak olmalıdır.

Süleyman Uludağ da özgürlükçü, çoğulcu, temel insan haklarına bağlı, çağdaş demokrasinin demokrasi olması bakımından İslam'a aykırı olmadığını söyler. Zira demokrasi Müslüman halkın ortak kararına bağlı olarak çalışır. Daha önce düşüncelerine yer verilen M. İkbâl ve Fazlurrahman gibi çağdaş İslam düşünürleri, bu ortak kararın İslam hukukundaki icma olduğunu dile getirmişlerdir. İcma ise İslam'ın temel ilkelerindedir. Buradan hareketle şunu ifade etmek mümkündür ki, halkın ortak kararı ve toplum iradesini esas alan bir yönetim meşrudur. Meşruiyetinin kaynağı icma denilen ortak karar ve sosyal iradedir. Bunun İslam tarihinde en açık örneği bizzat Hz. Peygamberin uyguladığı Medine sözleşmesinde görülmüştür. Müslümanlar, toplumda var olan gayrı Müslim unsuru dikkate almış ve egemenliği onlarla paylaşmıştır.⁴¹²

İzzetbegoviç'in düşünsel olarak inşa ettiği demokratik toplum idealinin, pratikte uygulamaya koyduğu demokrasiyle örtüştüğü görülmektedir. Nitekim siyasete yönelik düşüncelerinin yaşadığı toplum ve geçirmiş olduğu evreler dikkate alındığında oldukça isabetli olduğu ve her kesimine eşit derecede fırsat tanıyan fikirler oldukları görülmektedir.

III. DİN SİYASET İLİŞKİSİ

Din, insanın kendini varlık hiyerarşisinde konumlandırması; siyaset ise bu konumun evrende fenomenolojik bir ifadesi olarak ele alınırsa din ve siyaset kurumlarının, tarihin ilk çağlarına dayanan kuvvetli bir ilişki içinde oldukları görülür. Bu birlikteliğin, zamanla yerini kabaca bir ayrışmaya terk ettiği söylenebilir. Diğer taraftan pek çok toplumda ve değişik olgularda siyasal olan ve dinsel olan birbirlerinden ayrılmamışlardır. Ancak laiklik ve sekülerleşme paradigması nedeniyle, ekseriyetle

⁴¹² Süleyman Uludağ, a.g.e., s. 162.

modern toplumlarda aynı olgu üzerinde kesişen yasaklar, siyasette suç, dinde ise günah olarak karşılık bulmuştur. Ama mutlak bir ayrışmanın sosyolojik olarak mümkün olmadığı da pek çok noktada görülmektedir, örneğin; vergi kutsaldır, vatani için ölen şehittir vb. gibi.⁴¹³

Din ile siyaset ilişkisinin iki farklı boyutu vardır;

a) Siyasetin genelde din ile ilişkisi

b) Siyasal bir kurum olarak devletin din ile olan ilişkisi.⁴¹⁴

Kurumsal ilişkileri karşılıklı olarak gelişen din ve toplum günümüze kadar birbirlerini etkilemiştir. Bu etkileşim ağı, siyasetin dinin meşrulaştırıcı gücünden, dinin de siyasetin otoriterlik gücünden yarar sağlama yönelimi içinde olduğu görülmektedir. Bilhassa siyasal otoriteler, kendilerini meşrulaştırmanın en etkili ve kestirme yolunu dinde bulmuşlardır. Nitekim modern dönemlerde siyaset, toplum bazında yeni kabul yolları bulmuş olsa da dinî kökenli unsurlar etkilerini daima muhafaza etmiştir. Belirtmek gerekir ki, dinî grupların da eskiden beri devlete/otoriteye yakın olma eğilimleri halen mevcut olan bir durumdur, yani dinî olan da bir bakıma gücüne güç katma anlamında siyasetten faydalanma yoluna gitmiştir.

Din ve siyaset kurumları arasındaki bu köklü ve kadim ilişki, dinin toplumsal alanda oldukça etkili bir unsur olduğunu ve sosyolojik bağlamda çok farklı biçimlerde fiziki karşılık bulduğunu gösterir. Toplumda oldukça etkili olan bu iki kurum, İzzetbegoviç'in düşünsel dünyasında da aynı ölçüde yer bulmuştur. İzzetbegoviç'in genel olarak siyasete, özelde ise demokratik yapılara derinlemesine ilgili bir yaklaşım sergilediği görülmektedir. O, daha önce de ifade edildiği gibi, semavi dinlerin dünyada kalıcı izler bırakan değişiklikler getirdiğini belirtmektedir. Öte yandan ortaya koyduğu özgün demokratik yapı ya da yönetim biçimi, bir semavi din olan İslâm'dan bağımsız da değildir ve olamaz. İslam, detayları tamamen belirlenmiş bir yönetim biçimi sunmadığı, genel ilkeler sunduğu için 'Demokrasi'yi İslam'a aykırı bulmaz ama İslam karşısında tamamen "la yüs'el"/hesap sorulamaz bir erk/güç olarak da kabul etmez. Referansı ve önceliği her zaman İslam'dır.

⁴¹³ Aydın, a.g.e., s. 139.

⁴¹⁴ Aydın, a.g.e., s. 140.

Şayet semavi dinler, siyaset/yönetim olgusunu bu ölçüde etkiliyorsa, semavi dinler açısından siyasetin konumunu da ayrıca ele almak gerekecektir. Her dinin karakteristiği, yayıldığı toplumların tarihi ve sosyal dinamikleri büyük farklılık arz etmektedir. İzzetbegoviç, tezini bu tarihi roller üzerine kurmakta olduğundan, farklı dinamiklerin farklı medeniyetlere nasıl dönüştüğünü ortaya koymaya çalışalım.

A. CENNETİ YERYÜZÜNDE ARAYAN YAHUDİLİK

Her ne kadar din olarak bilinse de, İzzetbegoviç'e göre, daha önce bahsedildiği gibi, Yahudilik materyalizmi temsil etmektedir. Buna bağlı olarak, dinler arasında “*sol temayülü*”⁴¹⁵ teşkil eden din, Yahudiliktir. İzzetbegoviç'e göre, “*dünyevi cennet perspektifi va'd eden ve ortaya atılan bütün yahudî teorileri bu temayülden ileri gelmiştir.*”⁴¹⁶ İzzetbegoviç'e göre “dünyada cennet arayışı” fikri, sadece mahiyeti itibariyle değil menşei itibariyle de Yahudi kökenlidir. Dolayısıyla İzzetbegoviç, yeryüzünde cennet isteyen bütün ihtilaller, ütopyalar ve diğer cereyanların Yahudi kökenli olduğunu düşünmektedir.⁴¹⁷ Bir ütopya olarak tanımlanan bu dünyadaki cennet arayışları, İzzetbegoviç'e göre ölümsüzlük öğretisinin Yahudiler tarafından hiçbir zaman tamamen kabul edilmemesinden kaynaklanmaktadır. Mesela, Yahudi filozofu B. Spinoza (1632-1677), Ahd-i Atik'in⁴¹⁸ ölümsüzlükten hiç bahsetmediğini iddia etmektedir. N. Berdyayev ise ölümsüzlük fikrinin Yahudilerin bu dünya fikriyle birleştirilmesi mümkün olmadığından Yahudilik tarafından kabul edilemediğini düşünmektedir. N. Berdyayev'in bu görüşünü İzzetbegoviç isabetli olarak

⁴¹⁵ Sağ-sol bölünmesinin birçok anlamları varsa da, birine göre bu isimlerinin kökeni, 1789 yılında Fransız Meclisi'ndeki Anayasa tartışmalarıyla bağlantılı. Kralın daha fazla güçlendirilmesini savunanlar başkanın sağ tarafına, meclisin daha fazla güçlendirilmesini savunanlar ise onun soluna oturmuşlardır. Bu bölünme daha sonra genel bir anlam kazandı ve solda olanlar değişimi isteyenleri, sağda olanlar da statükoyu ifade eder hale geldi. Bkz.: İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 139.

⁴¹⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 249.

⁴¹⁷ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 251.

⁴¹⁸ Yahudi kutsal kitabının alışılmış ismi Tanah'tır. Tanah üç bölümden Tora, Neviim ve Ketuvim'den oluşur. Batı dillerinde Tanah'a Ancien Testament (Fr.), Old Testament (İng.) ve Alten Testamentum (Alm.) denilmektedir. Arapça karşılığı el-Ahdü'l-kadîm, Türkçe karşılığı Ahd-i Atik veya Eski Ahid'dir. Ancak hıristiyanlara ait olan bu adlandırma yahudilerce kullanılmamakta, yahudi kutsal kitabının tamamı içindeki en önemli bölüm olan Tevrat'tan dolayı Tevrat diye adlandırılmaktadır; bkz.: Ömer Faruk Harman, “Yahudilik”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C. XLIII, İstanbul, 2013, s. 197-201.

nitelendirmektedir.⁴¹⁹ İzzetbegoviç, Ahd-i Atik okumalarında, Eyüp Kitabın'da (7. ve 14. Bablar) Eyüp'ün ölümden sonra hayat olmadığını, oğlu öldüğünde Davud'un da aynı şeyi söylediği neticesine ulaşmışsa da, bunları kabul edilemez bulur. Nitekim gerçekte ne Hz. Eyüp ne de Hz. Davud böyle bir şey buyurmamışlardır. Dolayısıyla bu inkâr, bu dünyaya yönelen Yahudi ruhunun sonradan icat ettiği bir anlayıştır.⁴²⁰

Avrupa medeniyetinin gidişatı ve gelişimi üzerinde İzzetbegoviç, seçilmiş Yahudi halkının Arz-ı Mev'ud'a doğru yaptığı zahmetli yolculuğunun ve Hıristiyanların etkisinin çok büyük olduğunu düşünmektedir. Seçilmiş halkın Arz'ı Mev'ud'a doğru yolculuğu, bir halkın özgürlüğe doğru, insanın köle olmaktan çıkıp kendi hayatının ve kaderinin efendisi olacağı fikrini temsil ederken, Hıristiyan öğretisi ise insanın bir fert, bir kişi olarak salt anlamda değer taşımasını sahip temsil etmektedir. İlk ütopya olarak İzzetbegoviç, Arz-ı Mev'ud'u görmektedir. Ona göre, *“her ütopya, Yahudi kökenlidir ve Arz-ı Mev'ud, aslî sureti ve asli misali olarak onun arka planında yatmaktadır. Batı medeniyetinin bir Yahudi-Hıristiyan medeniyeti oluşunun sebebi budur.”*⁴²¹

İzzetbegoviç'e göre, Yahudi etkisi, sadece Batı medeniyetinin gidişatı ve gelişimi üzerinde göstermemiştir kendini. Tam tersine, Yahudilik tarihi aynı zamanda dünyanın iktisadî (ticarî) gelişme tarihi olduğundan tüm dünyayı da etkilemiştir.⁴²² Bu bağlamda C. Özyurt'un ifadesiyle ilginçtir ki, İzzetbegoviç'in görüşlerini, pratik ihtiyaçların ve bencil çıkarların güdülediği Yahudi'nin bu dünyadaki ibadetinin bezirgânlık olduğu, bu özellikleri nedeniyle Yahudilerin modern burjuvazinin prototipini oluşturduğu ifadeleriyle K. Marks da doğrulamaktadır.⁴²³

Peki, 'Yahudilik, niçin tarih boyunca hep ateist ve materyalist felsefelerin doğuşuna neden olmuştur?' İzzetbegoviç'e göre, bunun nedeni *“Tanrı'nın Krallığı rüyası veya miti yerine, münhasıran bu dünyaya, Arz-ı Mev'ud'a yönelişte”*⁴²⁴ aranmalıdır. Yani, *“hakiki ya da ahlâkî davranışın öteki dünyadaki karşılığını beklemek yerine, aceleci davranıp mutluluğu bu dünyada aramaya yönelmeleri ve yöneldikleri*

⁴¹⁹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 250.

⁴²⁰ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 184.

⁴²¹ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, ss. 247-248.

⁴²² İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 251.

⁴²³ Cevat Özyurt, “İki Dünya Arasında İnsan: Aliya İzzetbegoviç'in Din Kuramı ve İslam Yorumu”, *Hece*, S. 229, Yıl 20, Ankara, Hece Yayınları, 2016, s. 210.

⁴²⁴ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 190.

şeye kavuşamadıklarında sıkça hayal kırıklığı yaşamaları Yahudileri Tanrı'dan ve ahlâktan uzaklaştırmıştır.”⁴²⁵ Yahudi halkının tarih boyunca süregelen ıstırapı, Tanrı ve ahlâk kanunları konusunda daimi bir hayal kırıklığı kaynağı olmuştur. Adaletin bu dünyada gerçekleşeceği şeklindeki yanlış Yahudi varsayımı ve gerçekleşmemiş ümit ve beklentiler, isyan ve şüphe ruhu doğurmuştur. Unutulmamalıdır ki Yahudiler, Hz. İsa'nın ortaya çıkışından evvel, Mesih'in dünyaya geleceğini bekliyorlardı ancak ıstırap çeken bir peygamber olarak değil, 'seçilmiş halk'ın iktidarını kuracak millî kahraman ve dünyevî kral olarak bekliyorlardı. İşte gerçekleşmemiş bu ümit ve beklentiler İzzetbegoviç'e göre, Yahudilerde hayal kırıklığı ve bunalıma neden olmuştur ki bu psikoloji, tam da ateizmden bir önceki istasyondur.⁴²⁶

Yahudi ateizminin ortaya çıkış sebepleri; ölümsüzlük doktrininin benimsenmeyişi ve garip Tanrı inancıdır. Yahudiler Tanrı'yı inkâr etmez, ama O'nu tanımayı ve kutsamayı reddederler. Bu nedenle İzzetbegoviç Yahudi Tanrı inancını garip bulmaktadır.⁴²⁷ K. Marks'ın, Yahudilerin Tanrı inancı hakkında yaptığı tespiti de kayda değerdir: “İsrail'in Tanrı'sı paradır; bu mutaassıp Tanrı'nın yanında başka hiçbir Tanrı tutunamaz. Para, insanlığın bütün tanrılarının tanrılıklarını yok eder, hepsini bir matah (meta) hâline getirir. Para her şeyin üstünde, kendi kendini yapan (mutlak) bir değerdir. Bundan ötürü, bütün dünyayı, tüm tabiatı, hem de insanı orijinal değerinden yoksunlaştırır. Para insanın hayatının ve çalışmasının özü olmuştur. Para, hayatı ve işi insana yabancılaştırmıştır. İnsana hükmeden, insanın taptığı bu yabancı canavardır.”⁴²⁸ Ayrıca İzzetbegoviç, Hıristiyan geleneğinin aksine milli, siyasî ve dünyevi muhtevaya açısından Yahudi geleneğinde dinî özün çok zayıf ve sığ kalmasına dikkat çekmektedir. Ona göre, “(...) Her din, bu dünyanın bir mükâfat değil bir ayartma, bir fitne olduğuna inanır. Oysa Yahudiler, böyle düşünmezler ve onların ateizmi budur (...).”⁴²⁹

İnsanın bilincini/yüzünü dünyaya doğru yönelttiğinden ve İzzetbegoviç'in ifadesiyle, 'bütün tarih boyunca haricî gerçeklere olan alakasını tahrik ettiğinden' Yahudi materyalizmi (çağdaş dünya pozitivismi) dünya tarihinde bir takım sonuçlara

⁴²⁵ Özyurt, a.g.m., s. 210.

⁴²⁶ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 190; İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, ss. 250-251.

⁴²⁷ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 191; İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 250.

⁴²⁸ Özyurt, a.g.m., s. 210.

⁴²⁹ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 191.

neden olmuştur. Bunlardan birincisi, her zaman maddi ilerlemenin taşıyıcı olduklarından dünyanın ‘iktisadî gelişme tarihine’ öncülük etmeleri, diğeri ise tabiata hâkim olma arzuları olarak değerlendirilebilir. Yahudilerin tabiata hâkim olma arzusu İzzetbegoviç’e göre, açıkça Kitab-ı Mukkades’ten kaynaklanmaktadır.⁴³⁰ Nitekim Tevrat’ın Tekvîn bölümünde şöyle bir ifade geçmektedir: “Üre ve çoğal, yeryüzüne yerleş ve onu boyunduruğun altına al! Denizdeki balığa, havadaki kuşlara ve yeryüzünde sakin olan tüm mahlûkata hâkim ol.”⁴³¹

İzzetbegoviç’in Yahudilikle ilgili önemli tespitlerinden biri de Yahudilerin hiçbir zaman kültüre iştirak etmemelerine rağmen her zaman uygarlığa iştirak etmiş olmalarıdır. İfade etmekte fayda var ki İzzetbegoviç, kültür ile sanat ve din gibi manevi kurumları, medeniyet ile de maddi uygarlığı kastetmektedir. Nitekim bir kültür bir şehir üzerinde hâkimiyetini kurar kurmaz Yahudiler ortaya çıkarlar. Bundan dolayı İzzetbegoviç, Yahudilerin ancak şehir mefhumları çerçevesi içinde yaşayıp düşünebileceği sonucuna varmıştır. Bu bağlamda, İzzetbegoviç, ilk çağlardan itibaren Roma başta olmak üzere, Müslüman İspanya’da Kurtuba, Gırnata ve bütün dünya merkezlerinde Yahudi kolonilerin varlığına dikkat çeker.⁴³² Kolayca görüleceği üzere İzzetbegoviç, Yahudilerin şehir halkı olmakla beraber, dünya medeniyetine büyük katkıları olduğunu, onu geliştirdiklerini de inkâr etmez.

Ancak Batıdaki kapitalizm ve ticaretin gelişmesinde Protestan mezhebinin de büyük etkisi olduğu şeklindeki M. Weber’in tezleri ile ilgili İzzetbegoviç, bilinmeyen nedenlerden dolayı, bunlardan hiç bahsetmemekte ya da üzerinden sessizce geçmektedir. Buna rağmen, İzzetbegoviç’in eserlerinde: “Avrupa’da çalışma kültürü aslen protestan kaynaklıdır, umumiyetle sanıldığı gibi sosyalist kaynaklı değildir”⁴³³ gibi ifadeler de rastlanabilmektedir. Burada M. Weber’in, Protestanlığın kapitalizm üzerindeki etkisini inceleyen *Protestan Ahlakı ve Kapitalizm Ruhu* adlı eserini ve tezlerini hatırlamakta fayda vardır. Bu tezler, Protestan ahlâkının (özellikle de Calvinist biçimiyle), Batı dünyasında kapitalizme geçişi mümkün kılan bir kültürel öge olarak görülmesine yol açmıştır. Hatta Weber’in kapitalizm ile Protestan ahlâkı arasında bir

⁴³⁰ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 252; İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 229.

⁴³¹ Yaratılış 1/28.

⁴³² İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, ss. 251-252.

⁴³³ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 291.

neden-sonuç ilişkisi kurduğu oldukça iddialı ve etkili tezlerdir.⁴³⁴ Ama maalesef görebildiğimiz kadarıyla İzzetbegoviç tarafından değerlendirmeye alınmamış gözükmektedir. İzzetbegoviç'in tezi ile Weber'in tezlerini kıyaslayacak olursak; belki aynı şeyi farklı açıdan söylüyor olabilecek paralellikler taşıdığını ifade etmek zor olmayacaktır. Pürütenlerin Katolik kilisesini ve otoritesini bırakıp radikal biçimde Ahd-i Atik'e yönelmeleri belki de Yahudilerdeki dünyevileşmeyi, dünya cenneti düşüncesini tetiklemiş olabilir.

Söz konusu Yahudi ateizminin daha iyi anlaşılabilmesi için, kanaatimizce bir hususun belirtilmesinde daha fayda var. “(...) şehir ne kadar büyürse, üzerindeki gök de o kadar ufalır. Tabiat, çiçek ve aydınlık o kadar az; duman, beton, teknik ise o kadar çok olur. Biz de o kadar az şahsiyet, o kadar da çok kitle oluruz (...)”⁴³⁵ ifadeleriyle İzzetbegoviç, şehrin büyümesiyle şehir sakinlerinin dindarlığının azalacağını düşünmektedir. Köyde yaşayan köylüler ise her gün tabiat ve tezahürleriyle doğrudan doğruya temasta olma fırsatı bulduklarından, büyük ölçüde kültürel ve estetik yaşantıya kavuşabilmektedir. Dolayısıyla köyde yaşayan insanlar, dindarlığını doğal bir şekilde koruyabilmektedirler. Şehir insanı ise İzzetbegoviç'e göre, bu şanstın neredeyse tamamen yoksundur. Peki, ‘çağımızdaki sanatsal faaliyetler ve umumî olarak estetik yaşantı için şehirlilerin köylülerden daha fazla fırsat buldukları kanaati’ nasıl değerlendirilebilir? İzzetbegoviç, bu kanaati, “çağımızın en acayip yanılgılarından biri olarak gördüğünü” ifade eder ve görüşünü şöyle açıklar: “(...) şehir nüfusunun ancak çok cüz'î bir kısmının ziyaret ettiği konser, müze ve sergiler, köylülerin her gün muazzam güneş doğuşu veya ilkbaharda tabiatın uyanışı manzarası karşısında, belki gayri ihtiyarî, yaşadıkları pek kuvvetli estetik heyecanın yerini takriben bile dolduramaz (...).”⁴³⁶

İzzetbegoviç'e göre, köylülerin dindarlığı ile işçilerin ateizminin açıklaması farklı hayat şartlarından veya tahsil derecelerinden değil de, farklı manevî havada ve dış

⁴³⁴ Mehmet Ağaoğulları, Levent Köker, *Tanrı Devletinden Kral-Devlete*, 3.B., Ankara, İmge Kitabevi, 2001, s. 95.

⁴³⁵ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 100.

⁴³⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 100.

dünyayı farklı tarzda görmelerinde aranmalıdır. Çünkü “*din hayata, sanata, kültüre; ateizm ise tekniğe, uygarlığa aittir.*”⁴³⁷

B. SAF DİN OLARAK HİRİSTİYANLIK

İzzetbegoviç’in düşüncesine göre, tarih boyunca Yahudi materyalizmi, insanın bilincini dünyaya doğru yöneltip, dikkatini dış gerçekliklere çekerken, insanın maneviyat ihtiyacını inkâr etmiştir. Hıristiyanlık ise; âlemin ikiliğini tanımış olsa da, insanın bedensel boyutunun ihtiyaçlarını yok sayarak; “*insan ruhunu kendi kendine doğru yöneltmiştir.*”⁴³⁸ Bu nedenle, bu dünyanın reddi ve züht anlayışının egemen olduğu din İzzetbegoviç’e göre, Hıristiyanlıktır.⁴³⁹

İncil’in: “*Hiç kimse iki efendiye kulluk edemez. Ya birinden nefret edip öbürünü sever, ya da birine bağlanıp öbürünü hor görür. Siz hem Tanrı’ya, hem de paraya kulluk edemezsiniz,*”⁴⁴⁰ şeklindeki çağrısını İzzetbegoviç, insanın birbirine ters iki istikamete, yani Sema’ya ve Arz’a doğru yönelemeyeceğinin bir işareti olarak yorumlamıştır. Bu yorumunu İzzetbegoviç, Tolstoy’un “*İnsan aynı zamanda hem kendi ruhuyla hem de dünyevî işlerle uğraşamaz. Eğer dünyevî menfaat istiyorsan, ruhunla uğraşmaktan vazgeç; fakat eğer ruhunu korumak istiyorsan, o zaman dünya işlerini bırak. Yoksa kendini mahvedecek ne buna ne de şuna sahip olacaksın,*”⁴⁴¹ ifadesiyle desteklemektedir.

Hz. İsa’nın; “*Benim devletim bu dünyada değildir,*” ifadelerinden ve “*(...) ‘Ne yiyeceğiz?’ diye canınız için, ‘Ne giyeceğiz?’ diye bedeniniz için kaygılanmayın*”⁴⁴² şeklindeki İncil’den yaptığı alıntılardan yola çıkan İzzetbegoviç, ‘insan yaradılışına uygun olmayan saf din’ olarak nitelediği Hıristiyanlığın dış dünyayı düzenlemek veya mükemmelleştirmek isteğinden peşinen vazgeçtiği sonucuna varmaktadır. İzzetbegoviç’e göre, saf din (Hıristiyanlık): “*Dağın doruğunda bir mabettir, bir sığınaktır. Ona ulaşmak için tırmanmak lâzım; İblis’in hüküm sürdüğü, ıslahı kabil*

⁴³⁷ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 101.

⁴³⁸ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 252.

⁴³⁹ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 238.

⁴⁴⁰ Matta 6/24.

⁴⁴¹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, ss. 252-253.

⁴⁴² Luka 12/22.

*olmayan bir dünyanın bütün boşluğunu arkada bırakarak, yukarıya tırmanmak gerekir (...).*⁴⁴³ Dolayısıyla, hayatın maddi boyutuna gereken önemi vermeyen Hıristiyanlık, kişinin dünyada ve insanların karşısında nasıl yaşayacağı sorusuna değil, kendi içinde ve kendine karşı nasıl yaşayacağı sorusuna cevap vermektedir.

*“(...) İki mintanı olan birini mintanı olmayana versin; yiyeceği olan yiyeceği olmayanla paylaşsın (...),”*⁴⁴⁴ ilkesini vurgulayan Hıristiyan öğretisi, sosyalist prensiplerle bazı benzerlikler gösterse de İzzetbegoviç’e göre, bunlar sadece görünüştedir. Çünkü sosyalist prensiplerde söz konusu olan şey toplum ve onun içindeki ilişkilerdir; saf dinde ise, insan ve onun ruhudur. İzzetbegoviç: *“Din vermek için, ihtilâl ise almak için çağrıda bulunuyor. Haricî netice aynı olabilir, dahilî netice ise bambaşkadır,”*⁴⁴⁵ diyerek, bu ikisinin arasındaki farklılıklara dikkat çekmiştir.

İzzetbegoviç’e göre Hıristiyanlık vb. saf dinler hayatın dış boyutuna önem vermeyerek dini, münzevi hayat olarak tanımlamışlardır. Fakat tatbikatta birçok güçlkle karşılaştığından; seçkinler ve halk için iki farklı istikameti ya da iki farklı programı tanımak durumunda kalmışlardır. Bunun sonucu olarak Hıristiyanlık, iki seçenek sunmuştur; seçkinler için ruhbanlık (bekârlık içerdiği zor ve çetin yol) ve halk için tarikatler (evlilik içerdiği daha kolay yol). Ancak bu iki seçeneğin her ikisi de sosyal (yaşanabilir) değildir, ahlaki düzenin mefhumlarıdır. İzzetbegoviç’in vurguladığı şekliyle burada söz konusu olan, imtiyazlar değil, mükellefiyetlerdir.⁴⁴⁶

Şöyle ki, İzzetbegoviç’e göre Mesih’in; *“(...) ‘Zina etmeyeceksin’ dendiğini duyduunuz. Ama ben size diyorum ki, bir kadına şehvetle bakan her adam, yüreğinde o kadınla zina etmiş olur.”*⁴⁴⁷ ifadelerinden Hıristiyanlığın tam iffet istediği anlaşılmaktadır. Kilisenin başı olan Pavlus ise: *“Kaygısız olmanızı istiyorum. Evli olmayan erkek, Rab’bi nasıl hoşnut edeceğini düşünerek Rab’bin işleri için kaygılanır. Evli erkekse karısını nasıl hoşnut edeceğini düşünerek dünya işleri için kaygılanır,”*⁴⁴⁸ ifadeleriyle tam iffeti korumak amacıyla bekârlığı daha doğru bulup ögütlemektedir. Ancak nazariye ile tatbikat hususunda halk birçok zorluklarla karşılaştığından, bir

⁴⁴³ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, ss. 253-254.

⁴⁴⁴ Luka 3/11.

⁴⁴⁵ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 254.

⁴⁴⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 254.

⁴⁴⁷ Matta 5/27-28.

⁴⁴⁸ 1. Korintliler 7/32-33.

çözüm olarak Hıristiyan Öğreti evlilik müessesesine yol açmak zorunda kalmıştır. Pavlus'un son mektubunda: “*Erkeğin kadına dokunmaması iyidir*”(…) *Ama fuhuştan ötürü her erkek karısıyla, her kadın da kocasıyla yaşasın*”⁴⁴⁹ pratik ve tatbikatın gerçekliğine doğru bir yönelim hissedilmeye başlıyor. İzzetbegoviç'e göre, Pavlus'un da vurguladığı gibi, Hıristiyanlık açısından evlilik, zinadan kaçınmak için pratiğin dayattığı bir çözümdür. Bu nedenle evlilik, “saf din” Hıristiyan öğretisinin halka verdiği apaçık bir tavizdir.⁴⁵⁰

Ancak, dinin saf öğretilerinden verilmiş her taviz, C. Özyurt'un ifadesiyle; “*sadece dindarlık seviyesindeki farklılıkları kabul etmekle kalmaz, başka dinlerin etkisine açık bir duruma gelerek dindarlık renklerinin değişimine de açık hale gelir.*”⁴⁵¹ Buna bağlı olarak denilebilir ki, seçkinler tarafından yaşanan din; saf dindir. Halk dindarlığı ise, halk kültürü ve paganizm unsurlarından etkilenen dindarlık biçimidir. İzzetbegoviç de: “*Ortaçağ halk kültürü, halk ananelerinin ve resmî kilise öğretisinin bir karışımıdır*”⁴⁵² diyerek bu gerçeğe dikkat çekmektedir.

Söz konusu büyük feragat ve iç dinamizm ile yaşayan bireylerin dinî tecrübesi, tamamen şahsîdir ve bir sosyal faaliyetle asla ilişkisi yoktur. İzzetbegoviç, sosyal değişimlerin dua ve ahlâkla değil, ancak bir ideal ya da menfaat uğruna kuvvete başvurmakla gerçekleşebileceğini düşünmektedir. Hıristiyanlık, kuvvete başvurmaya karşı olduğundan,⁴⁵³ herhangi bir sosyal değişimi gerçekleştirmek üzere bir şey yapmaktan acizdir. Bu nedenle İzzetbegoviç; “*Hristiyanlık, kelimenin asıl mânâsında, tatbikat değildir*”⁴⁵⁴ diyerek, onun bu açıdan değerlendirilmesinin söz konusu olamayacağını ifade etmektedir.

İzzetbegoviç'e göre, insan hayatının en derin hakikatlerinin ‘habercisi’ olan Hıristiyanlık; tarihte bir dönüm noktası olmuştur. Onun sayesinde insanlık, ilk defa insan değerinin şuuruna varmış ve her şeyden evvel ‘nitelik’ bakımından büyük bir

⁴⁴⁹ 1. Korintliler 7/1-2.

⁴⁵⁰ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 254; İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, ss. 331-333.

⁴⁵¹ Özyurt, a.g.m., s. 204.

⁴⁵² İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 204.

⁴⁵³ “*Düşmanını sev ve sana kin besleyene iyilik et*”, “*Belâlara tahammül et*”, “*Kendi kendini sevdiğin kadar yakınına da sev*” gibi Hıristiyan öğretisinin vecizeleri İzzetbegoviç'e göre, insan hayatının pratik mantığına çok aykırı olsalar da, bunlar sayesinde insan hayatının hakikî mânâsını aramaya sevk ediliyor. İzzetbegoviç, bu vecizelerin gerçekten başka bir dünyanın habercisi olduğunu düşünüyordu. Bkz.: İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 255.

⁴⁵⁴ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 255.

ilerleme sağlamıştır. İzzetbegoviç; “Hz. İsa’nın zuhuru dünya tarihinin sınır taşıını teşkil etmektedir” diyerek “vizyon ve ümitlerinin, insanların sonraki bütün çabalarına girdiğini”,⁴⁵⁵ vurgulamaktadır. İzzetbegoviç’e göre, Batı uygarlığı, tarihi boyunca tüm bozulmalarına rağmen Hz. İsa öğretilerinden etkilenmiş ve hatta onu merkeze alarak kendi varlığını oluşturmuştur. İki kutbun ezeli çatışmasında, Batı’nın toplum, ekmek ve uygarlık yerine her zaman insan, hürriyet ve kültür kutbuna bağlı kalması, onun Hıristiyan geleneğinden kaynaklandığı gibi, Avrupa kültüründe hâkim olan insanın saygınlığı prensibinin de kaynağını Hıristiyanlığa borçlu olduğu inkârı mümkün olmayan bir hakikattir.⁴⁵⁶

Hıristiyanlık, evrenin ikiliğinden hareketle insanın da iki kutupluluğu kabul etmiştir. Ancak insanın sadece maneviyat ihtiyacına odaklanarak, insanın diğer yani maddi boyutunu, bedensel ihtiyaçlarını, tabiatla ilişkisini, toplum ve medeniyet için verdiği çabayı yok saymıştır. Reddedtiği esaslar tarafından kuşatılmış olan Hıristiyan öğreti uygulanmaya geçildiğinde sıkıntıya uğrayıp deforme olmaya başlamıştır. Hıristiyan değerlerinin deformasyonu, özellikle kilise kurumunun ortaya çıkmasıyla hızlanmıştır. Kilise kurumunun ortaya çıkışıyla birlikte papanın bin yıl sonra Haçlılarla birlikte bir imparator gibi dünyevî iktidarın başı olarak hareket etmeye başlayacağı sürecin yapıtaşlarının örülmeye başladığı rahatlıkla görülebilir. Bu bağlamda unutulmamalıdır ki, Kilise’nin ortaya çıkmasına sebep teşkil eden Hıristiyan öğretileri değil; Yunan ve Roma’nın dünyevi felsefeleridir. Kilise olarak kurumsallaşana kadar Hıristiyanlık, siyasî alanda düzenleyici olma iddiasında değildi. Başlangıçta yalnızca öbür dünyayla ilgili mesajları olan Hıristiyanlık, artık Kilise aracılığıyla siyasî alanda faaliyet göstermeye başlamış, ancak yol gösterici dinsel prensiplerden yoksun olduğundan Roma siyaset geleneğinin kalıplarından faydalanmaya çalışmıştır. Kilise’nin ortaya çıkmasının ardından meşhur; “(...) Sezar’ın hakkını Sezar’a, Tanrı’nın hakkını Tanrı’ya verin (...)”⁴⁵⁷ parolasıyla Batılı insana, özel hayatında Hıristiyan, resmî ya da iş adamı olarak ise Makyavelist olabileceği öğretilmiştir. Bunun sonucunda sevgi

⁴⁵⁵ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 255.

⁴⁵⁶ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 227.

⁴⁵⁷ Matta 20:25

dini olarak bilinen Hıristiyanlık insani değerlerden gün geçtikçe uzaklaşarak, kendisinden asla beklenilmeyen zulüm, işkence ve şiddet örnekleri sergiler olmuştur.⁴⁵⁸

Hıristiyanlığın Hz. İsa'nın öğretisinden yani saf dinden uzaklaşarak ideolojiye/kiliseye dönüştüğü süreç, insanlık tarihindeki en dramatik hadiselerden biridir. İzzetbegoviç, IV. yüzyılda İmparator I. Konstantin'in Hıristiyanlığı resmen tanınmasıyla manevî bir cemaati kuvvetli bir teşkilata ve kiliseyi siyasî bir güce dönüştürmekle, Hıristiyanlığın tarihi deformasyonunda geri dönülmez bir adım attığı kanaatini ifade etmektedir.⁴⁵⁹

Kilise tarafından sistemleştirilmiş bir öğretiyeye dönüştürülmesiyle birlikte Hıristiyanlık, manevî yönden yolunu şaşırmıştır. Bunun ardından dogmalarla mukaddes sınırlar hakkındaki bitmez tükenmez tartışmalar, Hıristiyanlığın ağırlık merkezini, Hz. İsa'nın öğretisinin ahlâkî çekirdeğinden skolastik tarafa kaydırmıştır. Hıristiyan Ortaçağ skolastiği, mantıkî muhakeme yoluyla Allah'ın varlığını ispatlamaya çalışıp Tanrı'ya dolaylı yoldan ulaşılabilirliğini sistematize etmeye çalışsalar da İzzetbegoviç'e göre bütün büyük ve hakikî Hıristiyanlar, Tanrı'ya ancak mistisizm/dini tecrübe yoluyla doğrudan ulaşılabilirliğini savunmuşlardır. Bu nedenle hakikî Hıristiyanlar, Hz. İsa'nın öğretisinin gerçek manada ilim olamayacağını, teolojiye dönüştürülemeyeceğini savunmuşlardır. B. Russell da “(...) şahsî inanç vecd'den; teoloji ise matematikten ileri gelir (...)”⁴⁶⁰ diyerek bunu desteklemektedir. Benzer düşünceler, İslam düşünürü İbn-i Sina'da da görülür. O, hakikate mantık kanunları yoluyla değil sadece mistik haller/dini tecrübe yoluyla ulaşılabilirliğini ileri sürmüştür. Tanrı'ya ulaşmanın skolastik metodu tamamen akılcı olduğundan İzzetbegoviç, bu rasyonalist yöntemin Avrupa ateizmine yol açtığını ileri sürmektedir.⁴⁶¹

İzzetbegoviç'e göre, “*Kiliseye ait teşkilatlar ilim olarak teolojinin esası üzerinde büyük vukuflarıyla, türlü şekilleriyle, hiyerarşi ve zenginlikleriyle ve bütün o trajik yanılma ve hatalarıyla meydana çıktılar*” fakat Hıristiyanlıkta “(...) hakikî dinî ilhamın bir ifadesi olarak keşişlik hareketi, her yerde Kilise teşkilatının dışında

⁴⁵⁸ Özyurt, a.g.m., ss. 203-204; İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 173; İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 235.

⁴⁵⁹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 320.

⁴⁶⁰ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 321.

⁴⁶¹ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 51; İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 54; İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 68.

oluşturduğu⁴⁶² kayda değer bir husustur. Örneğin, Ortaçağ şövalyeleri, “silahsız hakikatin (Kilise) hizmetindeki silahlı güç” konumunda, dine bağlı askerî tarikatlar halinde örgütlenmişlerdir. Ancak Hıristiyan öğretilerinin ruhuna uygun düşen manastır tarikatları hayatta kalıp daha da güçlenirken, Hıristiyanlığın ruhuna ve tabiatına aykırı olan askerî tarikatlar devam etmediler.⁴⁶³

Teolojiye karşı çıkanların arasında İzzetbegoviç’in de yer aldığı unutulmamalıdır. Sanatın tenkidini kabul etmediği gibi dinde teolojinin mümkün olmadığını da düşünmektedir. Aşağıdaki sözleri İzzetbegoviç’in teolojiye/din bilimine karşı nasıl tavır aldığına bir örneğidir: “(...) Din ilmi olamaz. Hakikî dinî ve ahlâkî meseleleri uygun bir şekilde dram, tiyatro ve roman ifade edebilir. (...) Hristiyanlık, hakikî manada teoloji olarak değil; olsa olsa İsa hakkında tarih olarak var olabilir. İsa ile İncil bir yanda, Pavlus ile kilise diğer yandadır.”⁴⁶⁴ Unutulmamalıdır ki, Hıristiyanlığın başı Hz. İsa’dır ve Hıristiyan etiği kendisine aittir. Kilise’nin başı ise Pavlus’tur; böylece de Hristiyan teolojisi ona aittir. İzzetbegoviç: “İsa ile ilgili yüce ve sade tarih Pavlus’la son bulmakta; rahiplik dini ve kilisenin tarihi ise onunla başlamaktadır”⁴⁶⁵ ifadeleriyle bunların ayrıştığı temel noktalardan birine dikkat çekmiştir.

Ortaya çıkışından itibaren üç asır boyunca Roma İmparatorluğundan gördüğü baskılara rağmen Kilise, Hıristiyan cemaatlerin dünyevî işleriyle ilgilenerken hayatın her alanında etkisini göstermiştir. MS 313 yılında İmparator Constantinus’un Hıristiyan olması ve 392’de I. Theodosius tarafından Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğunun resmi dini haline getirilmesiyle Kilise resmen toplumsal hayata katılmıştır. Aynı zamanda Hıristiyanlığın öğretileri İznik Konsili’nden⁴⁶⁶ başlayarak, tarih boyunca yapılacak konsillerle tespit edilmiştir. Kısmen de olsa ibadetler, putperestlikten devralınan tören ve kültlerle zenginleştirilmiştir.⁴⁶⁷ 1054 yılında konsillerde meydana gelen anlaşmazlıklardan dolayı, Kilise’nin Katolik ile Ortodoks Kilisesi olarak ikiye

⁴⁶² İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, ss. 319-321.

⁴⁶³ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 217.

⁴⁶⁴ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 157.

⁴⁶⁵ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 322.

⁴⁶⁶ Konsil; Katolik Hristiyan literatüründe dinî meseleleri tartışıp çözmek üzere bir araya gelen yüksek düzeydeki din adamları kuruluna verilen ad. Daha ayrıntılı bilgiler için bkz.: Ömer Faruk Harman, “Konsil”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C. XXVI, İstanbul, 2002, ss. 175-178.

⁴⁶⁷ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, ss. 319-320.

ayrılmasının gerçekleştiği unutulmamalıdır. Beşinci yüzyılda Roma İmparatorluğunun yıkılmasının ardından ise Avrupa’da siyasal/iktidar alanında bir boşluk ortaya çıkmıştır. Bu yeni durumdan istifade ederek hükümdar yerine hiyerarşik bir düzene sahip olan Roma Kilisesi geçmiştir. Kilise hâkimiyeti, V. yüzyıldaki Aziz Augustine⁴⁶⁸ öğretisini temel alarak başlayıp XIII. yüzyıldaki Skolastik çağın en büyük düşünürü olan Aziz Thomas öğretisiyle zirveye ulaşmıştır. Aziz Thomas’ın öğretisi Katolik Kilisesi’nin resmi felsefesi haline gelmekle birlikte, Batı Avrupa’da meydana gelecek siyasî dönüşümlere de öncüllük etmiştir.⁴⁶⁹

On beşinci yüzyıla gelindiğinde, Avrupa’da hümanizm akımıyla birlikte Rönesans hareketleri doğmuştur. İtalya’da başlayan Rönesans hareketi kısa zamanda farklı alanlarda etkisini göstererek bütün Avrupa’ya yayılmıştır. Almanya’da daha çok din alanında yeni arayışlara neden olan Rönesans hareketi, Katolik Kilisesi’ni sarsarak reform hareketlerine zemin hazırlamış oldu. Reform Hareketi, XVI. yüzyılda Almanya’da, Martin Luther öncüllüğünde Hıristiyanlığın üç ana mezhebenden olan Protestanlığının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Protestanlığın ortaya çıkması ve yayılması ise Kilise’nin otoritesinin zayıflamasını sağlamıştır.⁴⁷⁰

İzzetbegoviç, Reformlar ve özellikle M. Luther’in öğretileri ile insanın “*dinî meselelerde bağımsızlığı elde ettiği*” şeklinde değerlendirmektedir. Ayrıca: “*Luther, Kilise’yi sahip olduğu otoriteden mahrum bırakmış ve bu otoriteyi fertlere nakletmiştir*” diyerek, bu yeni durumu “*siyasî ve ruhî özgürlüğün gelişimine önemli bir katkı*”⁴⁷¹ ve devrimsel bir süreç olarak görmektedir.

Bahsedilen bu yeni dinî öğretiler, idealist açıklama tarzının iyi bir misali olan ‘resmî Kilise içindeki ahlâkî sapmaya verilmiş bir cevap’ olarak değerlendirilebilirse de, bunların fikir ve inançlar hususunda maddeci açıklama tarzında yorumlanması da mümkündür. İzzetbegoviç’e göre, yeni dinî öğretileri bu şekilde değerlendirenlerden

⁴⁶⁸ İzzetbegoviç’e göre, devlet konusunda Hıristiyan bakış açısı en tutarlı şekilde Aziz Augustine tarafından ortaya konulmuştur. Ona göre, dünyevî devlet günahtan, yani ezeli kanunlara aykırı olan beşerî fiil, söz ve arzudan neşet etmiştir. Dünyevî devlet, büyük bir günahkârlar birliğidir. O, kardeş katili üzerine kurulmuştur: Romulus’un Kabil’in suçunu tekrarladığı fikri. Bkz.: İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 241.

⁴⁶⁹ Daha detaylı bilgiler için bkz.: Mehmet Ağaoğulları, Levent Köker, *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, 4.B., Ankara, İmge Kitabevi, 2001.

⁴⁷⁰ Ağaoğulları, Köker, *Tanrı Devletinden Kral-Devlete*, ss. 94-127.

⁴⁷¹ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 205.

biri E. Fromm'dur. Söz konusu olan yeni dinî öğretileri, “Ortaçağ sosyal sisteminin çöküşü ve kapitalizmin başlangıcının yol açtığı psikolojik ihtiyaçlara verilmiş bir cevap”⁴⁷² olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla Fromm'a göre yeni dinî öğretiler, sanayi sisteminde oynayacağı rol için insanı hazırlamak amacıyla yola çıkmışlardır.⁴⁷³

Bu mücadele sonrasında, XVIII. yüzyıla gelindiğinde, Fransız Devrimi ile birlikte Kilise gücünü kaybetmiş ve adeta devlet emrine girmek zorunda kalmıştır. XX. yüzyılda, İkinci Vatikan Konseyi (1962-1965)'nde ise Katolik Kilisesi, kilise ve devlet arasındaki ilişkiyi tamamen yeniden tanımlayarak çoğulculuğu ve vicdan özgürlüğünü kabul etmiştir.

Sonuç olarak denilebilir ki; bir saf din olarak Hıristiyanlık, özü itibariyle bu dünyaya hükmetmeye ilgi göstermemiş dış dünyayı düzenlemek ya da mükemmelleştirmek iddiasında bulunmamıştır. Fakat Hıristiyanlığın tarihi, ortaya tamamen farklı bir tablo sunmaktadır. Hıristiyanlığın, özellikle kilisenin ortaya çıkışından bu yana, kendi öğretilerine göre dünyayı düzenlemek ve üzerinde hâkimiyetini sürdürmek için çalıştığı açık bir şekilde ortadadır.

C. DİN VE SİYASET BİRLİĞİ OLARAK İSLAM

İzzetbegoviç, insanlığın yaşam felsefesi ya da dünya bakışı arayışını maddi, manevi ve İslamî olmak üzere üç temel perspektif altında tasnif etmektedir. Maddi/materyalist dünya görüşü, varlığı sadece fizik dünya olarak değerlendirir. Manevi/dinî dünya görüşü varlığı yalnızca bilinç dünyası olarak ele alır. İzzetbegoviç, bilinç ve varlık birliğinin neticesi olarak insanın ortaya çıktığını düşündüğünden her iki yaklaşımı da eksik bulmakta ve bir “üçüncü yol” önermektedir. İnsan, bir birlik olduğuna göre, diğer bir ifadeyle, bilinç ve fiziğin bir sentezi olduğuna göre, insanın realitesine sadece İslamî görüş yaklaşmaktadır. Çünkü, İslamî dünya görüşü, fizik ve bilinç kutuplarının birleştirilmesinden doğan bir bütün olarak ortaya çıkmaktadır.⁴⁷⁴ Dolayısıyla İzzetbegoviç'e göre doğru yol, ne sadece bilinç ne de sadece fiziktir, ne

⁴⁷² İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 206.

⁴⁷³ Erich Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, çev. Selçuk Budak, İstanbul, Payel Yayınevi, t.y., s. 74.

⁴⁷⁴ Enes Karic, “Islam in Islam Between East and West”, *Journal of Intercultural and Religious Studies*, S. 4, 2013, ss. 36-37.

doğu ne de batıdır. En önemli kitabına isim olarak seçtiği, adeta bir manifesto tarzıyla ifade ettiği şekliyle “Çözüm; ‘Doğu ve batı arasında İslam’dadır.” Doğu ve Batı diye sembolize ettiği iki kutup arasındaki İslam’ın temel karakteristiği, aslında her konuda ‘orta yol’ arayışı olmasında gizlidir.

Yahudi materyalizmi ve onun modern dünyadaki türevi olan çağdaş pozitivizm, insan bilincini dünyaya doğru çevirip tarih boyunca onu dış gerçeğin menfaatine yönlendirirken, Hıristiyanlık da insan ruhunu kendisine doğru, iç gerçekliğe doğru yönlendirmiştir. İzzetbegoviç’e göre, Yahudilerin aşırı Ahd-i Kadim realizminin üstesinden aynı derecede aşırı bir Ahd-i Cedid idealizmi ile gelinebilirdi. Yahudi realizmi ve Hıristiyanlık idealizmi, Yahudi materyalizmi ve Hıristiyanların keşifliği, Yahudilerin dünyaya yönelmesi ve Hıristiyanlıktaki ruhun insanın kendisine yönelmiş olması gibi tüm bu ikilik, tüm bu dualizm içinde bir bölünme, bir dünya kutuplaşması içerilmekteydi. Dünyanın bu ikiliğinin üstesinden gelebilmesi için yeni bir sentez gerekmektedir. Bu birleştirme ve sentez rolünü ise İzzetbegoviç, Hz. Peygamber’e yani İslam’a atfetmektedir.⁴⁷⁵ İzzetbegoviç, Yahudiliğin Arz-ı Mev’ûdu ve Hıristiyanlığın İlâhî İmparatorluğu olarak iki zıt yani iki farklı idealin İslam’da uzlaştırıldığını öne sürmektedir. Çünkü İslam, bu iki ideali bir araya getirebilen güçlü bir terkiptir. Yani İslam, “*insanî olan her şeye damgasını vuran iki kutup arasındaki ‘üçüncü yol’ dur.*”⁴⁷⁶

İslam, Hıristiyanlığın ve Yahudiliğin tersine, yüzünü hem dünya hem de maneviyata çevirmiş bir dindir. Nitekim dünyaya ve ahirete önem verirken İslam, diğer semavi dinler gibi, yolundan çıkıp kaybolmamış ve unutkanlığa düşmemiştir.⁴⁷⁷ Ne sadece dünyayı ne de sadece ahireti seçerek diğerinden vazgeçmemiştir. Ahiretten asla taviz vermeyen İslam, Kur’an-ı Kerim’in veciz bir şekilde ifade ettiği üzere, “(...) *Dünyadan da nasibini unutma (...)*”⁴⁷⁸ ilkesi ile dengelemeyi ihmal etmemiştir. Dolayısıyla İslâm, her iki kutup arasında ‘orta ümmet/ümmeten vesaten’ dengesini kuran bir din ya da yaşam tarzı olarak tanımlanabilecek yegâne dindir.

Bir dinin dünya üzerindeki tesiri ancak dünyevî tarafı olduğunda mümkündür. Bir diğer ifadeyle İzzetbegoviç, dinin dünya üzerindeki tesirinin ancak öğretilerinin bir

⁴⁷⁵ Karic, “Islam in Islam Between East and West”, s. 40.

⁴⁷⁶ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 168.

⁴⁷⁷ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 191.

⁴⁷⁸ Kasas, 28/77.

siyasî tarafı olduğu takdirde, mümkün olacağını ileri sürmektedir. İslam ve diğer semavî dinler (Hristiyanlık ve Yahudilik) arasındaki benzerlik ve farklılıklarının da işte buradan kaynaklandığını düşünmektedir.⁴⁷⁹ Daha öncede bahsedildiği üzere, İzzetbegoviç, İslam'ın bir dinden daha fazla olduğunu vurgulamaktadır. İslam'ı, din ve siyaset birliği olarak tanımlamaktadır. Bu iddiasını değişik açılardan doğrulamak ya da savunmak için de farklı argümanlar geliştirmektedir.

Tezini ispatlamak için İzzetbegoviç ilk olarak, Hirâ mağarasına çekilen ama her seferinde vazifesini devam ettirmek için putperest Mekke'ye dönen Hz. Peygamber ve toplumsal hayattan uzak durup mukaddes kitaplarla uğraşan, inanmayanlarla ve münafık insanlarla dolu Kudüs şehrinden geri duran Hz. İsa'ya dikkat çekmektedir.⁴⁸⁰ Dikkat edildiğinde, her iki peygamber arasındaki fark kolaylıkla görülecektir. Hz. Peygamber'in Hirâ mağarasında istiğrak ve kendi iç gelişiminden sonra anarşik Mekke toplumuna inişini, İzzetbegoviç, tevhit temelleri üzerinde insanlığı geliştirme sürecine giren İslâm yolunu sembolize ettiği şeklinde yorumlamaktadır. Bu şekilde Hz. Peygamber, mistisizm, tevazu ve bireyin iç özgürlüğü ile süregelen Hz. İsa yolu ile toplumun organizasyonu ve adalet mücadelesi içinde geçen Hz. Musa yolunu birleştirmektedir.

İzzetbegoviç, halktan uzaklaşarak sürekli Hirâ mağarasına çekilen ve düşünmeye odaklanan Hz. Peygamber'in, o dönemde, zahit bir hanif olduğunu ileri sürmektedir. Daha ileriye gidip Hz. Peygamber'in, Mekke'de sadece dinî düşüncenin habercisi olduğunu iddia etmiştir. Yani, Mekke'de yaşamakta olan sürecin henüz İslami olmadığını düşünen İzzetbegoviç, daha sonra Medine'de nazil olan; “(...) *Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslam'ı seçtim (...)*”⁴⁸¹ ayetiyle, İslam'ın başladığını ileri sürmektedir. Çünkü bahsi geçen Kur'an-ı Kerim ayetiyle birlikte, Hz. Peygamber'in ve İslam'ın mesajı tamamlanarak insan bilincine hazır hale gelebilmiştir. Ayrıca Medine, İslamiyet'in başladığı bir merkez olması yanı sıra, İslam'ın sosyal ve hukukî düzenin de başlangıç ve kaynağıdır.⁴⁸²

⁴⁷⁹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 256.

⁴⁸⁰ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 256.

⁴⁸¹ Maide, 5/3.

⁴⁸² İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 257.

İzzetbegoviç, İslam'ın amacını tamamen insanla ilişkilendirmektedir. İslam'ın temeli olan Kur'an-Kerim'in odağı da insandır. Yahudi ve Hıristiyanlıktaki gibi benzer bir sapmaya neden olacakları endişesiyle İzzetbegoviç, ezoterik teoriler, teozofî ve bunlara paralel İslami tasavvuf okullarının manevi doktrinlerine karşıdır. Ona göre, Kur'an-ı Kerim'in şairler ve romantik kişiler tarafından beğenilmemesi mümkün olan tezahürleri varsa da, "*Kur'an, realist, hemen hemen anti heroik bir kitaptır. Onu tatbik edecek insan olmadan, İslam anlaşılmaz, hatta kelimenin hakikî mânâsında mevcut da olmaz.*"⁴⁸³ ifadeleriyle, İslam'ın esasen insanlara can damarından bağlı olduğu görüşünü ortaya koymaktadır.

Belki de beslendiği literatür sebebiyle Kur'an-ı Kerim'i ideolojik bir şekilde okumaya yatkın olan İzzetbegoviç, İslâm'da bu dünyayı düzene sokacak etkili bir öğreti görmektedir. Fakat "*İslam bu dünyayı fazla idealize etmez*"⁴⁸⁴ ifadeleriyle de bu dünyayı nizama koyarken diğer varlık katmanlarını ihmal etmeme ve orta yoldan ayrılmamaya gayret etmeleri gerektiğini yinelemektedir.⁴⁸⁵ Böylelikle bir dinden daha fazlası olan İslam, bir siyasî ve sosyal teori olarak karşımıza çıkmaktadır.

Belirtilmek gerekir ki Aliya İzzetbegoviç'in 'İslâm bir dinden daha fazlasıdır' yaklaşımı, kendine özgü yeni bir görüş değildir. Yenilikçi Müslümanlar ve reformcular arasında yaygın bir düşüncedir. Ayrıca klasik Müslüman otoriteler de İslam'ın mesajlarını sosyal devlet ve imparatorluk perspektifi doğrultusunda yorumlamışlardır. Fakat klasik yaklaşım, 'politika' denince çoğu zaman "total politika" yani "*insan kaderi*" ya da insanların birbirini yönetmesi yerine "*kutsal siyaset*", insan topluluklarının genel işlerini ahlâk ve adalet çerçevesinde yönetme olarak kavramışlardır. Yine İslâm bir tür siyaset teorisi olarak yorumlanabilse de, siyaset İslâm'ın birincil ve ebedi ilkesi olarak değil, İslâm'ın ikincil ve tarihsel bir biçimidir. Unutulmamalıdır ki, tarihi boyunca öncelikle bir din olarak var olan İslâm dini, çeşitli İslami ve İslami olmayan yönetimler altında yaşarken dinî gerçekliğini ve diriliğini daima koruyabilmiştir.⁴⁸⁶

⁴⁸³ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 257; Kariç, "Doğu ve Batı arasında İslam'ın İçindeki İslam", s. 751.

⁴⁸⁴ İzzetbegoviç, *İslam izmeğu Istoka i Zapada*, Sarajevo, Svjetlost-El Kalem, 1995, s. 189.

⁴⁸⁵ Kariç, "Doğu ve Batı arasında İslam'ın İçindeki İslam", s. 751.

⁴⁸⁶ Kariç, "Islam in Islam Between East and West", ss. 48-50.

İzzetbegoviç'e göre, Hirâ mağarasında derin düşünceye odaklanıp vahiy aldıktan sonra Hz. Peygamber mağaradan dönmeye mecbur idi. Çünkü eğer halkına dönmüş olmasaydı Hanif olarak kalabilirdi belki ama İslam'ın resulü olamayacaktı. Hz. Peygamber'in halkın arasına dönüşü, dâhilî ile haricî dünyanın, mistik ile aklın, istiğrak ile eylemin karşılaşmasıydı. İzzetbegoviç, "*İslam mistik olarak başlamıştı, siyasî ve devlet fikri olarak devam etti. Din, gerçekler dünyasına girerek İslam olmuştur*"⁴⁸⁷ ifadeleriyle, vahyin başlangıcını göz önünde tutarak siyasî ve sosyal boyutunun İslam'ın en yüksek ifade şekli olduğunu ileri sürmektedir.

İzzetbegoviç'e göre, İslâm'ın din ve siyaset birliği olduğu hususunun daha iyi anlaşılabilmesi için zuhur ettiği şartların ele alınmasında fayda vardır. Bilindiği gibi, o dönemde Arabistan, Hristiyanlığın beşiği olan ve insanın az çalışmakla da geçinebildiği Celile bölgesinin⁴⁸⁸ aksine, pek de zengin değildi. Diğer bir ifadeyle Arabistan'da geçim, ancak ve ancak büyük çabalar sonucu temin edilebilmekteydi. İzzetbegoviç'in düşüncesine göre, bu zor yaşam koşulları altında yaşamaları, Arapları her yönden etkileyip onları İslam için adeta hazırlamış bulunuyordu. Onun bu tespitine göre, Hristiyanlığın ve İslam'ın zuhur ettiği bölgedeki insanların yaşam şartları göz önüne alındığında İncil, "*kırlarda zambaklar gibi yaşayınız*",⁴⁸⁹ diyebilmişti. Fakat Kur'an-ı Kerim, "*Allah nafakanızı ve Onun nimetlerini aramak üzere dağılmanız için sizlere gündüzü verdi*"⁴⁹⁰ gibi ayetleriyle insanlara hitap etmektedir.⁴⁹¹

İslam'ın din-siyaset birliği olduğunu gösteren önemli etkenlerden biri de Kur'an-ı Kerim ile İncil arasındaki farklardır. Mesela, İncil'in tersine Kur'an-ı Kerim'de, insanın yeryüzünde hükmetmesi için Allah tarafından yaratıldığından bahseden ayetler bulunmaktadır.⁴⁹² O halde 'insan, tabiat ve dünya üzerindeki hâkimiyetini nasıl gerçekleştirebilir?' sorusuna gelince İzzetbegoviç, bunun ancak bilgi ve emekle, başka bir deyişle ilim ve amelle mümkün olabileceği şeklinde cevaplamaktadır. Bu gerçeklere ilaveten hukuka ve kanunlara dikkat çeken İslam, yalnız kültürü değil, medeniyeti de

⁴⁸⁷ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 257.

⁴⁸⁸ Celile, Antik Filistin'in kuzey bölgesi. Şeria (Ürdün) Nehri'nin batısında kalır. Modern İsrail'in kuzeyindedir. İsrail topraklarının üçte birine tekabül eder.

⁴⁸⁹ Matta 6/28-34.

⁴⁹⁰ Kasas, 28/73; Furkan, 25/47.

⁴⁹¹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 261.

⁴⁹² Bekara, 2/30

istediğini ifade etmektedir.⁴⁹³ Fakat ilimle ya da okumakla ilgili talep, Allah'a karşı değil, aksine Kur'an-ı Kerim'de vurgulandığı gibi Allah'ın adına⁴⁹⁴ olmalıdır. Kur'an-Kerim'in birçok ayetinde Allah, tabiattaki pek çok gerçeğe dikkat çekerken insanlara hazır ilmî hakikatler sunmaz, aksine insanın cevaplaması gereken sorulara yönlendirmektedir. Yani Allah, insanları şaheseri olan tabiatı müşahede etmeye, araştırmaya, soruşturmaya ve düşünmeye sürekli teşvik etmektedir.⁴⁹⁵

Dolayısıyla İzzetbegoviç, ilkel bir bilinç düzeyinde İslam'ın hakkıyla uygulanmasının mümkün olmayacağı görüşündedir. Nitekim en temel İslam şartları da bunun bir göstergesidir. İslâm'ın en azından dört temel şartı yerine getirildiği takdirde medeniyetin asgari derecesine ulaşılmış olacağını ifade eden İzzetbegoviç, Müslümanların aynı zamanda hem Müslüman hem de cahil olmalarının mümkün olamayacağını düşünmektedir.⁴⁹⁶

Bilindiği üzere, medeniyetin ana göstergelerinden biri yazıdır. İslâm'ın esas olan Kur'an-ı Kerim'in ilk vahyedilen ayetlerinde⁴⁹⁷ İslâm'ın yazıyla ya da diğer bir ifadeyle medeniyetle olan ilişkisi açıkça ifade edilmektedir. Hz. Peygamber'in, Hz. İsa'nın aksine yazıya ne kadar önem verdiği açıktır. İncil'in, Hz. İsa'dan bir asır kadar sonra yazıldığı halde, Kur'an-ı Kerim'in her bir ayeti vahyin hemen akabinde bizzat Hz. Peygamber tarafından vahiy kâtipleri aracılığı ile derhal kayda geçirilmiştir.⁴⁹⁸ Bu bağlamda, Bedir Savaşı sonrasında Hz. Peygamber'in serbest bırakılmaları karşılığı olarak esirlerden okuma yazma bilmeyen Müslümanlara okuma-yazma öğretmesi şartı da bu hususta kayda değer başka bir örnektir.

Söz konusu iddialarının kanıtlanmasına yardımcı olacağı düşüncesiyle İzzetbegoviç, Kur'an-ı Kerim ile İncil arasındaki önemli bir başka farka daha dikkat çekmektedir. İncil'in kuvvet kullanmaktan kaçınma ve zulme karşı durmama prensiplerinin tam aksine Kur'an-ı Kerim, kötülüğe karşı mücadeleyi, zulme ve eziyete karşı ise direnişi emretmektedir. Tahammül etme ve boyun eğme yerine Kur'an, savaşa

⁴⁹³ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 261.

⁴⁹⁴ Alak, 96/1.

⁴⁹⁵ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 278.

⁴⁹⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 280.

⁴⁹⁷ Alak, 96/1-5.

⁴⁹⁸ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, ss. 261-262.

izin verdiği hatta savaşı emrettiği⁴⁹⁹ zaman, böyle yapmakla Kur'an'ın dini-ahlaki yönü değil, sosyo-politik yönünün bir kanun mecmuası olarak ortaya çıktığını düşünmektedir. Bu bağlamda tezini doğrulamak için İzzetbegoviç, Hz. Peygamber'in resul olmasının yanı sıra bir devlet başkanı ve ordu komutanı vazifelerini de üstlendiğine dikkat çekmektedir. Bundan dolayı Hz. Peygamber, keza *savaşçı bir peygamber* olan Hz. Musa'ya çok benzemekte olduğu gibi, Hıristiyanlığın aksine Yahudilik de İslam'a daha çok benzemekte, aralarında pek çok paralellik vardır.⁵⁰⁰

Kur'an-ı Kerim'i sosyo-politik bir teori şeklinde okumaya tabi tuttuğundan dolayı İzzetbegoviç, Tasavvufu gevşemiş bir İslam türü, başka bir ifadeyle İslam'ın bozulmuş bir şekli olarak görmektedir. Yukarıda üzerinde durulduğu üzere İzzetbegoviç, İslam'ı Hz. İsa'dan Hz. Peygamber'e doğru bir ilerleme olarak değerlendirmektedir. Tasavvufu ise aksine Hz. Peygamber'den Hz. İsa'ya doğru bir geri dönüş olarak değerlendirmektedir. “(...) *İslam'ın içindeki din unsurunun vurgulanmasında içte bir parçalanma tehlikesi yatmaktadır: Şuur ve faaliyet azalır azalmaz, Kur'an'ın emrine aykırı olarak “dünyadan nasibini” unutup, bu emre göre hareket etmeyi bırakır bırakmaz İslamî devlet, herhangi başka bir devlet gibi olur; din unsuru ise, herhangi başka bir din gibi işlemeye başlar. Devlet kendi kendine hizmet eden iktidar halini alır; din ise toplumu hareketsizlik ve geri kalmışlığa doğru çeker (...)*”⁵⁰¹ ifadeleriyle İzzetbegoviç, kimi tarikatleri ve onların esasında yatan tasavvuf felsefesini, İslam'ın bir tür Hıristiyanlaşması olarak görmektedir. Hz. Peygamber'den Hz. İsa'ya doğru bir gerileme olarak nitelemektedir. E. Kariç'e göre, İzzetbegoviç'e mistisizm ve tasavvuf çekici gelmediği gibi diğer klasik İslam okullarının mirasından da çok ümitvar değildir. İşte bu nedenle İzzetbegoviç'e göre derviş yaşam tarzı ve mistik felsefesi gerçek İslâm'dan karakteristik bir sapma biçimi hatta İslâm'ın Hristiyanlaşmasıdır.⁵⁰²

İslâm'a “din-siyaset birliği” odaklı yaklaşımı ve Kur'an'ı Kerim-i ideolojik bir okumaya tabii tutması nedeniyle adeta büyülenen İzzetbegoviç, İslâm'ın temel prensiplerini yorumlarken de kimi zaman siyasi indirgemelere düşebilmektedir. Mesela,

⁴⁹⁹ Bakara 2/16; Hac 22/39; Mümteherine 60/2, 8-9; Saf 61/10-11

⁵⁰⁰ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 262.

⁵⁰¹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 263.

⁵⁰² Kariç, “Islam in Islam Between East and West”, s. 55.

İslam'ın din siyaset birliği olduğu iddiasını teyit etmek için İzzetbegoviç, İslam'daki ümmet kavramına işaret etmektedir. Ahd-i Kadim'in milliyetçiliğinin tersine İncil ve Kur'an-ı Kerim'in bazı ayetlerinden⁵⁰³ hareketle İzzetbegoviç, bu ikisinin manevi cemaat prensibini ilân ettiğine dikkat çeker. Fakat İncil bu hususta oldukça katı olmasına karşılık⁵⁰⁴ İslam, milliyetleri tanımakta ve daha ileriye giderek onların üstünde yeni bir boyut yani milliyetler üstü bir Müslüman cemaat (ümmet) fikri ortaya koymaktadır.⁵⁰⁵ Dolayısıyla İzzetbegoviç, İslam'ın saf manevi birlik olan ümmetten dinî-siyasî birlik modelini yarattığını iddia etmiştir. Yani İzzetbegoviç'e göre ümmet, yalnızca siyaset vasıtasıyla, kendini uygun ve doğru bir şekilde ifade edebilmektedir.⁵⁰⁶

İslam'ı din ve siyaset birliği olarak tanımlayan İzzetbegoviç, bu tezini pekiştirmek amacıyla temel İslam müesseselerinden istifade etmeye çalışır. Namaz, zekât, hac gibi temel İslam kurumlarını incelediğinde, onun görüşlerinin daima din-toplum-siyaset yönüne kaydığı görülmektedir.⁵⁰⁷ Bu bağlamda namazdan bahsederken İzzetbegoviç namazı, “iki kutuplu birlik” olarak anlamlandırdığı İslam'ın en mükemmel ifade şekli olarak değerlendirmektedir. Onun düşüncesinde, namaz; “bir değil, iki ezeli insanî meyil”in, mantiken birbirinden ayrı olsalar da, bu ikisinin insan hayatında birleşebilirliğine bir işaret taşımaktadır. Diğer bir ifadeyle, namazda dua ile eylem/hareket birleşmektedir. Yani İzzetbegoviç, namazdaki dua ve eylem birliğinden yola çıkarak duaların fiziki ve sosyal çabalar ile desteklenmedikçe manevî değerine ulaşamayacağı düşüncesindedir. Buna göre namaz, *İslamî* dünya görüşünün bir ifadesi olduğu kadar, İslam'ın dünyayı da nasıl düzenlemek istediğini gösteren bir yoldur. İzzetbegoviç, namazın bir disiplin olduğunu; rahatlık ve gevşekliğe karşı bir tedbir olduğunu; sıhhi birçok muhtevayı içermekle birlikte, sosyal boyut kazandırma potansiyeline de sahip olduğunu düşünmektedir. Namaz, bu boyutunu, ancak cemaatle kılındığında gerçekleştirebilmektedir. İbadet maksadı yanı sıra şahsî bağların aracısız olarak kurulması için inananları bir araya getiren cemaatle namaz, aynı zamanda negatif

⁵⁰³ Tevbe, 9/10; Matta 12/47-49.

⁵⁰⁴ İzzetbegoviç bazılarının Hıristiyanlığı “aşırı beyaz” olmakla suçladığına dikkat çeker. İslam'la ilgili ise böyle bir suçlamanın mümkünaatı yoktur. Çünkü Hz. Peygamber, beyazların arasında en siyah, siyahlar arasında en beyaz özelliğine sahip bir halkın mensubuydu. İslam rengi değil insanı görür. Bkz.: İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 311; İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 314; İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 334.

⁵⁰⁵ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, ss. 260-262.

⁵⁰⁶ Kariç, “Doğu ve Batı arasında İslam'ın İçindeki İslam”, s. 753.

⁵⁰⁷ Kariç, “Islam in Islam Between East and West”, s. 55.

ferdiyetçilik ve ayrılıkçılığa da açıkça karşıdır. Namazın sosyal boyutu yani toplumsallaştırma süreci, cuma namazı ile tamamlanmaktadır. Cuma namazı, şehre mahsus olup haftanın tatil gününde, merkez camiinde ve bir devlet görevlisi idaresinde olmalıdır. Esas kısmını, umumiyetle siyasî mesaj mahiyetinde olan hutbe teşkil etmektedir. Tüm bu nedenlerden dolayı İzzetbegoviç, cuma namazının dini bir ibadet olması yanı sıra “*siyasî*” statüsüne de önemle vurgu yapmaktadır.⁵⁰⁸

İzzetbegoviç’e göre, İslam toplumda mevcut ise, faaliyet gösteriyorsa gerçek İslam sayılmaktadır. Bu yüzden, İslam’ın tüm müesseselerinin kendilerine has geçici, fakat aynı zamanda sürekli, sosyal veya siyasî anlamlarının varlığına dikkat çekmektedir. Bu bağlamda İzzetbegoviç, zekâtın, Medine topluluğu kurulduktan sonra, yani sadakadan vergiye dönüştüğü zaman, asıl amacına ulaştığını düşünülmektedir. Ayrıca namaz, siyasî namaz olmaya başladığında hakikî anlamına kavuştuğu gibi, ümmet de devlete dönüştüğünde asıl anlamına ulaşmaktadır. Bu şekilde İzzetbegoviç, İslâm müesseselerinin dini yönü kadar sosyal ve siyasî yönlerini de açıklamaya çalışmaktadır.⁵⁰⁹

İslam kurumlarının sosyal-siyasî alanlardaki vurguları nedeniyle İzzetbegoviç, hepsinin *toplumsal*’a yönelik olduklarını ileri sürmektedir. Örneğin, İslam’ın şartlarından olan hac, aynı zamanda dinî merasim, ticari fuar, siyasî toplantı yani sosyal/siyasi boyutu içerdiği gibi, oruç da bir tür sosyal boyutu olan birliğin tezahürünü ihtiva etmektedir.⁵¹⁰

İzzetbegoviç, tüm İslam’ın “*iki kutuplu*” birliğin işaretlerini taşıdığını öne sürmektedir. Ona göre, İslam dualizmi sayısız yerlerde kendini gösterse de, en açık şekilde İslam’ın ana kaynaklarında yani Kur’an ve Hadis’te tezahür etmektedir. Bunlardan her biri İzzetbegoviç’in vurguladığı gibi; kendi başına ilham ile tecrübe, ebediyet ile zaman, düşünce ile tatbikat veya fikir ile hayatı temsil etmektedir. Hadis’e yani hayata başvurulmadan Kur’an-ı Kerim’in anlaşılmasız olduğunu ileri süren

⁵⁰⁸ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, ss. 265-267.

⁵⁰⁹ Kariç, “Doğu ve Batı arasında İslam’ın İçindeki İslam”, s. 753.

⁵¹⁰ Kariç, “Islam in Islam Between East and West”, ss. 57-58.

İzzetbegoviç, sadece Hz. Peygamber'in hayatının izahında İslâm'ın pratik bir öğreti, kapsamlı bir hayat tarzı olarak ortaya çıkabileceğini belirtmektedir.⁵¹¹

İslam'ın din ve siyaset birliği olarak tanımlanması, ona karşı bir teşebbüs olarak anlaşılmalıdır. Tam tersine böyle bir tanım İslam'ın lehine işlemektedir. Çünkü İslâm bu şekilde tanımlandığında, o, insan hayatının tamamını kucaklamaktadır. İzzetbegoviç, diğer bütün din, doktrin ve hayat felsefelerinden farklı olarak, bütünüyle orijinal kendi felsefesine sahip olan İslam'ın dış ve iç, ahlaki ve toplumsal, maddi ve manevi hayatın aynı anda yaşanmasını talep ettiğini vurgulamaktadır. Diğer bir ifadeyle İslam düşüncesinin iskeleti; *insanlık kaderi* ve insanın *yeryüzündeki hayatının* özü/anlamı olarak zikredilen hayatın iki yönünün gönüllü ve bilinçli bir şekilde kabul edilmesinden oluşmaktadır. İzzetbegoviç; hayatın sadece din ve dua ile değil de, aynı zamanda emek ve bilimle düzenlenmesinin gerektiğine inanan, dünya tasavvurunda ibadethane ile fabrikanın yan yana olması gerektiğine izin vermekle kalmayıp bunu talep eder. İnsanları sadece terbiye etmek değil aynı zamanda onların dünya hayatını da kolaylaştırmak gerekir. Bu iki hedefin birbirine kurban edilmesi için hiçbir sebep bulunmamaktadır. Bu talep, tamamen insanidir ve İslamidir. İslam'ın dünya görüşü bizatihi bundan ibarettir.⁵¹² Dünyaya sahip olmamak ile ona sahip olmayı istememek farklı iki şey olduğu gibi dünyayı yönetmemek ile onu yönetmeyi istememek; dünyayı bilmemek ile onu bilmeyi istememek de farklı iki şeydir diye düşünen İzzetbegoviç, bu ikisi arasında ayrımı yaparken ikincisinin dinle örtüştüğü ancak bu dinin İslâm olmadığını iddia etmektedir.⁵¹³

İzzetbegoviç'e göre, itikat, ahlâk ve ibadetin organik biçimde birleşmesini talep eden İslam dini, toplumda hiçbir zaman dünya hayatı ile imanın ayrımını savunmamıştır. Bilakis Hz. Peygamber hicret sonrası Medine'sinde bir İslam devleti kurduğunda, inşa edilmesi emri verdiği mescidi hem bir cami, ibadethane hem ilim tahsil edilen bir okul ve/hem de çıkacağı seferleri müşavere etmek niyetiyle bir karargâh olarak kullanıyordu. İslam, inancın ve dünyanın birliğidir fakat bu diyalektik sistem İzzetbegoviç'e göre, insandan kaynaklanan "*istikrarsız bir bileşim*"dir. İslam ile devlet arasındaki ayrılık nispeten erken dönemde başlamıştır. Çünkü henüz İslam devletleri

⁵¹¹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslam*, s. 277.

⁵¹² İzzetbegoviç, *İslam Deklarasyonu*, s. 47.

⁵¹³ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 214.

tarihinin ilk dönemlerine tekabül eden Emevî Devleti, neredeyse tamamen seküler bir devlettir. Ama bununla birlikte yıkılışının zemininde *asabiyet*⁵¹⁴ gibi bir unsur barındırıyordu. Her ne kadar lineer çizgide karakteristik bir husus gibi görünse de başka bir sürece işaret etmekteydi: Nüfusu oluşturan grupların belli amaçlar etrafında halkalaşarak gerek taassup ve gerek ırk menşeli ayrımlar oluşturması. Bu ayrımın derinleşmesiyle beraber İslam'ı bir üslup olarak temsil etme iddiasında bulunan yönetim ile tasavvufî hayatın neşet edip gelişmesiyle birlikte kabuğuna çekilip pasifize edilen halk olmak üzere Devlet-Din iki başlılığı söz konusu olmuştur. İnsanlık tarihinde bu düalizm daha önce yukarıda bahsedilen Hristiyanlığın 'Tanrı'nın hakkı Tanrı'ya, Sezar'ın hakkı Sezar'a ver' şeklinde bir cümle ile karşımıza çıkmaktadır. Binaenaleyh İslam'ın hangi kesimlerce *doğru* anlaşıldığı ve uygulandığı Müslümanların temel gündemlerinden biri olagelmıştır.⁵¹⁵

Sufiliğin, Müslümanların hayatında büyük önem kazanıp geniş mecralara yayılması XI. ile XIX. yüzyıllar arasında yaklaşık bin yılı bulan bir sürece karşılık gelir. İzzetbegoviç'e göre, tasavvufun insanları dünya işlerinden el etek çekmeye ve daha ziyade şahsî ahlâkî prensipler edinmeleri ve kurdukları bu akış içerisinde devamlılık sağlamaya yönlendirip teşvik etmesi beraberinde devletlerin siyasi, ekonomik ve teknolojik anlamda taleplerine cevap vermemesi şeklinde bir cereyanı getirmiştir. Hâlbuki ona göre İslam, daima dinamik olmayı, yeryüzünü keşfe çıkmayı⁵¹⁶ ve gözlemleyip bir sonuca bağlamayı emretmektedir. Gayri Müslim devletler ile siyasi münasebetlerin olumsuz baskı ve etkilerinden korunmayı amaçlarken tarihi düzlem beraberinde tasavvufî atıllığı getirmiştir. İzzetbegoviç, Kur'an-ı Kerim'in emrettiği bu 'dünya arızaları ile ve dünya içinde olmaklığı' gerçek hayatın bir parçası olarak değerlendirir. Zira yetiştiği coğrafya Müslümanlığın istinat duvarı ve kaleleri hükmündendir. Ona göre, Sufilerin dâhilî idrakine –cognition- karşılık gelen şey her ne ise, Allahu Teâlâ'nın *bak* dediği değildir. Bilakis insanın dış dünya ile ilişkisi onun herkes için tutarlı, ispatlanabilir ve uygulanabilir yöntemlerle müşahade etmesi şeklinde ortaya çıkar. İşte bu da haricî idrak'tir. İzzetbegoviç, Farabî ve İbn-i Sina gibi büyük İslam filozoflarının düşünce sistemlerinde dahi mistik esintilerin bulunduğunu ileri

⁵¹⁴ İslam tarihinde asabiyetle ilgili daha detaylı bilgilere ulaşmak için bkz.: Adem Apak, *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2016.

⁵¹⁵ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 174.

⁵¹⁶ Ankebut, 29/20; Rûm, 30/42, vd.

sürer. Özellikle İbn Arabî, Anadolu'da başlamak üzere tasavvuf ile kelam ve felsefenin buluştuğu ve karıştığı mecra olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun vahdet-i vücud düşüncesi tamamen monist panteist daire içindedir. Fazlurrahman, İbn Arabî için '*İslam'ın öğretilerine tamamen zıttır*' diyerek onun kurduğu teosofinin İslam'ın temel dayanaklarından biri olan dünya hayatını tamamen göz ardı ettiğini ifade etmektedir.⁵¹⁷ Burada İzzetbegoviç'e Osmanlı'nın başarısının sırrı sorulabilir. Tasavvuf ve vahdet-i vücud Osmanlı İslam tasavvurunun özüdür. Lakin cihattan ve ilimden uzak kalmamıştır. Bilakis Osmanlı, Ahilik teşkilatı ile tasavvuf ve esnaflığı harmanlayarak beylikten imparatorluğa kadar yükselebilecek bir medeniyet kurabilmeyi başarabilmiştir.

İzzetbegoviç, İslâm düşüncesinin duraklamasının çeşitli nedenlerinden bahseder. Bunların en bariz örneklerinden biri, 'haşiye' yazma âdetidir. Öyle ki orijinal nüsha bir zaman sonra neredeyse unutulmaya yüz tutmuştur. Medreselerde eğitim dört temel alana indirgemiş; fikh, kelam, tefsir ve hadis ile sınırlı kalmaya başlamıştır. Şerhlerin çoğu zaman şekli bir üstünlük gayreti lafız-gramer uğraşları etrafında yazıldıkları görülmektedir. Öte yandan araştırmaya dayalı bilgi ve kaynağından yeniden üretmeye dayalı düşünce faaliyetleri yerine; ezberlemeye dayalı bir eğitim metodolojisi benimsenmiştir.

İslam düşüncesinde ve ilmî hafızada meydana gelen bu gelişmeler akla şu soruyu getiriyordu; İslam bu girdaptan nasıl kurtulur? Hıristiyanlık tarihi, Reform hareketleri neticesinde yeni bir dünyaya kapı aralanmış, var olan skolastik düzen yerini ilmi çalışmaların yapıldığı, geliştirilebilir, eleştirilebilir bir bilgi ağına bırakmıştı. Peki, İslam için bir reform söz konusu olabilir miydi? İzzetbegoviç, İslam anlayışımızda olması gereken ihya ve ıslah şöyle açıklamaktadır; XIII. yüzyıldan sonra tenkitçi düşüncenin terkedilmesi, her alanda nakilciliğin başlamasına neden olmuştur. Tekrarlanan ve aktarımdan öteye geçmeyen ilim çalışmaları İslâm'da skolastik düşüncenin ortaya çıkışına neden olmuştur. Dinamik ve aktif ilim meydanı artık yerini durağan ve statik bir zemine terk etmiştir.

İnsanların dünyaya dair hüznlerden, sosyal bölünmelerden, siyasi belirsizliklerden bir kaçış yolu olarak sufî hırkayı giymeye çalışması da bu süreci hızlandırmıştır. Zira İzzetbegoviç'in ele aldığı ve esasen İslâm dini, hakikati evine

⁵¹⁷ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 306.

kapanıp ibadetle bulmaya çalışmak değildir. Tıpkı Hz. Peygamber gibi Hirâ'dan dönüp halkla ve halk içinde, dünyanın her yerinde hak ve hakikati sağlamaya çalışmaktır. Sadece "kendine Müslümanlık" değil, hem kendini hem de dünyayı Müslümanlaştıran bir Müslümanlıktır. Bunu sağlayacak Kur'an ise Müslümanlar için öylesine değerli ve gerekli bir miğferdir ki, tek başına hocalara asla bırakılamayacak kadar vazgeçilmez bir ihtiyaçtır.

Arap-İslâm kültürünün sadece küçük bir kısmının modern nesillerce bilindiğini belirten İzzetbegoviç, İslâmî kaynakların -Kur'an ve Hadis- yakın ve doğrudan etkisiyle oluşmuş ve unutulmuş olan bu kültürün üzerindeki örtü kaldırılmadıkça Müslümanlar için bir Rönesans'ın olamayacağını söylemektedir. Zira kaynaklara ve kökene dair bir araştırma olmaksızın, yeniden bir diriliş yapmak mümkün olmayacaktır. Aslını bilmeyen bir dimağdan asli olan bir unsur taşmayacaktır. Şunu da belirtmek gerekir ki, İslam'ın ihtiyaç duyduğu Rönesans, batı kültürünün geleneğine açtığı savaş ile benzer görülmemelidir. İslam var olan bir aynayı kaybetmiş bir insan gibi, aynasını bulacak, özünü tanıyacak ve kendisini bilerek Rabbini bulacak bir Rönesans'a gereksinim duymaktadır.

SONUÇ

Gençlik çağından itibaren İzzetbegoviç insanlık tarihi boyunca filozofların, düşünürlerin, din ve bilim adamlarının tartışmalar sonucu ortaya koyduğu ileri seviye konuların iyi bir okuyucusu, öğrencisi olmuş, daha sonra da bu büyük meselelerin açıklanması için kendine özgü bir çözüm sunmaya çalışmıştır. İzzetbegoviç'in üzerinde durduğu en önemli konulardan biri insandır. Bu dünyadaki en büyük mucize olan insanın var oluşu, iki boyutlu yapısı, dünyadaki rolü, mahiyeti, hedefi, özgürlüğü ve ahlâkı gibi meseleler, İzzetbegoviç'in düşünce dünyasında önemli bir yere sahiptir. O, bu önemli meselelerde bir çözüm ya da kendi perspektifini sunmaya çalışırken ortaya koyduğu iddiaların, mensubu olduğu İslam dininin ulvi ilke ve prensiplerine aykırı olmadığı görülmektedir. Bu bağlamda öncelikle onun düşünce dünyasının İslam düşünce ve felsefesinden uzak olmadığı rahatça söylenebilir. Aksini iddia eden kimse olmamıştır dersek pek de yanlış olmaz. Bilakis İslam dünyası akademisyenlerinin ve entelektüellerinin her zaman saygı ve takdir ile yâd ettiği bir düşünce işçisidir.

İzzetbegoviç'in geleneksel İslam düşüncesinin ezberci, durağan ve nakilci yorumundan farklı, yeni bir anlayış perspektifi benimsediği ve kendine özgün bir yorum ortaya koymaya çalıştığı açıkça görülmektedir. Kanaatimizce İzzetbegoviç'in sergilemekte olduğu kendine özgü İslâm anlayışının etkenlerinden biri, yaşadığı dönemde dünyanın iki kutupluluğundan kaynaklanmaktadır. XX. yüzyıldaki çift kutuplu dünyadan önemli ölçüde etkilenmiş olması ve böylesi bir atmosferde edindiği tecrübelerin de kendisini dualist bir perspektife sürüklemiş olabileceği şeklinde bir değerlendirme akla çok uzak gelmemektedir. Kısmen yaşadığı şartların etkisi olsa da bir ömür boyu süren entelektüel arayışını elbette ki bu noktaya indirgemek doğru olmaz.

Dünya Müslümanlarının pasifliklerinden ve içinde buldukları kötü gidişattan endişelenmekte olan İzzetbegoviç, tüm bu meselelerin haricî nedenlerinin yanında dâhilî nedenlerinin de olduğuna ve bütün bunların İslâm'ın yanlış yorumlanmasından kaynaklandığına inanmaktadır. Çözüm olarak da hayatın her alanında mevcut olan, daha dinamik ve aktif bir İslâm anlayışını sistematize etmeye gayret göstermektedir. Onun anlayışına göre İslâm; idealist-materyalist, sosyalist-liberal, sağ-sol, ruh-beden, Hıristiyanlık- Yahudilik, yaratma-tekâmül gibi karşıtlıkları birleştirme rolüne sahiptir. Yani bu İslam anlayışı, dünyadaki hayatlarını kolaylaştırmak ve dünyayı

mükemmelleştirmek için Müslümanlardan çalışmalarını, bunun yanı sıra çalışırken de Allah'ın rızasını unutmamalarını ve sürekli Allah'a karşı sorumluluklarının bilincinde olmalarını istemektedir. “Gökyüzünün öğrencisi olmadan asla yeryüzünün öğretmeni olunamayacağı” gerçeğinin altını da her fırsatta çizmeyi ihmal etmemektedir.

İzzetbegoviç'in sistematik bir ilahiyat eğitimi görmediğini, yani medrese veya İslamî ilimler fakültesinin mezunu olmadığını zikretmekte fayda vardır. Bu yüzden İslam hakkında ortaya koyduğu, özellikle ‘Müslümanların kendilerini ifade etme ve örgütlenme biçimlerini en iyi şekilde siyaset içerisinde yapabilecekleri’ görüşü, ilahiyatçılar tarafından eleştiriye açık bir görüştür. Ancak İzzetbegoviç, ilahiyatçı olmadığını açıkça belirterek ortaya koyduğu görüşlerinin Müslümanların İslam'ı daha iyi anlamaları için bir teşebbüsünden ibaret olduğunu kendisi de ifade etmektedir. Her alanda yoğun dalgalanmaların yaşandığı XX. yüzyılda Müslümanları pasiflikten kurtarmak ve durumlarını düzeltmek için Aliya İzzetbegoviç'in azımsanmayacak gayret ve teşebbüsleri olmuştur. Hayatı boyunca İslâm'a gösterdiği bağlılıktan ve Müslümanlar için yaptığı fedakârlıklardan ötürü, kendisinin yeri kolay kolay doldurulamaz bir değer olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

İzzetbegoviç, eserleriyle de dünya Müslümanlarının gönül ve zihin dünyasında “bilge kral” ünvanını hak edecek kadar güzide bir yer edinmiştir. Ama bugün artık dünyanın İzzetbegoviç'in yaşadığı ve eserlerinde üzerinde durduğu sorunlarla karşı karşıya olmadığı şeklindeki yorumlarla, eser ve fikirlerini değersiz kılmaya çalışan değerlendirmeler de söz konusudur. Diğer bir ifadeyle, dünyanın artık yeni problemlerle karşı karşıya olduğunu ileri süren yorumlarla İzzetbegoviç'in tez ve fikirlerini etkisiz kılmak isteyen odaklar söz konusudur. Kanaatimizce bu kısmen doğru olsa da, yine de eserlerinde ele alıp tartıştığı birçok konu özgünlüğünü ve güncelliğini korumaktadır. O günden bu güne dünya genelinde birçok Müslüman devlet, bağımsızlıklarını ilan etmiş olsalar da, söz konusu dönemde buldukları noktadan ileri gitme hususunda pek de önemli bir mesafe kat edebildikleri söylenemez. Hatta daha da doğrusu, problemlerin azaltılması şöyle dursun, süregelen problemlere birçok yenileri de eklenmiştir.

Ortaya koyduğu eserleri, ölümsüz idealleri, tutarlı siyasî duruşu ve inançları uğruna yılmaz mücadelesi ile İzzetbegoviç, adını tarihin altın sayfalarına yazdırmış ve

ebedileştirmiştir. O, Bosna Hersek halkının hafızasında unutulması mümkün olmayan şahsiyetler listesinde yerini almayı başarmış bir efsanedir.

Nübüvvetten önce Hz. Peygamber, ilahi vahyin getireceği mesajları doğru anlayıp onları doğru bir şekilde beyan ve tebliğ edebilsin diye Allah Teâla tarafından adeta bir hazırlık evresinden geçirilmiştir. Yaşadığı zorlu ve çetin hayat merhalelerine bakılırsa, adeta aynı durumun İzzetbegoviç'in hayatı için de söz konusu olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir.

İzzetbegoviç'in siyasî, fikrî ve dinî mücadelelerle geçen hayatının amacı aslında neydi diye bir soru sorulabilir. Şüphe yok ki bunun cevabı, sadece doğup büyüdüğü yer olan Bosna Hersek için değil, dünyanın dört bir tarafındaki farklı din, dil ve ırktan insanların hep birlikte özgürlük, adalet ve barış atmosferinde yaşayabilmesi ideali ve ufkudur.

Onun amacı diğer bir ifadeyle, sadece Avrupa'nın göbeğinde bir avuç Müslümanın tüm sıkıntılara ve korkunç savaflara rağmen hayatta kalabilme mücadelesinden ibaret değil, dünyanın ötekileştirilen bütün Müslümanlarından yana, empati yerine düşmanlığı seçen bütün milletlere ve farklı din mensuplarına karşı, onurlu ve ahlaki duruşuyla örnek olabilecek evrensel bir siyasi mücadele olarak da değerlendirilebilir. Nitekim tüm dünya Müslümanların Aliya İzzetbegoviç ve mücadelesine olan bu derece yüksek ilgisi, böyle algılandığının da apaçık göstergesidir.

İzzetbegoviç, bir işgal hareketinden bir devrim çıkaran muazzam yetenekte yerli, milli ve organik bir liderdir. Kendisinin de dediği gibi bir kral değil, seçilmiş, meşruiyeti yüzde 80'lere ulaşmış demokratik bir liderdir. Yerli ve milli konsepti üst kimlik olarak kurumsallaştırıp, yeniden dizayn edilen devleti liyakat ve çoğulculuk esasına göre inşa ederek evrensel değerleri yakalamaya çalışan bir siyaset ideali ve yaşayan canlı bir eser olarak Bosna Hersek devletini miras bırakmış ölümsüz bir bilgedir. Ruhu Şad olsun.

KAYNAKÇA

Kitaplar

ABDULBAKİ Muhammed Fuad, *Buharî ve Müslüm İttifak ettiği Hadisler*, ç. Harun Yıldırım, Sağlam Yayınevi, İstanbul, 2011.

AĞAOĞULLARI A. Mehmet, KÖKER Levent, *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, 4.B., İmge Kitabevi, Ankara, 2001.

AĞAOĞULLARI A. Mehmet, KÖKER Levent, *Tanrı Devletinden Kral-Devlete*, 3.B., İmge Kitabevi, Ankara, 2001.

AKIN Mahmut H., KARAASLAN Faruk, *Özgürlük Mücadelecisi ve İslam Düşünürü Aliya İzzetbegoviç*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2014.

ALATLI Alev, *Batı'ya Yön Veren Metinler: Rönesans/Protestan Reformu Erken Modern Dönem/Bilim Çağı (1350-1650)*, C.II, (çev. Kapadokya MYO Çeviri ve Redaksiyon Heyeti), der. Alev Alatlı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2014.

ALTINTAŞ Hayrani, v.d., *Din ve Ahlâk Felsefesi*, (ed.) Recep Kılıç, Ankuzem, Ankara, 2006.

APAK Adem, *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2016.

AYDIN Mustafa, *Siyasetin Sosyolojisi*, Açılımkitap, İstanbul, 2002.

BABUNA Aydın, *Bir Ulusun Doğuşu: Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, çev. Hayati Torun, 2. B., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

BEGLEROVIĆ Samir, *Tasavvuf Bosne u Vidicima Fejzulaha Hadžibajrića: Vjerski i Kulturni Razvoj Bosanskih Muslimana u Prvoj Polovini XX Stoljeća*, Bookline, Sarajevo, 2014.

ÇETİN İsmail, *İman Ve İnkârın Felsefî Temelleri*, Emin Yayınları, Bursa, 2010.

ÇÜÇEN A. Kadir, *Felsefeye Giriş*, Asa Kitabevi, Bursa, 2001.

DEMİR Ömer, *Bilim Felsefesi*, 5.B., Sentez Yayıncılık, İstanbul, 2012.

- ĐAKOVIĆ Mato, *Moji razgovori s Alijom*, GIK “OKO”, Sarajevo, 2003.
- DŽUNUZOVIĆ Anes, *Lanet Olsun Zločin nad Bošnjacima istočne Bosne*, UG Mladi Muslimani, Sarajevo, 2009.
- ELİAÇIK İhsan, *Aliya İzzetbegoviç*, 5.B, İlke Yayıncılık İstanbul, 2014.
- FAY Brian, *Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi*, 3.B., Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012.
- ERDEM Hüsameddin, *Ahlak Felsefesi*, 2.B., Hü-Er Yayınları, Konya, 2003.
- FROMM Erich, *Özgürlükten Kaçış*, çev. Selçuk Budak, İstanbul, Payel Yayınevi, t.y.
- ERKİLET Alev, “Aliya İzzetbegoviç”, *Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni: Medeniyet Projelerinin İnşa Sürecinde Çağdaş İslam Düşüncesi*, (ed.) Bayram Ali Çetinkaya, C. X, , İnsan yayınları, İstanbul 2015.
- ESED Muhammed, *Kur’an Mesajı Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koçtak, Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul, 2002.
- İKBAL Muhammed, *İslamda dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, Bir Yayıncılık, İstanbul, 1984.
- İMAMOVIÇ Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo, 1997.
- İZZETBEGOVIĆ Alija, *İslam između Istoka i Zapada*, Svjetlost-El Kalem, Sarajevo, 1995.
- İZZETBEGOVIÇ Aliya, *Köle olmayacağız*, Fide yayınları, İstanbul, 2007.
- İZZETBEGOVIÇ Aliya, *İslamî Yeniden Doğuşun Sorunları*, 3.B., Fide Yayınları, İstanbul, 2010.
- İZZETBEGOVIÇ Aliya, *Doğu Batı arasında İslam*, çev. Salih Şaban, 4.B., Yarın, İstanbul, 2012.
- İZZETBEGOVIÇ Aliya, *İslam Deklarasyonu*, Fide Yayınları, İstanbul, 2014.
- İZZETBEGOVIÇ Aliya, *Tarihe Tanıklığım*, çev. Alev Erkilet, Ahmet Demirhan, Hanife Öz, 12.B., Klasik Yayınları, İstanbul, 2015.

İZZETBEGOVIĆ Aliya, *Özgürlüğe Kaçışım Zindan Notlar*, 18.B., Klasik, İstanbul, 2015.

KASUMAGIĆ Ismet, *Trinaest mladomuslimanskih šehida*, 2.B., Udruženje građana Mladi Muslimani, Sarajevo, 2007.

KLJUČANIN Zilhad, *Mladi Muslimani*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo, 1991.

KÖKTAŞ Emin, *Din ve Siyaset*, Vadi Yayınları, Ankara, 1997.

MALCOLM Noel, *Bosna: Kratka Povijest*, Sarajevo, Buybook, 2011.

MUSLIMOVIĆ Fikret, ČIKOTIĆ Selmo, *Mislilac i Državnik Alija Izetbegović (Düşünür ve devlet adamı Aliya İzzetbegović)*, Muzej “Alija Izetbegović”, Sarajevo, 2016.

NIETZSCHE Friedrich, *Böyle Buyurdu Zerdüşt*, Panama Yayıncılık, Ankara, 2014.

RAHMAN Fazlur, *Değişim Sürecinde İslam*, haz. John Donohue, John Esposito, çev. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991.

SELİMOVIĆ Mehmet, *Tvrđava*, Logosart, Beograd, 2007.

TASLAMAN Caner, *Evrin Teorisi Felsefesi ve Tanrı*, 13.B., İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2014.

TEKİN Haliloviç Cemile, *Bosna-Hersek Devleti*, 3.B., Çizgi Kitapevi, Konya, 2012.

TRHULJ Sead, *Mladi Muslimani*, Globus, Zagreb, 1992.

ULUDAĞ Süleyman, *İslam-Siyaset İlişkileri*, 3.B., Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014.

YORULMAZ Hüseyin, *Bilge Lider Aliya İzzetbegović*, Hat Yayınevi, İstanbul, 2015.

Makaleler

AKİF Emre, “Bilge Kral Aliya İzzetbegović: Bosna Direnişi, İslam Dünyasının Dayanışma Ruhunun ve Dinamizminin Canlı Bir Örneğidir”, *Umran*, S. 91, İstanbul, 2002, ss. 79-85.

- ARUÇI Muhammed, “Reisülulema”, *T.D.V. Ansiklopedisi*, C.XXXIV, İstanbul, 2007, ss. 549-550.
- ARUÇI Muhammed, “Yugoslavya”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.XLIII, İstanbul, 2013, ss. 573-579.
- BARDHI İsmail, “Aliya İzzetbegoviç-Bir Dindar ve Din Eğitimi”, *Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu 11-12 Ekim 2008*, İstanbul, Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, 2010, ss. 122-128.
- ÇETİN İsmail, “Boethius’ta Tanrı’nın Bilgisi ve İnsan Hürriyeti”, Bursa, *U.Ü.İ.F.D.*, C.XII, S.2, 2003, ss. 133-145.
- GÜRSOY Kenan, “İlhâd”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C. XXII, İstanbul, 2000, ss. 96-98.
- HARMAN F. Ömer, “Konsil”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C. XXVI, İstanbul, 2002, ss. 175-178.
- HARMAN F. Ömer, “Yahudilik”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C. XLIII, İstanbul, 2013, ss. 197-201.
- İSAKOVIÇ Zehrudin, “Aliya İzzetbegoviç (1925-2003) Biyografisi”, *Hece*, S. 229, Yıl 20, Ankara, Hece Yayınları, 2016, ss. 149-194.
- KARIC Enes, “Islam in Islam Between East and West”, *Journal of Intercultural and Religious Studies*, S. 4, 2013, ss. 7-62.
- KARIÇ Enes, “Doğu ve Batı arasında İslam’ın İçindeki İslam”, *Hece*, S. 229, Yıl 20, Ankara, Hece Yayınları, 2016, ss. 735-757.
- KASUMAGİÇ İsmet, *Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu 11-12 Ekim 2008*, İstanbul, Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, 2010, ss. 213-216.
- KÖSE M. Hızır, “Siyaset”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.XXXVII, İstanbul, 2009, ss. 294-299.

ŞEYHANLIOĞLU Hüseyin, “Dayton Barış Antlaşması ve Bosna-Hersek’in Geleceği”, *Balkan Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2010, Bursa, Cilt I, 2.B., S. 2, ss. 47-62.

LATİÇ Cemalettin, “Batı’daki İkbâl”, *Uluslararası Aliya İzzetbegović Sempozyumu-Bildiriler- 11- 12 Ekim 2008*, İstanbul, Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, 2010, ss. 70-71.

NEİMARLIJA Hilmo, “Üçüncü Yol Tezi”, *Uluslararası Aliya İzzetbegović Sempozyumu-Bildiriler- 11- 12 Ekim 2008*, İstanbul, Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, 2010, ss. 151-156.

OMERDIĆ Muharem, “Stradanje imama i vjerskih objekata Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1992-1995”, *Genocid nad Bošnjacima 1992-1995.*, (ed.) Anes Džunuzovic, Sarajevo, Udruženje Mladi Muslimana, 2012, ss. 123-138.

ÖZYURT Cevat, “İki Dünya Arasında İnsan: Aliya İzzetbegović’in Din Kuramı ve İslam Yorumu”, *Hece*, S. 229, Yıl 20, Ankara, 2016, ss. 195-228.

SEVİL Muharrem, “Kadeh Bağını Kıran Dedo”, *Uluslararası Aliya İzzetbegović Sempozyumu-Bildiriler- 11- 12 Ekim 2008*, İstanbul, Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, 2010, ss. 39-42.

TÜMER Günay, “Din” mad., *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul, 1994, ss. 312-320.

Diğer Kaynaklar

ABİMBOLA Ahmed, *Muhammed Âbid el-Câbirî Düşüncesinde Din-Siyaset İlişkisi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2010.

Bosna Hersek Başkanlığı Kronolojisi,
<http://www.predsjednistvobih.ba/hron/default.aspx?id=10074&langTag=bs-BA>

Chronology of the Presidency of BiH,
<http://www.predsjednistvobih.ba/hron/default.aspx?id=10074&langTag=en-US>

DAL Adnan, *Soğuk Savaş Sonrası Bosna-Hersek Bağımsızlık Süreci ve Aliya İzzetbegoviç*, Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yalova, 2015.

Hırvatistan Bağımsız Devleti'nde Bosna Hersek İslamî Birliği, https://sh.wikipedia.org/wiki/Islamska_zajednica_Bosne_i_Hercegovine_u_NDH

Fahrudin Đapo, Zehrudin Isaković, *Ja izdati ne znam (Ben ihanet edemeyi bilmem)* / Alija İzzetbegović, haz. Fahrudin Đapo, Zehrudin Isaković, Sarajevo, Ljiljan, 1996.

KARAASLAN Faruk, *Entelektüel Üzerine Eleştirel Bir Çalışma: Aliya İzzetbegoviç Örneği*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2010.

KARIĆ Enes, “İslam u İslamu između Istoka i Zapada”, https://www.academia.edu/5494825/İslam_u_knjizi_Alije_Izetbegovi%C4%87a_Islam_između_Istoka_i_Zapada

KUR'AN-I KERİM, <http://mushaf.diyaret.gov.tr/>

KUTSAL KİTAP, <http://incil.info/>

TEKİN Cemile, *Bosna-Hersek kaynaklarına göre Yugoslavya'nın Dağılmasından Sonra Bosna Hersek Federasyon'un Kurulması*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2011.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Dzemil Paşç
Tez Adı	Aliya İzzetbegoviç'te Din-Siyaset İlişkisi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri, İslam Felsefesi
Tez Türü	Yüksek Lisans
Tez Danışman(lar)ı	Doç. Dr. Mehmet Birgül
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) izni	☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimin sadece içindekiler, özet, kaynakça ve içeriğinin % 10 bölümünün fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☒ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum
Yayımlama izni	☐ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin Veriyorum

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih :28.09.2016

İmza :

